DE MIDDELJAVAANSCHE HISTORISCHE TRADITIE

DOOR

C. C. BERG

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
0756 8477

1136 A3

DE MIDDELJAVAANSCHE HISTORISCHE TRADITIE

29/352

DE MIDDELJAVAANSCHE HISTORISCHE TRADITIE

PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE LEIDEN,
OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS
PROF. MR. E. M. MEIJERS,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER
RECHTSGELEERDHEID,
VOOR DE FACULTEIT DER LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE
TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 8 JULI 1927,
DES NAMIDDAGS TE 1 UUR,

DOOR

CORNELIS CHRISTIAAN BERG
GEBOREN TE ROTTERDAM

UITGEVERIJ C. A. MEES - SANTPOORT - MCMXXVII

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Onder degenen, tot wie ik bij het beëindigen van mijn studietijd aan de Leidsche Academie een woord van hartelijken dank wil richten, neemt gij, hooggeleerde SNOUCK HURGRONJE, de allereerste plaats in. In de acht jaren, dat ik het voorrecht had onder Uw leiding te kunnen studeeren, en speciaal in de latere jaren van meer persoonlijk contact heb ik steeds meer leeren waardeeren Uw persoon en Uw onderwijs, welke twee, omdat het laatste zich niet tot Uw leervakken beperkt, zoo innig met elkaar verbonden zijn. Op phrasen bent U niet gesteld; laat mij U daarom slechts verzekeren, dat ik ook na dezen dag niet zal ophouden mij als Uw leerling te beschouwen.

Ook U, hooggeleerde HAZEU, die als mijn promotor hebt willen optreden, en U, hooggeleerde KROM, die mij een tweede, zij het niet-officieele promotor geweest zijt, dank ik gaarne voor Uw voortdurende belangstelling en Uw gulle hulp bij het samenstellen van dit proefschrift. Van Uw beider onderwijs en van dat van U, hooggeleerde VAN RONKEL, hooggeleerde VOGEL, hooggeleerde UHLENBECK, hooggeleerde DE JOSSELIN DE JONG en zeergeleerde POERBATJARAKA, neem ik de beste herinneringen mee; U, hooggeleerde WENSINCK, wil ik, vooral na wat ik in de laatste jaren buiten de collegezaal van U geleerd heb, niet vergeten. Ook U, Dr. VAN ARENDONK en Dr. ROUFFAER, ben ik voor Uw bereidwillige hulp in mijn studiejaren zeer erkentelijk; niet minder U, hooggeachte LEKKERKERKER, van wien ik in ruime mate medewerking mocht ondervinden.

Buiten den academischen kring dank ik in de eerste plaats U, Vader, voor al wat U beiden zich aan opofferingen zoovele jaren lang hebt willen getroosten. Ook aan den heer OFFERMANS, de Zeereerwaarde Heeren WREESMAN en ERMANN en aan Dr. HENGEVELD blijf ik verplichtingen houden, alsmede aan het Departement van Koloniën, dat door financieelen steun mijn studie aan de Leidsche Universiteit heeft mogelijk gemaakt.

INLEIDING.

Een enkel woord ter inleiding van deze verhandeling en ter verklaring van de door mij gevolgde werkwijze is wellicht niet geheel overbodig. Nadat Prof. Dr. G. A. J. Hazeu in zijn colleges reeds herhaaldelijk gewezen had op de wenschelijkheid van een verdere ontginning van de z.g. Middeljavaansche litteratuur, vestigde Dr. Th. G. Th. Pigeaud in den winter van 1924—25 mijn aandacht op één der tot deze litteratuur gerekende werken, de Kidung Sunda. Nadere kennismaking met redactie B van dit historische gedicht gaf mij reeds spoedig de overtuiging, dat systematische bestudeering van deze en soortgelijke stof inderdaad wel de moeite waard was. De moeilijkheden, die zich bij het lezen van de Kidung Sunda B, waarvan het taaleigen nog slechts weinig bekend is, aan mij voordeden, lagen niet zoozeer op grammaticaal, als wel op lexicographisch terrein; om deze te overwinnen, leek het mij gewenscht een zoo groot mogelijke hoeveelheid vergelijkingsmateriaal te verzamelen. Het lag voor de hand daarvoor de historische Middeljavaansche gedichten te kiezen, 1° omdat deze een niet al te uitgebreide groep vormen en dus in een betrekkelijk kort tijdsbestek door te werken waren, 2° omdat de vertaling van een groot gedeelte er van vergemakkelijkt wordt door de aanwezigheid van prozaparaphrasen of van parallelle redacties, en 3° omdat historische studiën op ander gebied voor het begrijpen van deze stukken goede diensten zouden kunnen bewijzen, terwijl van den anderen kant de Middeljavaansche historische gedichten een bijdrage zouden kunnen leveren ter vermeerdering van onze kennis van Java's oude geschiedenis. Toen de keuze eenmaal gedaan was, bepaalde de aard van de stof vanzelf de werkzaamheden, die te verrichten waren, n.l.: 1° de critische uitgave en vertaling der stukken, die hiervoor in aanmerking kwamen; 2° het verzamelen en bewerken van het lexicographische materiaal; 3° het verzamelen van historische gegevens en, zoo mogelijk, het vergelijken er van met ander materiaal, dat op het oogenblik al beschikbaar is. Met het uitgeven van de teksten heb ik door de welwillende medewerking van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volken-

kunde van Nederlandsch-Indië een begin kunnen maken door de publicatie van Kidung Sunda B in B. K. I., 1927, deel 83. In deze verhandeling wordt het verzamelde historische materiaal besproken, terwijl mijn lexicographische aanteekeningen zullen samengevat worden in een supplement op Dr. H. H. Juynboll's Oudjavaansch-Nederlandsche Woordenlijst (Leiden, 1923), dat ik spoedig in druk hoop te kunnen doen verschijnen en waaraan een lijst van eigennamen zal toegevoegd worden.

Wat de Javanen ook op litterair gebied van de Hindu's mogen overgenomen hebben, toch zeker niet de geringschatting voor geschiedschrijving, die zoo kenmerkend is voor de Sanskṛt-litteratuur. Men behoeft maar even de catalogi der Javaansche handschriften in te zien om te kunnen constateeren, dat in de nieuwere Javaansche letterkunde de geschiedwerken een zeer voorname plaats innemen. Feitelijk is dat niet anders in de oudere periode; in de Leidsche Universiteitsbibliotheek bevindt zich een groep van geschriften, die samen de oude geschiedenis behandelen van Java vanaf de laatste jaren van Erlangga's regeering tot omstreeks het midden van de veertiende eeuw van onze jaartelling en die van Bali in de daarbij aansluitende eeuwen. Deze geschriften bevatten gedeeltelijk kronieken en gedeeltelijk historische romans; de litteraire vorm, waarin deze romans gegoten zijn, is de kidung [1]). Nu is stellig voor de schrijvers van de kidungs het vervaardigen van een litterair kunstwerk niet het minst belangrijke gedeelte van hun taak geweest. Geschiedschrijving om wille van de geschiedenis zelve, zooals de Chineezen en de Arabieren ze kenden, is onjavaansch; de enkele stukken, die geschiedwerken volgens Westersche opvatting zijn, zooals b.v. stukken van de Nāgarakṛtāgama en de beschrijving van Wijaya's vlucht in de oorkonde van 1216 Çāka [2]), zijn met heel andere bedoelingen vervaardigd; voor de Nāgarakṛtāgama, een kakawin, geldt tevens het voorbehoud, dat voor vele kakawins gemaakt kan worden, n.l. dat ze slechts in zeer beperkten zin tot de Javaansche litteratuur behooren [3]). We moeten ons dus niet verbazen, wanneer we af en toe opmerken, dat de dichter de geschiedenis opzettelijk verandert om een grooter romantisch effect te krijgen. Een typisch voorbeeld hiervan

1) Zie over het verschil tusschen kidungs en kakawins B. K. I., deel 83, p. 2 en 3.
2) Uitgegeven en vertaald door Brandes, Parar., p. 93—100.
3) Over deze kwestie heeft onlangs nog Dr. P. V. van Stein Callenfels zijn meening gezegd in Verh. B. G., deel 66, p. 154, 155.

levert de Kidung Sunda, in het laatste gedeelte waarvan de dichter vertelt, hoe Ayam-Wuruk stierf van verdriet, omdat zijn geliefde, de prinses van Sunda, hem door den dood ontvallen was; wij behoeven er geen oogenblik aan te denken, dat de dichter daarbij wellicht inderdaad de traditie van zijn dagen weergeeft, daar uit de vergelijkbare plaatsen van de Pamañcangah niets van dien aard blijkt. Bij deze enkele opmerking omtrent het karakter van de oudere Javaansche geschiedwerken moge het hier blijven.

De hierboven bedoelde groep van geschriften bestaat uit:

a. De Calon-Arang, in verschillende redacties, waarvan er één is uitgegeven en vertaald door R. Ng. Poerbatjaraka in B. K. I., 1926, deel 82, p. 110 sqq. Men zou kunnen toegeven, dat voor het doel, dat Poerbatjaraka zich blijkens zijn opmerkingen op p. 113 aldaar stelde, zijn editie voldoende is; voor iemand echter, dien de verhalen niet slechts in hun eenvoudigsten vorm, maar ook in hun latere ontwikkelingen, uitbreidingen en omwerkingen interesseeren, is zijn uitgave onbevredigend, omdat de „groote historische onzin" (aldaar, p. 112 beneden), d.w.z. de latere inheemsche traditie, niet tot zijn recht gekomen is. Van een nadere bespreking van het niet door Poerbatjaraka behandelde Calon-Arang-materiaal heb ik mij echter meenen te moeten onthouden, daar het zijn bedoeling was, zooals o.a. blijkt uit zijn opmerking op p. 115, eerste alinea, later aan de Calon-Arang nog een tweede studie te wijden. Ik moet dus hier volstaan met te verwijzen naar Poerbatjaraka's uitgave en naar de mededeelingen in Ju., Cat., II, 299—300; naast den prozatekst bestaan er nog twee of drie Middeljavaansche tĕngahan-redacties (Ju., Cat., I, 248—249) en twee Balineesche macapat-redacties (Ju., Cat., III, 137—138); zie verder nog K. B. W., I, 635.

b. Een kleine kroniek betreffende het geslacht, waartoe o.a. Erlangga behoorde; zij is opgenomen in cod. 3900 (1) aan het eind van een Ādiparwa-kidung en in haar geheel gepubliceerd door Brandes, Beschrijving enz., I (1901), p. 11 sqq.

c. De tutur Bhujangga Bali, die o.a. handelt over het geslacht, waartoe de uit de Calon-Arang bekende brahmanen Kuturan en Bharāḍa behoorden, en over Bharāḍa's verhuizing naar Java. De Leidsche collectie bezit twee exemplaren er van, n.l. cod. 5090(2b) en cod. 5112(2); zie Ju., Cat., II, 239.

d. De geschiedenis van ken Angrok en van de koningen van

Tumapĕl, opgenomen in de door Brandes uitgegeven Pararaton en in de Pararaton-kidung. Met Pararaton wordt hier steeds bedoeld de tweede, door Dr. N. J. Krom bewerkte editie; Javaansche citaten worden echter naar de eerste editie gegeven. Het hier bedoelde stuk loopt van het begin tot aan 18,13. Van de kidung bezit de Leidsche handschriftenverzameling slechts één specimen, n.l. cod. 3870(1) (Ju., Cat., I, 258—259); het eindigt abrupt op een plaats, die correspondeert met 19,7 van den prozatekst.

e. De geschiedenis van Wijaya en van de stichting en opkomst van Majapahit. Behalve in de Pararaton (18,16—24,33) vindt men haar in het eerste deel van een kidung, die hier gewoonlijk Rangga-Lawe, doch door de Balineezen Lawe en in de handschriften zelf Pañji Wijayakrama genoemd wordt. Over deze dubbelnamigheid zal beneden uitvoeriger gehandeld worden; ik geef er de voorkeur aan den naam Pañji Wijayakrama te gebruiken voor het eerste deel (begin—Zang VII, 155), waarin de geschiedenis van (a)pañji Wijayakrama = Wijaya verteld wordt. Men vindt den naam Wijayakrama als variant van Wijaya gebruikt in Zang VII, 152 en in Pararaton 18,15 v.l. H, 18,16 invoeging H; met „huwen" of „huwelijk" heeft dit krama niets te maken (Vreede, Cat., p. 398). Den naam Rangga-Lawe zou ik liever speciaal gebruiken voor het tweede gedeelte van de kidung, dat den opstand van rangga Lawe behandelt (Zang VII, 156—slot). Gemakshalve citeer ik echter plaatsen uit het geheele werk met R. L. met doortelling van zangen en strophen, omdat de scheidslijn dwars door zang VII gaat en aparte nummering verwarring zou kunnen veroorzaken. Men vindt de R. L.-handschriften beschreven in Vreede, Cat., p. 396—399, en Ju., Cat., I, 255—257, II, 501; Ju. vermeldt ten onrechte den door Vreede foutief beschreven codex 1913 op p. 255 opnieuw onder de R. L.-handschriften; reeds in de voorrede van de eerste Pararaton-editie heeft Brandes deze vergissing van Vreede stilzwijgend verbeterd (Par.^{2}, p. 8 *). In den loop van dit werk citeer ik R. L.-plaatsen naar cod. 4454; in Zang VI en VII heb ik echter enkele strophen uit cod. 4455 ingevoegd, zoodat mijn telling van de strophen hier eenigszins van cod. 4454 afwijkt.

f. Verhalen uit de geschiedenis van Majapahit. Op het in e vermelde gedeelte van de Pararaton volgt een stuk (25,2—29,17), waarin de voornaamste gebeurtenissen van het eerste gedeelte

van de Majapahitsche periode (tot ± 1360 A. D.) op zeer beknopte wijze medegedeeld worden. Voor enkele van deze gebeurtenissen staan ons, gedeeltelijk uitvoerigere, inlichtingen ter beschikking uit andere bronnen, en wel:

1° wordt de geschiedenis van rangga Lawe's opstand (Par., $25_{,5}$—$_{15}$) uitvoerig behandeld in het tweede gedeelte van de R. L.-handschriften, de hierboven reeds vermelde kidung Rangga-Lawe (zie onder e);

2° vinden we van het verhaal van Tañca en Kala-Gĕmĕt's dood (Par., $27_{,\ 1}$—$_{11}$) een eenigszins afwijkende redactie in de Pamañcangah (zie beneden onder h 3°), Zang I, 66—72 van de kidung, fol. 6b—7a van den prozatekst;

3° geeft ons dezelfde Pamañcangah (resp. I, 72—105, fol. 7a—9b) een beschrijving van het huwelijk van de beide prinsessen van Majapahit, van de geboorte van Ayam-Wuruk en zijn neef Aya-Tular, en van Ayam-Wuruk's troonsbestijging en machtsgebied, die in de Pararaton niet voorkomt;

4° worden ons in de Usana Jawa (het geheele eerste gedeelte; over het werk zie beneden onder h 2°), de Pamañcangah (resp. I, 6—14, fol. 2a—3a) en in redactie A van de Kidung Sunda (46b—49a) mededeelingen gedaan over een expeditie van Gajah-Mada tegen Bali, die in de Pararaton niet vermeld wordt;

5° wordt het verhaal van den tocht van de Sundasche koninklijke familie en van vele Sundasche edelen naar Majapahit en van hun ondergang in Bubat (Par., $28_{,29}$—$29_{,16}$) uitvoerig gedaan in de verschillende redacties van de Kidung Sunda; voor de redacties en handschriften van dit werk zie B. K. I., 1927, deel 83, p. 3—5;

6° geven de verschillende redacties van de Kidung Sunda (A 110a—slot; B III, 62—slot, vgl. B. K. I., 1927, deel 83, p. 160—161; C VI, 18—slot) en de Pamañcangah (resp. I, 105—129, fol. 9b—10a) onderling afwijkende verhalen van het verdwijnen van Gajah-Mada, die in het verband van de Pararaton (vgl. aldaar $29_{,\ 16}$—$_{17,\ 28}$) niet passen;

7° geeft ons de Pamañcangah (resp. I, 161—III, 5; fol. 12a—21b) enkele mededeelingen over een soort rijksconferentie, bijeengeroepen door Ayam-Wuruk te Majapahit na Gajah-Mada's dood en bijgewoond door de vazalvorsten van de onderhoorigheden van Majapahit. Uit de Pararaton is ons zulk een conferentie niet bekend.

We zouden hier nog aan toe kunnen voegen:

8° een van de nieuwere Javaansche traditie afwijkend verhaal over den ondergang van Majapahit, dat voorkomt in de Pamañcangah (resp. III, 15—21; fol. 21b—22a).

g. Genealogieën en een jaartallenlijst voor de geschiedenis van Majapahit na den slag bij Bubat, welke opgenomen zijn in de Pararaton (29, $_{18}$—slot).

h. Verhalen over den Balischen voortijd en over de vestiging van een Javaansche kolonie uit Majapahit op Bali, en de geschiedenis der Javaansch-Balineesche rijken, die uit die vestiging voortgekomen zijn. Men vindt mededeelingen hierover in de volgende, gedeeltelijk aan elkaar parallel loopende geschriften uit de Leidsche handschriftencollectie: de Usana Bali, de Usana Jawa en de Pamañcangahs. De Batur Lĕlawasan, die R. van Eck in zijn „Schetsen van het eiland Bali" herhaaldelijk vermeldt (T. N. I., Nieuwe Serie, Jrg. 7, deel 2, p. 88, 166), bevat eveneens verhalen uit de alleroudste geschiedenis van Bali, volgens v. Eck's mededeelingen; ik heb dit werk niet kunnen raadplegen; het komt, als Batur Kalawasan, voor in de lijst van I goesti Poetoe Djlantik's handschriften, welke men vinden kan in het Oudheidk. Verslag, 1921, 2de kw., p. 69.

1°. Van de Usana Bali zijn de belangrijkste gedeelten gepubliceerd en vertaald door R. Friederich in T. N. I., Jrg. 9, deel 3, p. 245—373; vgl. Ju., Cat., II, 386. Van de vrij talrijke Leidsche exemplaren heb ik de codd. 3978(2) en 3858(4) gebruikt. Ju., Cat., II, 385—387, geeft er een beschrijving van; de op p. 387 vermelde cod. 1066(3) Batav. Gen., die thans weer te Batavia is, zal wel een Pamañcangah-fragment zijn. Op p. 386 verwerpt Juynboll Friederich's gissing, dat usana wellicht van Sk. „was" af te leiden zou zijn en uit zijn overtuiging, dat usana een verbastering van Sk. awasāna = einde is. In Ju., Wrdl., s.v.v. uçāna en usana vinden we resp. „S. awasāna, einde; oud, verleden" en „oude tijd, oud". Tegen Juynboll's opvatting pleit, 1° dat uçāna (vaak met ç gespeld) reeds in het oude Rāmāyaṇa voorkomt, terwijl awasāna in gaven vorm nog in veel lateren tijd bestaat; 2° dat de overgang van de beteekenis „einde" naar die van „oude tijd, oudtijds" nu niet direct voor de hand ligt. N. J. oesana, dat een betrekkelijk zeldzame nevenvorm van woesana is, beteekent „uiteindelijk, ten slotte", en is natuurlijk wèl gevormd uit Sk. awasāna, dat in dien vorm dan ook in het N. J. niet voorkomt; maar N. J. oesana mag niet zonder meer aan O. J. uçāna gelijkgesteld worden! Het lijkt mij dus voorloo-

pig veiliger de afleiding van usana in het midden te laten; de beteekenis is intusschen duidelijk: Usana Bali = oude geschiedenis van Bali. — Naast den prozatekst bestaat er een kakawin Usana Bali, ook Māyāntaka genaamd; de beide defectieve Leidsche codd., 3646 en 4624, beschrijft Ju., Cat., I, 172—173.

2°. Naast de Usana Bali staat de Usana Jawa, welke naam waarschijnlijk alleen geboren is uit de behoefte om dit werk van de Usana Bali te kunnen onderscheiden, want een „oude geschiedenis van Java" is dit geschrift zeker niet, al speelt Majapahit er een zekere rol in. Er zijn in Leiden twee handschriften van, cod. 3858(1) en cod. 3978(4); het laatste handschrift is bruikbaar, wanneer men de stukken $25_{,5}$—$26_{,5}$ en $34_{,16}$—$35_{,11}$ met elkaar verwisselt.

3°. Als derde groep heb ik hierboven de Pamañcangahs genoemd. Pamañcangah is eigenlijk geen eigennaam, maar een soortnaam; men kan het woord eigenlijk nog het beste in het moderne Javaansch vertalen, afgezien van de etymologie, met „babad". In het K. B. W. leest men s.v. : „ v. bĕñtjangah?, soort kronyk, die tevens de afstamming v. versch. Balineezen vermeldt," enz., en s.v. bañcangah: „pamañtjangah, sas., bĕñtjangah, soort chroniek, waarin tevens een geslachtlijst v. dezen of genen Balineeschen stand opgesteld (soms verward met prasasti)". Daar de variant pambañcangah voorkomt, is bañcangah wel als grondvorm te beschouwen, en pamañcangah de afleiding met voorvoeging van pa- en nasaleering, waarbij de media volgens den Balineeschen regel verdwijnt. De vraag is nu, wat bañcangah beteekenen kan. V. d. Tuuk doet in het K. B. W. geen verklaring aan de hand, en uit de gegeven voorbeelden valt niet veel af te leiden. Pigeaud wijst er in zijn dissertatie op (p. 237, noot 2), dat het woord amacangah in Nāgarakṛtāgama, LXVI, 5, naast rakĕt-rakĕt, widu en gītada voorkomt, zoodat daar reeds uit zou af te leiden zijn, dat het iets met tooneelspelen te maken heeft. Poerbatjaraka vertaalt dit amacangah met „wayang mañcangah" (B. K. I., 1924, deel 80, p. 248). Mij lijkt het beter widw amacangah te zamen te nemen, daar in het bij Pigeaud (p. 237) vermelde citaat K. B. W., III, 571 a (s.v. wulū) eveneens amidu amañcangah (lezing b) voorkomt, en te vertalen: „widu-bañcangahspeler" resp. (in het citaat K. B. W.) „als widu-bañcangahspeler optreden." Pam(b)añcangah is dus „bañcangah-spel"; uit Friederich's opmerking in Voorloopig Verslag, I, 22, noot 2: „Uit de Pamendanga [lees: Pamañcangah]

wordt genomen een spel, dat door topeng's (maskers) daargesteld wordt door een' enkelen persoon; het houdt de oudere geschiedenis van Bali, namelijk der Deva Agoengs, in," blijkt, dat bañcangah in zijn tijd een éénpersoons-topengspel van historischen inhoud was, en vermoedelijk zal een soortgelijk spel ook wel in genoemde Nāgarakṛtāgama-strophe bedoeld zijn. De beteekenisovergang van het woord pam(b)añcangah is nu duidelijk: van „historisch maskerspel" tot „tekstboek voor het historisch maskerspel" en vervolgens tot „geschiedboek" in het algemeen. Van wajang tot lajang, en van lajang weer tot wajang! De wisselwerking tusschen tooneel en litteratuur, de feitelijke gelijkheid van babad en pĕpakĕm, van geschiedwerk en van handboek van den ḍalang, waarop Brandes in de Pararatonuitgave (p. 208 sqq.) gewezen heeft, en later ook Djajadiningrat in zijn proefschrift, ter verduidelijking van ons inzicht in de wording van de nieuwere Javaansche letterkunde, blijkt dus een parallel te hebben in de Javaansch-Balineesche litteratuur; en stellig mag men op grond van het meer genoemde Nāgarakṛtāgama-vers de vraag stellen, of die wisselwerking niet reeds voor de Majapahitsche periode aan te nemen is.

Friederich's opmerking in noot 2 van pag. 22 van zijn Voorloopig Verslag, deel I, is daarom voor onze beoordeeling van de Pamañcangahs belangrijker dan zijn verdere opmerkingen op die bladzijde. Het zou zeker toe te juichen zijn, indien zich eens op Bali iemand de moeite getroostte om wat meer bijzonderheden te weten te komen van het door Friederich vermelde topengspel, dat nog altijd opgevoerd, of liever gezegd, gespeeld wordt. Wat Friederich verder van de „Pamendanga" zegt, is niet veel zaaks, en bewijst slechts, dat hij het geschrift niet voldoende heeft begrepen, hetzij omdat hij te weinig met het eigenaardige taaleigen vertrouwd was, hetzij omdat zijn tekst aan hetzelfde euvel leed als zooveel andere oudere Javaansche prozageschriften, een verregaanden staat van corruptheid, waarvoor het eenige afdoende geneesmiddel is een zeer minutieuze vergelijking van een aantal handschriften. Juynboll heeft zich, jammer genoeg, in zijn Catalogus, II, 392, en in zijn artikel „De Letterkunde van Bali" (B. K. I., 1916, deel 71, p. 571) er hoofdzakelijk toe bepaald Friederich's kleineerende oordeel over te nemen; zijn eigenlijke beschrijving (Cat., II, 392, 2de alinea) is zeer oppervlakkig en geeft een geheel scheef beeld van dit geschrift.

Het geschrift, dat „Pamañcangah" zonder meer genoemd wordt, en dat men ter onderscheiding van soortgelijke geschriften „Pamañcangah van Gelgel" zou kunnen noemen, bevat de geschiedenis van de vestiging van een Javaansche kolonie uit Majapahit op Bali en die van het rijk van Gelgel tot aan den ondergang van Gelgel en de opkomst van Klungkung. Het komt voor in een prozaredactie en in een kidung, die op enkele kleinere stukken na volkomen parallel aan elkander zijn. Het beste prozahandschrift van de Leidsche collectie is cod. 5054 (Ju., Cat., II, 393; de andere codd. p. 392—394); het is echter pas te gebruiken na emendatie aan de hand van de andere handschriften en onder voortdurende vergelijking met de kidung. Cod. 5054 bestaat uit een hoofddeel, dat in fol. 62a vrij abrupt eindigt, en uit drie aanhangsels, waarvan het eerste op Badung, het tweede op Ñalyan en het derde op den ondergang van Gelgel en de stichting van den kraton van Klungkung betrekking heeft; het eerste aanhangsel gaat ook apart onder den titel van Pamañcangah Badung, en ontbreekt in de kidung; het tweede en derde gaan samen onder den naam van Pamañcangah Ñalyan en komen wel in de kidung voor; Juynboll vermeldt de Pam. Badung onder de Middeljavaansche geschriften (II, 394, cod. 3953(6)) en de Pam. Ñal(i)yan onder de Balineesche (III, 153), hoewel de taal van beide volmaakt dezelfde is. Cod. 4361, dien Juynboll eenigszins uitvoeriger beschrijft, is niet volledig en loopt slechts tot in fol. 57a van cod. 5054. Van de kidung zijn er in Leiden drie goede, volledige exemplaren, n.l. de codd. 3857(1), 4366 en 3598; cod. 3129, ten aanzien waarvan Juynboll (Cat., I, 258) voorbehoud maakt, is een fragment van de prozaredactie, loopende van fol. 37b tot 57a van cod. 5054 en zich in woordkeuze enz. dicht aansluitende bij 4361. — Andere Pamañcangahs uit de Leidsche handschriftencollectie zijn: de Pam. Manik Angkĕran (cod. 3890(1); Ju., Cat., III, 152; P. L. van Bloemen Waanders, Beknopte en zakelijke inhoud van het kawihandschrift Pamentjangah Ngoerah Sidemen, T. B. G., 1859, VIII, 61—71), de Pam. Maospahit (cod. 3861(2); Ju., Cat., III, 153) en een Pamañcangah zonder titel (cod. 5126; Ju., Cat., III, 153—154); voor zoover ik ze voor mijn doel noodig heb, komen ze beneden nog wel ter sprake. Er zijn echter nog wel meer Pamañcangahs op Bali in omloop[1]).

1) P. L. van Bloemen Waanders noemt er nog eenige in zijn artikel „Aanteekeningen

Wanneer we van de hierboven gegeven verklaring van het woord pamañcangah uitgaan, kunnen we dien naam moeilijk toekennen aan zuiver genealogische werken; twee van die werken moeten echter om hun inhoud in dit verband even vermeld worden. Het zijn cod. 5058(1) (Ju., Cat., II, 393), die een genealogie van een deel van het geslacht Kapakisan bevat, maar juist niet die van de koninklijke familie van Gelgel, en cod. 5243 (Ju., Cat., III, 154), die niet een geslachtslijst van Balische en Lomboksche vorstenfamilies bevat, zooals de catalogus opgeeft, maar een lijst van afstammelingen van den bekenden brahmaan Nirartha; dit laatste stuk is in vrij zuiver Javaansch geschreven en had dus in het tweede deel van den catalogus vermeld moeten worden; het op p. 162 van deel III onder cod. 5351-3° vermelde lontarblad hoort bij cod. 5243.

4°. Als laatste der onder h te vermelden geschriften valt een heel klein geschiedverhaal te noemen, waarvan mij twee exemplaren bekend zijn; het ééne, het meest uitgebreide, bevindt zich aan het einde van cod. 3953(4) (Tattwa Sunda) en wordt daartoe ook blijkens de plaatsing van den colophon gerekend; het andere komt voor aan het einde van den Pamañcangah-proza-codex 5054, waar het geheel misplaatst is, daar het in het kort den overgang van de macht van Majapahit naar Gelgel beschrijft.

Hiermee ben ik aan het einde gekomen van mijn beschrijving van het materiaal, dat ter bestudeering van de Middeljavaansche historische traditie ter beschikking staat. Voor de volledigheid wil ik echter nog enkele stukken noemen, die buiten mijn eigenlijke onderwerp vallen, maar er in los verband mee staan en af en toe wel eens iets bevatten, dat voor de traditie van belang is. We kunnen deze stukken verdeelen in 1° jaartallenlijsten, 2° stukken, die over geheel andere onderwerpen handelen, doch waarin passages voorkomen, die van belang voor de historische traditie kunnen zijn, en 3° Nieuwbalineesche geschiedwerken.

1°. Naast geheel waardelooze stukken, zooals de Pangriñcik ing babad, waarvan de Leidsche collectie twee exemplaren bezit (cod. 3931(4) en 3981(2); Ju., Cat., III, 154), staat een fragment als cod. 5109(3) (gedeelte van een Prastuti ning kakawin; Ju., Cat., II, 286), waarvan de gegevens er betrouwbaarder

omtrent de zeden en gebruiken der Balinezen, inzonderheid die van Boeleleng", T. B. G., 1859, deel 8, p. 149.

uitzien. Tot deze groep zijn ook te rekenen de Prastuti ning kakawin in zijn geheel (cod. 5108(1); Ju., Cat., II, 286), de Wawatĕkan van cod. 4672 (Ju., Cat., II, 287), en vooral een aantal fragmenten uit de Kakawin Wawatĕkan (cod. 3891 (2); Ju., Cat., I, 178—180), die echter grootendeels onder 3° thuis hoort.

2°. Tot deze groep behooren b.v. een gedeelte van de Tattwa ning wyawahāra (cod. 5095; Ju., Cat., II, 188) en de beide Nawanatya's (cod. 3907(2) en cod. 5091; resp. Ju., Cat., II, 291 en II, 292); de Nawanatya van cod. 5091, die ik Naw. A noem, is van staathuishoudkundigen aard en is vermoedelijk het boek, dat in de Pamañcangah herhaaldelijk genoemd wordt als het geschrift, volgens hetwelk de Gelgelsche kraton georganiseerd was (P. K., II, 14, VI, 14; Pam., fol. 14a, 59b; varianten: Nawaçāsana in fol. 18a en Natyanātha in fol. 14a v.l.); die van cod. 3907(2), die ik Naw. B noem, behoort tot de groep van nīti-geschriften[1]).

3°. Van deze groep, die men beschreven vindt bij Ju., Cat., III, 139—143, vallen de Ung Gyañar (p. 141, 142) en de Ung Mangwi (p. 143) te noemen.

Het gedicht, dat Juynboll in zijn Catalogus, I, 253, vermeldt (cod. 3865(1)), is voor een studie van de Middeljavaansche historische traditie van geen belang; het quasi-historische feit is gefantaseerd om een litterair gegeven te verkrijgen.

Bij de behandeling van de stof zal in het volgende van de chronologische volgorde een weinig worden afgeweken, omdat het voor de juiste beoordeeling van het geheel van belang kan zijn allereerst nader te beschouwen de vraag, in welk milieu de Middeljavaansche historische traditie haar tegenwoordige gedaante kan hebben aangenomen. Gegevens daaromtrent, welke voornamelijk uit de Pamañcangah te putten zijn, zal ik behandelen in het eerste hoofdstuk, om dan in de volgende hoofdstukken het materiaal te behandelen, dat hierboven onder e, f en h opgesomd is, waarna in een slothoofdstuk de verzamelde gegevens nog eens, voor zoover dat mogelijk is, in een ruimer verband beschouwd kunnen worden.

1) In cod. 5091 wordt herhaaldelijk de naam Awanatya gebruikt; vgl. Awaruci naast Nawaruci (K. B. W., I, 542—543). In de Nāg., XCI, 8, wordt ook een nawanāṭya = „(tooneel)dans van negen" vermeld; vgl. Poerbatjaraka in B.K.I., 1924, deel 80, p. 285; het zou niet onmogelijk zijn, dat de inhoud van dien dans en die van het geschrift Nawanatya met elkaar samenhingen. We kunnen de Nāg.-strophe zoo interpreteeren, dat er drie dansen opgevoerd werden: de nawanāṭya, een klucht en een treurspel; makādi heeft vooral in het taaleigen der kidungs vaak de beteekenis van „speciaal", zonder dat daarbij aan „de eerste plaats" behoeft gedacht te worden.

HOOFDSTUK I.

DE BEOEFENING VAN DE JAVAANSCHE LETTEREN OP BALI IN DEN BLOEITIJD VAN GELGEL.

Reeds Brandes heeft bij zijn beschrijving van de handschriften van de kidung Arjuna Pralabdha (Beschrijving enz., I (1901), p. 99a; vgl. Ju., Cat., I, 221) er op gewezen, dat de naam van den schrijver van dit gedicht, kyayi Dawuh Bale-Agung, uit de Pamañcangah bekend is [1]). De hier bedoelde Pamañcangahplaats (P. K., IV, 286; Pam., fol. 44b) is ook in een ander opzicht nog merkwaardig genoeg om er hier even de aandacht op te vestigen. Nadat in het voorafgaande verteld is van den ongelukkigen afloop van den opstand van Dawuh Bale-Agung's zoon Pāṇḍe-Bhāṣā tijdens de regeering van koning Bĕkung van Gelgel omstreeks 1580 A. D., wordt het verhaal aldus voortgezet:

„Caritakĕna sang bapa, kyayi Dawuh Baly-Agung. Ri pati ning wijanira akārya ta sira kidung Arjuna Pralabdha; tan lupa amarĕk ka dalĕm, anunas kārya anĕrat, apan sira makamanguri ning tattwa, kidung, kakawin".

In vertaling:

„Nu worde verhaald van zijn vader, kyayi D. Bale-Agung. Naar aanleiding van den dood van zijn zoon schreef hij de kidung Arjuna Pralabdha; hij verzuimde niet zijn opwachting bij Z. M. te blijven maken en hem opdrachten te vragen tot het schrijven van werken, want hij bekleedde de functie van manguri voor prozaverhalen, kidungs en kakawins".

In de eerste plaats blijkt uit dit citaat één der functies van den manguri, of wel de functie van één der manguri's. Ook uit andere Pamañcangahplaatsen (b.v. P. K., IV, 289; Pam., fol. 45a) blijkt, dat, wat de manguri of manghuri ook op Java geweest moge zijn, hij aan het hof van Gelgel de „clerc" was, de poedjangga, om een Soloneeschen term te gebruiken, de man

1) Er zijn echter twee redacties van deze kidung; welke daarvan bedoeld wordt, blijkt niet.

van „letteren en wijsbegeerte", tot wiens meer nederige functies zeer zeker ook „het lezen en schrijven van brieven" (K. B. W., IV, 616b; Nāgarakṛtāgama, p. 200, 303) behoord kan hebben. Zooals Krom opmerkt op p. 303 van de Nāgarakṛtāgama-editie, kennen wij in de Majapahitsche periode den aard van zijn functie niet, maar is hij ongetwijfeld een dignitaris van hoogen rang en heeft hij recht op het praedicaat ḍang ācārya. Het lijkt mij niet onmogelijk, dat reeds in Majapahit de mang(h)uri zoo iets als een koninklijke „clerc" geweest is. Daarop wijst niet alleen het „clericale" praedicaat „ḍang ācārya" van de oorkonden (Nāg., p. 303), maar wellicht ook Nāg., Zang XCII, strophe 2, regel 3: „manghuri . . . pangidungira titir inalĕm", door Kern vertaald met: „Het gezang van den A n g h u r i . . . werd herhaaldelijk toegejuicht". Is het te gewaagd te veronderstellen, dat de manghuri hier niet incidenteel, maar ambtshalve een liedjeszanger was? Een liedjeszanger dan, die zijn zangen wel zelf gemaakt had of wellicht wel op het oogenblik zelf improviseerde; angidung toch is niet alleen kidungs zingen, maar ook kidungs maken [1]). Ook het feit, dat in de Pamañcangah herhaaldelijk gewezen wordt op het gelijk zijn van de Gelgelsche staatsinrichting aan die van Majapahit, kan een argument zijn voor de hierboven geuite meening, dat er wellicht geen wezenlijk verschil bestaat tusschen den manguri van Majapahit en dien van Gelgel. Zelfs doet hier Krom's mededeeling (Nāg., p. 303), dat „de beteekenis van de verschillende ambten nogal wisselt in den loop der Oud-Javaansche geschiedenis," niets aan af, omdat er tusschen Majapahit en de andere kratons van Java verschillen hebben kunnen bestaan, die Gelgel juist ter wille van het bewaren van zijn Javaansch karakter — waarover hierbeneden meer — vermeden zal hebben. Het ambt van manguri was te Gelgel in de familie Dawuh erfelijk, maar hij schijnt niet de eenige geweest te zijn; zoo wordt een Brang-Singha in P. K., IV, 289 = Pam. 45a, een „knap manguri" (m. wiweka) genoemd; op dezelfde plaats van den prozatekst wordt Brang-Singha, en in Pam. 30b het geslacht, waartoe hij behoort (Kanuruhan), Pañarikan genoemd. Pañarikan en Panulisan zijn synoniemen van Manguri, en alle drie de woorden worden dan ook in het algemeen gebruikt voor Dawuh Bale-

1) Vgl. hiermee Ju., Wrdl., s. v. kidung: mangidung, liedjeszanger, K. O. 782, Va. Ik heb in Cohen Stuart's „Kawi Oorkonden" de door Ju. bedoelde plaats niet teruggevonden, maar vermoedelijk zal daar wel niet van een ambtelijken mangidung sprake zijn. Vgl. nog den widu mangidung in de lijst van K. B. W., I, 766a, en bij Pigeaud, diss., zie Index, spec. p. 237, 238.

Agung en zijn zoon, maar tevens blijkt, dat ze ook gebruikt worden voor de familie Brang-Singha = Kanuruhan, waarin het ambt vermoedelijk eveneens erfelijk was. Voor deze laatste veronderstelling vinden we, behalve in Pam. 30b, nog steun in de slotwoorden van de Pamañcangah-proza, waar verteld wordt, dat de tot in Klungkung trouw gebleven Gelgelsche vazallen beloond werden met privileges, die vastgelegd werden op een oorkonde van de hand van Brang-Singha. Meer dan dit weinige vertelt ons de Pamañcangah van den manguri niet; wellicht, dat verder onderzoek van Javaansche en Balineesche oorkonden meer détails hierover aan het licht zal brengen [1]).

In de tweede plaats blijkt uit het boven aangehaalde citaat P. K., IV, 286 = Pam., fol. 44b, dat de officieele dichter Dawuh Bale-Agung omstreeks 1580 te Gelgel Javaansche poëzie schreef. Het is een gelukkig toeval, dat één van de twee jaartallen, die in de Pamañcangah voorkomen, juist dit tijdstip vastlegt. Immers, wel was het algemeen bekend, dat Bali een belangrijk aandeel gehad heeft in het bewaren van de litteratuurproducten van het oude Java, wel was ook reeds de mogelijkheid geopperd, dat de Middeljavaansche litteratuur pas op Bali ontstaan is (Juynboll, De letterkunde van Bali, B. K. I., 1916, deel 71, p. 556), doch bijzonderheden hierover ontbraken. Deze leemte nu wordt door de Pamañcangah met een aantal belangrijke gegevens aangevuld, die voor een groot gedeelte vervat zijn in verhalen omtrent Nirartha, den op Bali welbekenden padanda Bahu-Rawuh, „den pas-aangekomene," „den immigrant," [2]) en diens leerling Dawuh Bale-Agung. Omtrent dezen Bahu-Rawuh, die thans op Bali beschouwd wordt als de stamvader van alle Balineesche brahmanen (Friederich, Voorloopig Verslag, II, 16), lichten ook andere bronnen ons in met gedeeltelijk afwijkende gegevens [3]); hier moge de Pamañcangah-lezing volgen, die intusschen niet overal duidelijk is (P. K., III, 42 — IV, 54; Pam., fol. 24a—29a).

---

1) Vgl. ook C. Lekkerkerker, Balische Plaatsnamen in de Nāgarakṛtāgama, Gedenkschr. K. I., 1926, p. 197, noot 4.

2) Vgl. hiermee wat Kern zegt bij Nāg., XVI, 3, editie p. 55, over wahu rawuh. Met padanda wahu rawuh wordt daar niet „nieuw aangekomen geestelijken" bedoeld, zooals Kern meent, maar alleen Nirartha.

3) Behalve de legenden, die de Pamañcangah geeft, zijn er nog een groot aantal andere op Bali in omloop; vaak hebben zij ten doel namen van plaatsen te verklaren. De groote massa verdichtselen maakt het ons zeer moeilijk ons over dezen persoon een oordeel te vormen; er mag echter op gewezen worden, dat de meening, dat hij de stamvader van alle Balineesche brahmanen is, nog niet die van de Pamañcangah is.

De hoogheilige heer — de dichter vraagt eerst vergiffenis voor het feit, dat hij over hem durft te gaan spreken — was afkomstig uit Majapahit en had zich eerst in Daha gevestigd, waar hij een brahmaansche vrouw, de dochter van (een) dang hyang Panataran, tot echtgenoote genomen had; bij haar kreeg hij een dochter en een zoon, later bekend als de dewī van Malanting en Agra-Kulwan [1]), die, omdat hij Çiwaïet was(?), den status van zijn schoonvader volgden(?). Daarop vertrok hij uit Daha en begaf zich naar Pasuruhan, waar hij weer een brahmaansche huwde, de dochter van (een) dang hyang Panawasikan, bij wie hij eveneens twee kinderen kreeg, nu beiden zoons, den lateren Agra-Lor en Ñoman-Lor; zoo had hij nu vier brahmaansche kinderen. — Ik heb in het bovenstaande (een) tusschen haakjes gezet, om de beide mogelijkheden, 1° dat met Panataran en Panawasikan eigennamen, en 2° dat er soortnamen mee bedoeld worden, open te laten. Een beslissende aanwijzing voor een keuze hebben we niet, maar wellicht verdient de opvatting onder 2° de voorkeur in verband met enkele in Pigeaud's dissertatie besproken plaatsen. We vinden n.l. daar op p. 299 sub (31) zoowel als op p. 301 sub (46) den mpungkw ing kaçaiwan tegenover den mpungku (sang tamolah) ring padewaçikan gesteld; „wat met de laatste term bedoeld is," zegt Pigeaud, „is niet duidelijk; daar 't woord hier steeds zoo geschreven wordt, is de gelijkstelling [via panewaçikan?; zie p. 299 sub (31)] met de bhujangga panawasikan uit de Swarajambu niet zeker, tenzij dáár 'n fout ingeslopen is." Bedoelde Swarajambu-plaats, die Pigeaud uit K. B. W., III, 637—638, behandelt op p. 30, behelst, dat als janggan te beschouwen is iemand, die uit het huwelijk van een bhujangga panawasikan met een ksatriyadochter of van een bhujangga met een weçyadochter geboren is. Het eenige, wat men bij deze gegevens van Pigeaud kan opmerken, is, dat blijkens onze Pamañcangahplaats de spelling van de Swarajambu aanvaard moet worden, zoodat deze vorm en die van p. 299, 301 nevenvormen kunnen zijn; verder, dat uit de Swarajambu-plaats wel geconcludeerd mag worden, dat de bhujangga panawasikan lager in rang is dan de gewone bhujangga, daar het bij hun vrouwen juist

1) Agra en Wayahan duidt, vooral in Balineesche eigennamen, het oudste kind aan, Made, Ñoman en Sirikan het tweede, Kĕtut het jongste. Hier heet de zoon, het tweede kind, Agra, omdat de dewī van Malanting na haar vergoddelijking niet meer als kind beschouwd werd.

andersom is. Wat echter de tegenstelling van padewaçikan en Çiwaïsme kan inhouden, kan ik, ook in verband met onze Pamañcangah-plaats, waar op het Çiwaïsme van Nirartha gewezen wordt, zelfs niet gissen. Mogen nu echter al Pigeaud's gegevens pleiten voor de opvatting, dat panawasikan hier een soortnaam is, [1]) — en dan zal ook wel panataran zoo op te vatten zijn, — dan zijn we nog slechts één stap gevorderd op den weg, die naar verklaring van deze voor onze kennis van het Balineesche brahmanendom zoo belangrijke passage leidt. Er blijven n.l. nog groote moeilijkheden. Immers de zin, die hierboven van twee vraagteekens is voorzien, èn omdat de tekst niet vaststaat, èn omdat ik niet weet, of met gati inderdaad status bedoeld is, is nog voor een geheel andere verklaring vatbaar; we kunnen n.l. lezen, het geheele slot van III, 43 op Nirartha latende slaan, en het combineerende met het begin van 44: „Omdat hij (Nirartha) een Çiwaïet was en (eventueel:, die) den status van zijn schoonvader volgde, trok hij weg uit Daha en begaf zich naar Pasuruhan". Onvoldoende bekendheid met de voorschriften van het tusschenkastenstelsel eenerzijds en met de praktijken van de religieuze genootschappen andererzijds maakt het moeilijk uit de beide mogelijkheden een keus te doen. Nirartha schijnt een zwervend wiku te zijn geweest, die telkens bij een anderen guru in de leer ging en dan na eenigen tijd diens dochter huwde [2]). Dat deze praktijken uitsluitend samenhangen met het feit, dat hij Çiwaïet was, zooals P. K., III, 43, vermeldt, is wel nauwelijks aan te nemen; de omstandigheid, dat de Çiwaïeten verreweg in de meerderheid waren, ook op Bali, maakt het niet waarschijnlijk, dat iets, wat hun allen eigen was, hier speciaal vermeld zou worden. Van belang is daarom de afwijkende lezing van de prozaredactie, fol. 24a: „Matang ing çewa satabhija datĕng ida ring Pasurwan"; wanneer we satabhija opvatten als ṣaḍ-abhijña(-jñā) (vgl. Kern bij Nāg., XLIII, 1, en Poerbatjaraka in B. K. I., 1924, deel 80, p. 238), en het op grond van de in K. B. W., III, 163b, geciteerde passage (Cantakaparwa 69), waar sang hyang Sadabija = s. h. Tathāgata = s. h. Taya = s. h. Jina, dus = Buddha is, vertalen met „Buddha" > „Buddhist", dan levert de combinatie çewa-satabhija ons het begrip „Çiwa-Buddhist", „aan-

1) In de tutur Bhujangga Bali is het een soort eeredienst; vgl. hoofdst. IV, § 1.
2) Over de andere verklaring, n.l. dat de Islām hem noopte naar Bali te gaan, zie verderop in dit hoofdstuk.

hanger van het Çiwa-Buddhisme", dat we van Java kennen als religieus-philosophisch stelsel (Kern, V. G., IV, 149 sqq., en bij Nāg., I, 1, XL, 5, XLIII,5, LVI, 1, en de bijbehoorende aanteekeningen; Krom, Inleiding, I, 118 sqq.) en feitelijk als volksgodsdienst van het huidige Bali, maar dat hier dan een secte zou kunnen aanduiden met mogelijkerwijze het zwervende leven als vaste praktijk. — Meer dan het ontwikkelen van een mogelijkheid wil deze uiteenzetting niet zijn; het is een voorloopige hypothese, waarvan de waarschijnlijkheid of onaannemelijkheid pas na het vinden van voldoende en zuiver vergelijkingsmateriaal „einwandfrei" zou kunnen worden vastgesteld.

Gaat Nirartha's reis van Majapahit via Daha naar Pasuruhan — ook voor hem niet de eenvoudigste route! — voor ons over een weg, die vol voetangels en klemmen ligt, ook op het volgende traject kunnen we hem door het groote aantal der taalkundige hindernissen niet gemakkelijk volgen. Van Pasuruhan trok hij n.l. naar Blangbangan, waar hij de gast was van den landheer, den juru of de [1]) çrī juru.

„De çrī juru anumata sang ṛṣi, awija sira strī jalu, katiga sanakira, kaniten katrīṇi wĕkasan çrī juru, tan patut ahipe sang ṛṣi salah tarka tan pasti. (46) Si rayinira tangguha, tan ahidĕp si rakangira mangkin, sang dwija pinaran wuyung, dalih apasang guṇa, pan gandhanirāmrik sing kesedĕn arum, tang karingĕtira sumar mrik kaya er-gulo minging. (47) Kunĕng çrī juru ahedan, konĕn kang rabi umunggwa ring gurit, ring sira matang ing kidung, duh sapa sira makoṣadha ning akingking jampyan ing wulangun, pan kaniten Saraswatī sang Nirarthāngiseni. (48) Adawa yan kathākĕna, polahira çrī juru i sang ṛṣi, ahipe nora katuju, ya marmanira kesah, tan tolih nagarī Brangbangan kapungkur, kāptinira datĕng eng Bali parĕng lan anak rabi" (P. K., III, 45—48). De parallelle prozatekst heeft:

„Wĕkas ta sira maring Barangbangan, kaniten pwa sira sadaya, de çrī juru anumata, wĕkasan sasar pwa sira angāpti ipeya, pramiçwarī kaniten pwa sira tangguha, marma n ta sang hyang kapareng Balirājya, dalihira apasang guṇaha, apan amrik tanpa gagandha, sing kesedĕn amrik tanpa talĕhan, pan tang karingĕtirāmrik kaya ernawa (er-mawa?), kunĕng çrī juru denira edan,

1) Het Javaansche woordje de, dat een titel aanduidt, wordt hier bedoeld.

koněn tang rabi angguritakěnāwaknira, ya ta matang ing gīta Sapa sira sang jampyan ing ulangun, de patnī kaniten byakta Saraswatī, sang Nirartha sira angiseni; kesah pwa sang Nirartha saking Brangbangan" (Pam., fol. 24a—24b).

Bedoeld schijnt te worden, dat Nirartha met een zuster van den (de çrī) juru trouwde, wier eigennaam wellicht (de) patnī Kaniten Saraswatī was; uit dit huwelijk werden geboren een dochter, Swabhāwa, een zoon, Agra-Wetan, de latere Ida Talāga of Ender, en nog een zoon, Ñoman-Wetan = Sirikan-Wetan = Buk-Cabe, die in tegenstelling met de vier oudere brahmaansche kinderen kanitens waren, evenals hun afstammelingen (K. B. W., II, 33a; Friederich, Voorloopig Verslag, II, 17, 18: brahmana-geniten). Om een of andere reden schijnt de juru twist uitgelokt te hebben, waarvoor hij door den machtigen heilige gestraft werd met verstandsverbijstering; naar aanleiding van deze gebeurtenis dichtte Nirartha of misschien wel de patnī Kaniten de kidung, waarvan in de aangehaalde stukken de beginwoorden schijnen gegeven te worden.

Hoe het ook zij, Nirartha verliet met zijn vrouw (de patnī Kaniten?) en met 7 kinderen Blangbangan en stak over naar Bali, hijzelf in een waluh kele (holle pompoen? bamboekoker?), zijn vrouw en kinderen in een lekke schuit. Met deze primitieve vervoermiddelen bereikten ze niettemin de kust van Bali bij Kapurañcak [1]). Na aan een herdersknaap den weg te hebben gevraagd, zetten ze hun tocht in Oostelijke richting voort, dwars door het woud, waar de apen hun door hun geschreeuw tot gidsen dienden. Midden in het bosch vonden zij een nāga met wijd opengesperden muil. Onbevreesd drong Nirartha door den muil het dier binnen; hij vond er een ontloken lotus, plukte hem en ging toen weer naar buiten. Het goud van zijn huidskleur was echter in het binnenste van den nāga in zwart veranderd, en vol angst vluchtten zijn vrouw en kinderen weg, toen hun man en vader zoo getransformeerd terugkwam. Het gelukte Nirartha spoedig hen allen terug te vinden, behalve zijn oudste dochter, die bij deze gelegenheid door de volmaaktheid van haar vader tot den goddelijken staat was overgegaan en „de goddelijke vrouwe van M(a)lanting" was geworden.

Op dezelfde plaats had nog een wonder plaats. Een aantal wormen ontwikkelden zich plotseling tot vrouwen, die een sĕm-

1) Thans Prantjak geheeten.

bah kwamen maken aan de voeten van Nirartha en hem verklaarden, dat zij, die het uitvaagsel van de aarde geweest waren, thans door de kennis, die de groote brahmaan van geheime zaken had, geworden waren, wat zij waren, of liever, wat zij dat korte oogenblikje waren, want meteen waren ze verlost en werden onzichtbaar. „Zij zijn het, die thans bestendig wonen in Polaki [1]) en gediend worden door de lieden van Malanting." — Zoo huldigden de drie categorieën van levende wezens, dieren, menschen en geesten, den grooten heilige.

Na deze gebeurtenissen zette Nirartha zijn tocht voort, nog altijd in Oostelijke richting; na vele dorpen gepasseerd te zijn, kwam hij in Gading-Wani, waar de bevolking toen juist leed aan een epidemie, die velen ten grave deed dalen. Nirartha genas de zieken met zijn uitgekauwde sirihpruimen. De bandeça van Gading-Wani kwam den weldoener van zijn ondergeschikten zijn dank betuigen, en kreeg van hem de wijding, welke feiten in de kidung Sĕbun Bangkung bezongen zijn. Toen de pangeran mas [2]) (het districtshoofd?) van de gebeurtenissen in Gading-Wani hoorde, noodigde hij Nirartha uit om bij hem zijn intrek te komen nemen; Nirartha stemde toe en verleende ook den pangeran mas de wijding. Geruimen tijd logeerde hij daar. De pangeran mas gaf hem zijn zuster tot vrouw; uit dit huwelijk sproot Ida Mas. Bovendien verwekte Nirartha bij een slavin, die tot het uitzet behoorde, dat de pangeran mas aan zijn zuster bij haar huwelijk meegegeven had, een zoon, die later onder den naam van Ida Patapan bekend was. Tijdens Nirartha's verblijf bij den pangeran mas geschiedde nog het volgende wonder: Nirartha liep eens te wandelen over de bladeren van de lotusplanten in een vijver van den pangeran mas; eensklaps zag hij den god van den To(h)-Langkir (Gunung Agung) en zakte op hetzelfde oogenblik tot aan de enkels in het water weg, hetgeen

---

1) Zie nog de interessante aanteekening in K. B. W., IV, 237a, en R. van Eck, Schetsen van het eiland Bali, T. N. I., Nieuwe Serie, Jrg. 9 (1880), deel 1, p. 34 en 35; vgl. op p. 110, 124 en 125. Het pinralĭna van P. K., III, 59, beteekent volgens K. B. W., IV, 112b „onzichtbaar gemaakt". Over pralĭna zie men B. K. I., deel 83, p. 157, 158. Vermoedelijk is met pralĭna ook hier wel de verlossing van een vloek (ruwat) bedoeld, waardoor de thans pinralĭna zijnden eerst gedegradeerd waren geweest. Deze passage ontbreekt in de prozaredactie.

2) Men krijgt den indruk, dat in latere lezingen (b.v. K. B. W., IV, 573a; Friederich, V. V., II, 18 e. a.) bandeça en pangeran één persoon geworden zijn. Het kan zijn, dat hier mas de bekende Javaansche titel is, maar het is ook mogelijk, dat de naam van het plaatsje Mas bedoeld wordt. In het laatste geval kan de aardrijkskundige naam uit den titelnaam ontstaan zijn.

hem de opmerking ontlokte: „Ĕnti cingingira bhaṭṭāreng Balirājya, wyakti Mādewāngutpĕtti, nora kawĕnang, pinadan engsun eki (P. K., IV, 7; Pam. 25b: antyanta cinginge pada bhaṭṭāra ring Bali, wyakti yan Mahādewa, tan kĕna pinadan. „Wat is die god (zijn die goden) van Bali toch kleinzeerig; ik ben immers de incarnatie van Mahādewa, de onvergelijkelijke!") [1]).

Toen Nirartha reeds eenigen tijd bij den pangeran mas doorgebracht had, bereikte den toenmaligen koning van Gelgel, Batu-Renggong, het bericht, dat er op Bali een zeer toovermachtig brahmaan was aangekomen, juist iemand als Lo-Gawe [2]). Onmiddellijk stuurde de koning zijn panulisan (manguri) uit, Dawuh Bale-Agung, om hem uit te noodigen naar Gelgel te komen. Dawuh ging op weg, rijdend op een wit paard, in het wit gekleed, met een witten payung; slechts zijn tanden waren zwart, zegt het verhaal. Toen Dawuh aangekomen was in het huis, waar Nirartha logeerde, werd hem een plaats aangeboden op de babaturan, en weldra was hij met Nirartha in een druk gesprek gewikkeld; op alle vragen, die Dawuh stelde, wist Nirartha steeds een bevredigend antwoord te geven, zoowel naar de leer (çāstra) als naar den dieperen zin (çās). Ten slotte zweeg Dawuh; hij ging van de babaturan af en nam een lagere plaats in om daarmee zijn minderwaardigheid ten opzichte van den brahmaan te kennen te geven; het eenige, wat Dawuh nog te zeggen had, was, dat de koning gevraagd had, of Nirartha zoo snel mogelijk naar Gelgel wilde komen. Dawuh had echter, doordat het gesprek met Nirartha hem boeide, uit het oog verloren, dat het 's konings uitdrukkelijke wensch geweest was, dat hij dadelijk naar Gelgel zou terugkeeren. Toen hij nu later dan afgesproken was in Gelgel aankwam, vond hij daar den koning niet meer; deze was n.l. intusschen vertrokken naar Padang, met zijn rijksgrooten. Dus zetten Dawuh en Nirartha hun tocht voort naar Padang. Daar werd Dawuh allesbehalve vriendelijk ontvangen, maar Nirartha werd met eerbewijzen overladen; hij werd gehuisvest in de oude kluis van Mpu Kuturan. Spoedig vond hij gelegenheid den koning zijn groote toovermacht te toonen. Toen hij n.l. hoorde, dat de jacht tot nu toe niet veel

1) De strekking van deze opmerking is mij geheel duister. Mahādewa is de god van den To-Langkir (Gunung Agung), de beschermheer van het Gelgelsche rijk.

2) De brahmaan, die als eerste beoosten den Kawi op Java was gekomen om Angrok te zoeken (Parar., 8 sqq.). De vergelijking is hier heel juist, daar Nirartha verschillende trekken met hem gemeen heeft, o.a. den wonderbaren overtocht over zee naar het land van bestemming.

opgeleverd had, bracht hij daarin verandering door den jagers een wonderbare visch- en wildvangst te bezorgen. Op de thuisreis van Padang naar Gelgel kon men de Unda, die juist sterk gewassen was, niet overtrekken; Nirartha paste de aji açwaçiksā (paardendressuur-tooverspreuk) toe en de paarden konden over het water loopen, waarbij ze slechts tot de enkels er in wegzakten. Daarop konden ze de reis naar Gelgel voortzetten.

Te Gelgel vestigde zich Nirartha in een kluizenarij. Van den koning ontving hij een voortreffelijke verzorging, terwijl hij van zijn kant telkens met nieuwe maan en met volle maan den koning zijn hulde ging bewijzen. Reeds door de reinheid van den ṛsi alleen werd Batu-Renggong gelouterd en nam zijn macht en glorie toe; de ritueele reiniging liet hij echter nog niet aan zich voltrekken. Wel vond Nirartha een ijverig discipel in Dawuh Bale-Agung. Deze had zich reeds zevenmaal laten wijden door Balineesche bhujangga's, zonder er echter baat bij te vinden; van zijn litteraire prestaties in deze periode worden genoemd de gedichten „Wukir Padĕlĕgan," „Tan dīrgha rinasan" (proza: „Ih aywa dīrgha rinasan"), „Sang Çiwa manggalangi" (mangga langi?) en „Pupuh sumaguṇa" (proza: apupuh sum.) [1]). Nadat hij echter Nirartha tot guru gekozen en van hem de wijding gekregen had, kwamen zijn groote gaven tot volle ontplooiing; hijzelf bezong dat in een lied (sangsipta) „Kadi (w)uta abuburw ing tahĕn rawwa, lorogro tan pagati" (P. K., IV, 48; proza, fol. 28b: „Kadi utābuburw aning lorogro ikang tahĕn rawu"). Van de gedichten, die hij vervaardigde na Nirartha's komst in Gelgel, worden genoemd: „Rareng Canggu sawilĕt," „Wilĕt mañūra," „Anting-anting timah," „Karas nagara," „Sāgara gunung" en „Jagul tuha." Ook Nirartha legde een levendige litteraire werkzaamheid aan den dag; van zijn hand verschenen de gedichten: „Gugutuk mĕnur," „Çara kusuma," „Ampik," „Ewer," „Lĕgarang," „Mahiṣa langit," „Dharmatattwa" (proza: „Dharma-pitutur"), „Wasiṣṭhāçraya," „Añang Nirartha," „Mahiṣa mĕgat kung," „Kawidharma putus" (eventueel: de kakawin „Dharma putus"; proza: kakawya(n) „Dharma putus") en „Usana Bali." [2])

1) Het is niet geheel zeker, of dit allemaal titels van geschriften zijn; wat het laatstgenoemde betreft, vgl. K. B. W., III, 372b: apupuh sumaguṇa, v. e. kidung, Was. 25. Er kan dus ook een qualificatie van een gedicht mee bedoeld zijn.

2) Als auteur van de Añang Nirartha is hij ook in de laterelegende bekend gebleven; hij zou dit gedicht, naar R. van Eck, op. cit., p. 124 (Hanjang Lijarta!), vertelt, op zijn ouden dag op Noesa Pĕnida geschreven hebben, toen hij zich daarheen na zijn taak

Van enkele van Nirartha's gedichten wordt verteld, naar aanleiding waarvan ze geschreven zijn. Zoo verluidt van het gedicht Çara kusuma, dat Nirartha het schreef als antwoord op het gedicht Smarārcana (P. K., IV, 102; Pam., fol. 31a v.l. Smarāñcaṇa), dat zijn oudere broer, de eerwaarde Açoka (proza: Angçoka), dien we nog in hoofdstuk IV zullen ontmoeten, geschreven en hem toegestuurd had. Ook de geschiedenis van de Ampik wordt in enkele woorden medegedeeld (P. K., IV, 155; Pam., fol. 35b—36a): Nirartha maakte dit gedicht na zijn glorieperiode, tijdens de regeering van Bĕkung, die zich niet zooveel aan hem gelegen liet liggen als zijn vader Batu-Renggong; aanleiding was het feit, dat eens een dief bij hem zijn toevlucht gezocht had, voorgevende, dat een stier hem op de horens genomen had.

Dawuh's dank en bewondering jegens zijn leeraar uitte zich ook daarin, dat hij hem zijn dochter of één van zijn dochters ten huwelijk aanbood. Nirartha aanvaardde het aanbod, doch behield het meisje niet voor zichzelf, doch gaf ze zijn zoon Wayahan-Ler tot vrouw; uit dit huwelijk werden later geboren Wayahan-Peling en de beroemde Manuhaba (P. K., IV, 51—53; Pam., fol. 28b—29a).

Nirartha stierf tijdens de regeering van Bĕkung. Zijn oudste zoon, Agra-Kulwan, wiens positie die van primus inter pares schijnt geweest te zijn, volgde hem op als ādi (guru, hoofdleeraar); hij was het, die aan zijn jongere broeders de wijding gaf, en van wien zijn vader gezegd had, dat hij als het ware niet zijn zoon was, maar zijn guru wĕsi. Wat met dezen laatsten term, die alleen in den prozatekst voorkomt (fol. 36b), bedoeld kan zijn, blijkt in het geheel niet uit het verband; misschien is het guru wĕsi van K. B. W., III, 541b, r. 9, hetzelfde als het guruwaçi van dezelfde pagina a r. 12, maar dan zijn we nog niet veel verder; over wasi licht ons genoemde plaats in het K. B. W. en speciaal Pigeaud, diss., p. 248, 249 (en zie verder Index s.v. wasi) in. Den jongsten van Nirartha's zonen, Ida Patapan, het kind van een door Nirartha verleide of verkrachte (? jinasmara, P. K., IV, 160; Pam., fol. 36a) slavin van zijn Balineesche echtgenoote, moest op uitdrukkelijk bevel van zijn vader de smet van zijn geboorte blijven aankleven: het was den ouderen verboden

---

voleindigd te hebben teruggetrokken had. Deze legende dankt vermoedelijk haar ontstaan aan de volksetymologie Pĕnida = Paṇḍita = Nirartha of Bahu Rawuh (cf. Lekkerkerker, Plaatsnamen enz., p. 195, noot 1).

hem hulde te bewijzen; overigens schijnt hij echter geen uitzonderingspositie ingenomen te hebben (vgl. Friederich, Voorloopig Verslag, II, 17, sub 1.). Dit was wel het geval met Ida Talāga = Wayahan-Wetan, die zijn oudsten broer niet als ādi erkennen wilde; terwijl van de overige zoons van Nirartha niets bijzonders te vertellen is, moeten we bij hem even stilstaan.

Hij wordt ons in de Pamañcangah geteekend als een geniale dwaas, een machtig heilige, die zijn çakti gebruikte, zoo men wil misbruikte, voor het uithalen van kwajongensstreken. Koning Bĕkung gebruikte van hem, toen hij hem eens een gedicht geleverd had, dat bijzonder in den smaak viel, de volgende typeerende woorden: „Heer Talāga is een knappe kop; jammer, dat er een streep door hem loopt" (Pam., fol. 45b: prajñan pangeran Tlāga, anging emane buduh-buduhĕn; vgl. P. K., IV, 292: ingalĕm dene çrī aji, kawijñanira, eman dene tan eling). Om zijn buitengewone gaven en zijn groote çakti had zijn vader hem als gunst toegestaan, dat hij zou zijn „wiku mapinda wālaka" („wiku als leek"; waarschijnlijk is de bedoeling: zonder dat hij de wijding van Agra-Kulwan noodig had), en had van hem getuigd, dat zijn verstand dat van al zijn andere kinderen overtrof en dat hij spelenderwijze de çāstra's had geleerd. Later kwamen hij en zijn jongere broer Buk-Cabe aan het hof, waar de functies van kapper (juru gĕlung) en spuwdokter (juru sĕmbar, iemand, die zieken geneest door bespuwing) door hen bekleed werden; uit den tekst zou men lezen (Pam., fol. 36b), dat Talāga kapper en Buk-Cabe aesculaap was, maar vermoedelijk is wel het omgekeerde bedoeld. Hoe lang Talāga het aan het hof uitgehouden heeft, wordt niet verteld. Wel weten we uit de Pamañcangah (fol. 38a, b), hoe aan Buk-Cabe's carrière een einde kwam. Hij zat eens op de sitinggil, toen daar een hofdame voorbijkwam met een maal rijst, een geschenk van den koning aan lurah Agung. Buk-Cabe kreeg trek, toen hij dat maal in letterlijken zin zijn neus voorbij zag gaan, hield de hofdame aan, en nam een handje rijst en een vischje van den schotel af voor zich. Toen lurah Agung dat vernam, rekende hij het zich tot een geluk, dat de brahmaan van zijn maal had willen snoepen; maar de koning verstond geen grappen van dit soort, en was toch in het algemeen niet zoozeer van eerbied voor de brahmanen vervuld. Toen Buk-Cabe dan ook bemerkte, dat het voorval den koning gerapporteerd was, wachtte hij niet af, tot hij weggejaagd zou worden, maar ging uit eigen beweging heen.

Naar aanleiding van deze gebeurtenissen schreef Buk-Cabe het gedicht (pralapita = klaaglied) „Mantri kele." Toen Ida Talāga van zijn jongeren broer vernam, waarom hij den dienst verlaten had, stemde hij volmondig er mee in, dat het niet meeviel aan het hof te leven; ook hij was dus blijkbaar voor een hooger doel dan medicinaal spuwen of 's konings haar opmaken in de slendang gedragen.

Talāga's kwajongensstreken worden in de kidung met slechts enkele woorden aangeduid (P. K., IV, 162—164), maar zoo, dat men zien kan, dat de dichter op bekende verhalen zinspeelt. Die verhalen geeft de prozaredactie uitvoeriger (fol. 36b—37b); ze worden in een sappig Balineesch verteld, en daar de taal van het geheele werk vrijwel overal zichzelf gelijk blijft, slechts in enkele détails door het Balineesch beïnvloed Middeljavaansch is, behalve juist deze verhalen en soortgelijke vertellingen met Manuhaba of Mambal als hoofdpersoon (fol. 50b—54b; vgl. P. K., V, 45—66), zullen we niet ver van de waarheid verwijderd zijn, wanneer we aannemen, dat deze verhalen later ingevoegd of uitgewerkt zijn. — Zoo wordt dan b.v. van Talāga verteld, dat hij de aardigheid had om aandeel te nemen in gemeenschappelijke slachtpartijen en dan te doen, alsof hij zijn gedeelte niet betaalde, terwijl hij in werkelijkheid van te voren reeds zijn geld gestort had. Totdat op een goeden keer datgene gebeurde, waarom het Talāga eigenlijk te doen was: lurah Pring verzette zich tegen Talāga's manier van doen, die in zijn oogen en in de oogen van anderen een te gemakkelijke methode was om zich een goede portie te verzekeren. Zijn straf bleef natuurlijk niet uit; Talāga's çakti bezorgde hem een opgezetten buik, de gewone straf voor een vloekwaardige handeling (K. B. W., I, 423b). — Ook uit de volgende anekdote blijkt een zeer laag-bijden-grondsch vertoon van çakti. Wanneer hij zich baadde, ving hij den straal van de pañcuran in zijn mond op en liet het water uit den aars weer wegvloeien; pas wanneer het verbruikte water geheel rein bleef, hield hij er mee op, want dan was hij gereinigd. — Zijn oudere zuster Swabhāwa maakte hem er eens een standje over, dat hij de wijding nog niet aangenomen had, hoewel hij er nu den leeftijd wel voor had. Talāga gaf te kennen, dat hij het onderscheid tusschen hem en zijn oudere zuster (mbok), die volgens hem maar een „vuile, stinkende wiku" (wiku bangĕran cyuta) was, anders aanvoelde. Om haar te bewijzen, dat ook een leek çakti kon hebben, liet hij een sirihplant voor de

oogen van zijn zuster verdord ter aarde vallen, om ze vervolgens op haar verzoek in den vroegeren bloeienden staat te herstellen. — Dezelfde minachting, die Talāga jegens zijn eerwaarde broers aan den dag legde, had hij ook voor zijn eigen lichaam; na zijn dood mocht er, zoo had hij bepaald, geen uitvaart (pakiriman) voor hem gehouden worden. Swabhāwa handelde later volgens dit verzoek; Talāga werd verbrand in Buwitan, en de Unda, die bij die gelegenheid bandjirde, voerde zijn asch mee. [1])

Deze laatste wilsbeschikking nam Talāga als aanleiding om een kidung te dichten, de „Tĕtĕkĕn waramārga" (P. K., IV, 164: Tĕkĕn w.), waarop Swabhāwa repliceerde met haar „Duk (r)ing wiku bangĕran," hierbij Talāga's eigen woorden gebruikende. Op Talāga's naam staan nog een aantal andere kidungs en lulungids [2]), waarvan de Pamañcangah ons de volgende bij name noemt (IV, 164—166; fol. 37b): „Ender," „Rangga-Uni," „Amṛtamāsa," „Amūrwa tĕmbang" (?), „Patol" (proza: „Tol"), „Wilĕt sih tan pĕgat," „Saha wiji," „Rareng taman," „Kakangsen," „Rara Kadura," „Kĕbo Dungkul," „Tĕpas" en „Caruk (a)mṛtamāsa," wellicht ook een gedicht „Ana ta çiṣya." Blijkbaar was onafhankelijkheid een kenmerk van zijn kunst, onafhankelijkheid, die zich ook zal geuit hebben in het gemakkelijk overschrijden van de grenzen der welvoegelijkheid; de prozatekst vertelt ten minste, dat „hij zich niet geneerde, wanneer men hem een berisping toediende, en goedgehumeurd bleef, zelfs wanneer hij uitgelachen werd." Dat hij zich soms door zijn sans-gène vijanden maakte, blijkt eveneens uit den tekst, die vertelt, dat Pāṇḍe eens heel boos was geworden op Talāga, toen deze een niet bij name genoemd liedje gemaakt had, waarin hij zich platte aardigheden veroorloofd had jegens Pāṇḍe's zwangere vrouw; in een gedicht „Kaya jejenggot ida tĕka icchā" gaf Pāṇḍe uiting aan zijn verontwaardiging. Slechts van één gedicht, afgezien van de bovengenoemde Tĕ(tĕ)kĕn waramārga, vernemen we, naar aanleiding waarvan het geschreven werd; in P. K., IV, 291—292 = Pam., fol. 45a,b, lezen we, dat koning Bĕkung zóó verliefd was op zijn vrouw, Samantiga, dat hij aan Talāga opdroeg aan haar schoonheid een lied te wijden; zoo

---

1) De pakiriman bestaat n.l. uit het werpen van de asch in zee (vgl. B. K. I., deel 83, p. 158); hij vond het echter al voldoende, wanneer ze in de Unda, waaraan Buwitan blijkbaar lag of ligt, geworpen werd.

2) Met lulungids worden kleinere erotische en lyrische gedichten bedoeld, gewoonlijk in tĕngahan-versmaten.

ontstond de Caruk amṛtamāsa, met de beginwoorden „Duh tan sipi ngong tībra sūkṣkan uyung."

Minder als dichter dan als wijsgeer en rechter verwierf zich Nirartha's kleinzoon Manuhaba een grooten naam. Hij wordt weer aangeduid met den titel van Nirartha, „sang apalinggih," den hoogeerwaarde of iets dergelijks, een titel, die aan geen van Nirartha's zoons gegeven wordt; ook aan Ida Talāga niet, die zich trouwens ook geenszins als een apalinggih [1]) gedroeg. Maar niet alleen in dit opzicht was Manuhaba Nirartha's opvolger; hij was het ook, die de buitengewone gaven van Nirartha geërfd had, want ook hem worden toegeschreven: kennis van de tarka en van de tarkawyākaraṇa [2]) (Pam., fol. 52b), de macht om op magische wijze iets in zijn tegenwoordigheid te brengen of iemand op te roepen (pangawe, N. J. panjipta; van Nirartha vgl. boven), het vermogen om op het water te kunnen loopen (pañjalāntara; van Nirartha vgl. boven), het vermogen om de zon en een bandjir in hun loop te stuiten (pangrĕt laku ning wwe of rawi resp. lwah of guntur agung; vgl. P. K., IV, 125, Pam., fol. 33a, waar het behoort tot de dingen, die Batu-Renggong van Nirartha geleerd had), de magische paardendressuur (açwaçikṣā; van Nirartha vgl. boven), helderziendheid (butul panon) en kennis van de dharmopapati (lett. dharma-rechter, goed rechter, vandaar goede en wijze rechtspraak; de bedoeling is: hij had een Salomo's oordeel); verder oefende hij kalmeerenden en bedwingenden invloed uit op krankzinnigen, op amok-makers en ook op de dieren. In de prozaredactie vindt men een aantal anekdoten om de uitwerking van een aantal van deze eigenschappen te illustreeren; zooals boven reeds is opgemerkt, treedt het Balineesch in de taal van deze stukken sterk op den voorgrond, en hier vooral krijgt men den indruk, dat de anekdoten latere invoegsels zijn om de strekking van de woorden, die Manuhaba's eigenschappen aanduiden, nader te verklaren. Zoo wordt dan verteld, dat hij en zijn boezemvriend Ida Talāga eens stieten op

1) Lett. iemand van stand, waardigheid, autoriteit. Ook in Parar. 7_{41} zal met sang apalinggih ring Kabalon wel de geestelijke van Kabalon bedoeld zijn, niet de bewoners, zooals Brandes vertaalt.

2) Het is geenszins onmogelijk, dat met tarka en tarkawyākaraṇa hier hetzelfde bedoeld is. Voor beide termen zij men verwezen naar J. Kats, Sang hyang Kamahāyānikan, den Haag, 1910, p. 99, en naar Winternitz, Geschichte der indischen Litteratur, III, 474. Hier wordt intusschen met de woorden waarschijnlijk geen vak van wetenschap of punt van meditatie meer bedoeld, maar een mantra (tooverspreuk). Den Javaanschen tekst van de merkwaardige passage over Manuhaba vindt men in K. B. W., II, 595.

een bijenzwerm, die den weg versperde; Ida Talāga wilde liever een omweg maken, maar Manuhaba liep door en de bijen deerden hen niet. Evenmin liet hij zich op een anderen keer afschrikken door de waarschuwing van de menschen, dat een amok-maker den weg, dien hij gaan wilde, onveilig maakte; in plaats van hem kwaad te doen, kwam de man zich rustig voor hem neerbuigen. Als rechter legde hij beklaagden niet den zuiveringseed op, maar dwong hen, indien zij schuldig waren, door hen op magische wijze te pijnigen tot een bekentenis. De ingewikkeldste rechtsgevallen wist hij op te lossen, en hij sprak recht zonder aanzien des persoons. Zijn helderziendheid bleek eens, toen iemand een schat opgegraven had en daarvan mededeeling deed aan hem; hij prevelde een mantra en dadelijk vertoonde zich de eigenaar. Deze gave van helderziendheid was herhaaldelijk van practisch nut voor Manuhaba zelf en voor zijn vrienden. Voor hemzelf, omdat zijn vrouw b.v. nooit stilletjes geld kon achterhouden en wegstoppen, zonder dat hij er van afwist, en ook, omdat hij tijdens den grooten opstand van Pāṇḍe-Bhāṣā, die het geheele land in rep en roer bracht, rustig aan het ploegen kon blijven, omdat hij toch wist, hoe het af zou loopen. Voor zijn vrienden in gevallen als het volgende: de eerwaarde heer van benoorden de bergen (Ler ing gunung = Buleleng) werd eens nagezet en in het nauw gebracht door zijn vijanden; Manuhaba, die, hoewel hij op dat oogenblik juist in Gelgel was, zag, wat er ginds gebeurde, liet toen de vervolgers plotseling stijf staan („in de houding van iemand, die juist een ladder gaat bestijgen"), zoodat de vervolgde vriend gered was. Ook in andere opzichten hielp hij zijn vrienden vooruit; toen eens een vriend van hem gepakt en gezakt naar Manuhaba toog om den heilige een bezoek te brengen, bewerkte deze, natuurlijk van het begin af aan op de hoogte van de plannen van den ander, dat de wandelaar, die pas na den middag op weg gegaan was, nog vóór zonsondergang zijn doel bereikte en aldus in zes uur een weg aflegde, waarvoor hij in normale omstandigheden twee etmalen zou noodig gehad hebben. — Een klein kunstje was het voor Manuhaba een nooit overwonnen vechthaan den strijd met zijn eigen, nog ongetrainden haan te laten verliezen, of om zijn zoon, die met het plan rondliep zijn overspelige moeder te krissen, de volvoering van zijn plan te beletten. Zoo groot was Manuhaba's macht.

Hij presteerde echter meer op het gebied der magie, dan op dat der dichtkunst, want als werken van zijn hand worden

slechts genoemd de Parwasāri, de Tabanansāri en de Balīsanghāra. De beide eerste gedichten waren susumbungs, snoefliederen, gloriezangen, en hadden betrekking op een expeditie tegen Parwa op Lombok, waaraan Manuhaba deel had genomen, en waarbij Munang, een broer van Tĕgĕh-Kori en zelf heer van Tabanan, gesneuveld was. Aan het laatstgenoemde gedicht is het volgende verhaal verbonden. Toen Manuhaba het vervaardigd had, vertelden hofdames den koning, dat Manuhaba een gedicht gemaakt had op den ondergang van zijn rijk. Begrijpelijkerwijze was de koning boos, en één van de dames kreeg opdracht Manuhaba uit zijn naam een standje te gaan geven. Deze legde de dame echter uit, dat zijn lied aan een „keur (sanghāra) van helden (balī)" gewijd was, volmaakt onschuldig dus; de dames hadden ten onrechte den titel opgevat als „ondergang (de gewone beteekenis van sanghāra) van Bali." Bevreesd voor den priestervloek, liet de koning toen dadelijk zijn excuses aan den heilige aanbieden en hem een som van 20.000 (duiten) brengen „om sirih te koopen," welk geld Manuhaba volgens zijn gewoonte dadelijk weer uitgaf voor een feestmaaltijd.

Minder dan in de familie van Nirartha bleef in de familie Dawuh de dichtkunst in eere. De belangstelling van Pāṇḍe-Bhāṣā concentreerde zich meer op de politiek dan op de studie der letteren; het eenige gedicht, dat van hem genoemd wordt behalve het hierboven reeds genoemde gedicht tegen Ida Talāga, bestrijkt dan ook het veld der politiek, de Nāthamārtha, die hij schreef, toen hij voor de noodzaak geplaatst was om zijns ondanks tot opstand tegen den koning over te gaan, met den wissen dood in het vooruitzicht. Zijn zoon Wayahan-Byasama antwoordde er op met een bij de Nāthamārtha aansluitend gedicht, waarin hij zinspeelde op de verkieselijkheid van het sneuvelen op het slagveld (P. K., IV, 208—209; Pam., fol. 41a).

Nog slechts één gedicht wordt behalve de tot dusverre opgesomde in de Pamañcangah (fol. 66b) vermeld, buiten alle verband met het voorafgaande: de Dalang Samirana, die (door wien?) gedicht werd naar aanleiding van het feit, dat de zoon van den adoptiefzoon van ki Suladri tot pungakan van Den-Bañcingah verheven werd door koning Di-Made van Gelgel, zijn schoonvader (zie hierover beneden, hoofdst. IV).

Men kan zich nu afvragen: wat heeft men aan bovenstaande bijzonderheden? Voorop wil ik stellen, dat ik de litteraire gege-

vens, die de Pamañcangah bevat en die ik in het bovenstaande heb medegedeeld, hier heb laten staan in hun entourage van anekdoten en wonderverhalen om de beoordeeling er van zuiverder te doen zijn. Het maakt natuurlijk een groot verschil uit, of men zegt: „De Añang Nirartha, de Ender, de Balĭsanghāra enz. enz. zijn geschreven in den loop van de zestiende eeuw door Nirartha, Dawuh Bale-Agung, Ida Talāga, Ida Manuhaba enz.," of dat men zegt: „In een cyclus van verhalen en anekdoten omtrent wonderdoeners uit den ouden tijd komt een opsomming voor van gedichten, die aan hen worden toegeschreven." Zonder vooroordeel en met een nuchtere beschouwing van de beschikbare gegevens moet het hierboven verstrekte materiaal gewaardeerd worden. Men heeft zich daarbij te hoeden voor het gevaar van ongemotiveerde minachting van de historische tradities van volken, wien bronnencritiek een onbekende werkzaamheid is, in casu van Javaansche en Balineesche tradities. Ook wanneer we bij sommige verhalen de ervaring hebben opgedaan, dat ze hopeloos bezijden de waarheid zijn, zooals b.v. in het geval van de babad-traditie omtrent Java's oudste geschiedenis, dan mogen we toch niet generaliseeren en soortgelijke werken van soortgelijke waardestempels voorzien. Elk nieuw gegeven moet op zichzelf beoordeeld worden, waarbij niet de traditie moet bewijzen, dat ze juist is, maar wij casu quo, dat ze onjuist kan zijn of is. Wel moeten we natuurlijk algemeene omstandigheden bij onze beoordeeling mee laten spreken, maar we mogen niet, zooals we bij Westersche bronnen zouden doen, de betrouwbaarheid van een fragment a priori verwerpen, omdat dezelfde schrijver in een ander fragment onjuiste of soms zelfs opzettelijk vervalschte mededeelingen doet (ten behoeve van een litterair effect b.v.). Deze beschouwing is hier wellicht niet overbodig, omdat er onder de lezers van bovenstaande verhalen zouden kunnen zijn, wier beoordeeling er van bepaald werd door het totaal in plaats van door de détails.

Bij het zich vormen van een oordeel over de waarde der hierboven medegedeelde litteraire gegevens uit de Pamañcangah heeft men aan drie zaken zijn aandacht te wijden: 1° aan den tijd van vervaardiging, 2° aan de stof en 3° aan de auteurs.

1°. Volgens de Pamañcangah bestond er reeds een zekere litteraire activiteit in Gelgel voor Nirartha's komst (Wukir Padĕlĕgan o.a.; zie hierboven), welke zeer belangrijk toenam

door Nirartha's invloed en in elk geval bestaan bleef onder de twee generaties, die op die van Nirartha en Dawuh Bale-Agung volgden. Om het tijdstip van Nirartha's komst op Bali bij benadering vast te stellen, beschikken we over twee gegevens: a. het jaartal van Pāṇḍe-Bhāṣā's dood in Pam., fol. 44a, en b. de mededeeling in cod. 5243 (zie hierboven, onder h 3°, slot), die vermoedelijk jonger is dan de Pamañcangah, dat Nirartha naar Bali kwam, omdat hij niets wilde weten van den op Java veldwinnenden Islām.

Voor Pāṇḍe-Bhāṣā's dood is hierboven naar aanleiding van de vermelding van de vervaardiging van de Arjuna Pralabdha reeds opgegeven: omstreeks 1580 A. D.; de Pamañcangah geeft de sĕngkala „sawang çūnya mañca dewa" = „rijksgrooten en koning zagen er triest uit" (n.l. wegens de groote verliezen, waarop Pāṇḍe's opstand hun was komen te staan); hierin is dewa = 1, mañca = 5 (wegens pañca, dat in v.l. 4361 gelezen wordt), çūnya = 0 en sawang m.i. = 3, als synoniem van Javaansch kaya = evenals, gelijk, dat de getalwaarde 3 heeft (Ju., Wrdl., s.v.) [wegens Sk. kāya, dat men in de samenstelling trikāya (Ju., Wrdl., s.v.; K. B. W., II, 313b) kent]; de sĕngkala levert dan op 1503 Çāka = 1581 A. D. Van der Tuuk leest de sĕngkala in margine cod. 4361, p. 31, als 1057; vermoedelijk wordt 1507 bedoeld, maar het is mij niet duidelijk, waarom v. d. Tuuk sawang = 7 neemt; in het K. B. W. wordt geen getalwaarde van sawang opgegeven. Eerder zou sawang nog = 2 kunnen zijn, wegens anawang, N. J. njawang = zien, aanschouwen = anon (Parar., p. 341a), of = 1, wegens sawang = uiterlijk, gedaante = rūpa; de resultaten zijn dan 1502 en 1501 Ç. = 1580 en 1579 A. D.; de afwijkingen zijn, daar het om het cijfer van de éénheid gaat, gelukkig niet belangrijk. In dat jaar nu was Byasama, Pāṇḍe's oudste zoon, die met hem sneuvelde, reeds getrouwd met een dochter van hyang Taluh, heer van Siděmĕn, en had bij haar een zoontje. Dawuh Bale-Agung was toen dus overgrootvader en zal eer ouder dan jonger dan 60 jaar geweest zijn; laat ons zeggen, dat hij van ± 1520 tot kort na 1581 geleefd heeft. Hoe oud Dawuh was, toen hij met Nirartha kennis maakte, blijkt niet duidelijk; hij had toen echter een dochter, die met Nirartha had kunnen trouwen, als deze gewild had. Nirartha schonk ze, zooals we boven reeds gezien hebben, tot vrouw aan zijn zoon Wayahan-Ler, en de tweede zoon (kĕtut) van dit echtpaar, Manuhaba, was ten tijde van Pāṇḍe's

opstand volwassen (vgl. beneden, hoofdstuk IV). Vermoedelijk zal dus Nirartha omstreeks 1550 A.D. op Bali gekomen zijn, en kunnen we de boven bedoelde periode van litteraire activiteit stellen op van ± 1550 tot ± 1600, terwijl ze eventueel in haar geheel iets vroeger gesteld kan worden.

De conclusie, dat Nirartha omstreeks 1550 naar Bali gekomen kan zijn, is heel goed in overeenstemming te brengen met ons tweede gegeven. In cod. 5243, fol. 2a, lezen we: „Wĕkasan alah wwang ing Yawa mwang ing Majapahit, āgama sĕlām. Ana sira mpu Smaranātha, apuṣpata Nirartha waneh, sira angabali, awĕdi nggama sĕlām"; in vertaling: „Ten slotte gingen de lieden van Java en van Majapahit onder en (kwam) de Islām (op). Nu was er een zekere mpu Smaranātha, ook Nirartha geheeten [1]); deze kwam naar Bali, omdat hij bang was voor den Islām." Dit motief voor Nirartha's emigratie wordt niet in de Pamañcangah opgegeven; blijkbaar hebben we hier te doen met een jongere overlevering, waarop ook de gelijkstelling van Smaranātha, den uit de Kidung Sunda en de Pamañcangah bekenden huispriester van Ayam-Wuruk, met Nirartha wijst. Toch is het niet onmogelijk, dat cod. 5243 inderdaad de juiste reden van Nirartha's komst naar Bali opgeeft, of laat ons liever zeggen, toch een oude traditie weergeeft. Aanleiding om Pasuruhan te verlaten kunnen heel goed de aanvallen geweest zijn, waaraan dit rijkje omstreeks het midden van de 16de eeuw blootstond van de zijde van het Mohammedaansche Dĕmak; zoo wordt voor 1546 een beleg van Pasuruhan vermeld, dat echter geen succes had (Krom, Gesch., p. 463). Dat Nirartha ook Blangbangan zou verlaten hebben uit vrees voor den Islām, is niet waarschijnlijk, daar „wij bij den val van het Çiwaïtische Balambangan reeds ver in de geschiedenis van den Compagnietijd zijn" (Krom, Gesch., p. 464), maar voor deze hernieuwde emigratie geeft nu de Pamañcangah dan ook als reden op een twist met den vorst van dat land. Het is niet ondenkbaar, dat de schrijver van de Pamañcangah opzettelijk de oorzaken van de eerste verhuizingen van Nirartha verzwijgt. Het is een mogelijkheid naast de hierboven besprokene.

2°. Een aantal van de gedichten, die de Pamañcangah bij name noemt en waarvoor we uit dit geschrift als tijd van vervaardiging de periode van ± 1550 tot ± 1600 of iets vroeger

1) De heer Lekkerkerker liet mij een boekje zien, waarin een verhaal voorkwam, volgens hetwelk Smaranātha Nirartha's vader was.

meenden te mogen vaststellen, vindt men terug in de handschriftenverzameling van de Leidsche Universiteitsbibliotheek; van bijzonder belang voor ons doel is cod. 5025 (Ju., Cat., I, 230—231), die ruim 40 verschillende liederen bevat, waaronder wij een aantal van de hierboven reeds genoemde gedichten terugvinden en die in de meest verschillende, zeldzame tĕngahanmaten gedicht zijn, ook daarom zeer interessant. Zoo worden we aan het allereerst genoemde gedicht, de Wukir Padĕlĕgan van Dawuh Bale-Agung, herinnerd door No. 7 van de collectie, waarvan Juynboll zegt: lulungid, in het metrum wukir padlĕgan. In een geval als dit bestaan er twee mogelijkheden: òf we hebben hier inderdaad te doen met het gedicht, dat in P. K., IV, 46 (Pam., fol. 28a, b) genoemd wordt, en dan wordt daar bedoeld de lulungid (lyrisch gedicht) zonder bepaalden naam, maar in de versmaat Wukir Padĕlĕgan, òf de lulungid van cod. 5025(7) is een ander werk, en in dat geval moeten we ons waarschijnlijk voorstellen, dat de aanduiding „metrum: wukir padĕlĕgan" wil zeggen: „gedicht in dezelfde versmaat als waarin (Dawuh Bale-Agung's) Wukir Padĕlĕgan geschreven is." Hoewel we voor dit geval er geen bepaalde aanwijzing voor hebben, aan welk van de beide mogelijkheden de voorkeur te geven is, zou ik geneigd zijn de laatste aannemelijker te achten, omdat ons uit P. K., IV, 165 (Pam., fol. 37b) een kidung Rangga Uni bekend is, welken naam we tweemaal terugvinden in cod. 5025 als naam van een versmaat, n.l. in No. 15 en No. 20, en uit P. K., IV, 49 (Pam., fol. 28b) een kidung Rareng Canggu sawilĕt (saha wilĕt), waarnaast we in cod. 5025(3) een versmaat Rareng Canggu wilĕt hebben (niet door Juynboll opgegeven); in al deze gevallen heeft het gedicht zelf een anderen naam. De namen der metra van No. 6, Kĕbo Dungkul, en No. 9, Lagarang, vinden we terug als die van kidungs in P. K., IV, 166 resp. 50 (Lĕgarang) (Pam., fol. 37b resp. 28b); in No. 27 vinden we een versmaat Wargasari, in Ju., Cat., I, 250 een kidung Wargasari. Van den naam van de versmaat van No. 25, Caruk Wukir Kawi, vinden we de stukken elders terug, Caruk in Caruk (A)mṛtamāsa (P. K., IV, 166, 292; Pam., fol. 37b, 45b) en Wukir Kawi als naam van een kidung (K. B. W., II, 208b: (w)ukir kawi, nm. v. e. lied door de sangjang's gezongen). Ook de kidung Wukir Polaman, die volgens Pararaton $24_{,33}$ en R. L., VII, 142 door Jaya-Katwang gemaakt zou zijn tijdens diens gevangenschap, heeft naast zich een versmaat van dien naam (volgens de opgave van J. Kunst—

C. J. A. Kunst-v. Wely, De Toonkunst van Bali (Weltevreden, 1925), Tab. IV, 15, 41. Vermoedelijk zijn dus de namen van een aantal tĕngahan-maten ontleend aan de titels der gedichten, waarin ze het eerst gebruikt zijn; verder onderzoek in deze materie zou wel van eenig belang zijn, omdat het licht kan doen vallen op de tot nog toe zoo duistere geschiedenis der Javaansche versmaten en hun namen. Uit het voorgaande mogen we wel reeds concludeeren, dat er nog in vrij recenten tijd tĕngahan-maten bijgemaakt werden, al waren het slechts variaties op een oud gegeven.

Keeren we nu terug tot de gedichten, waarvan ons de namen in de Pamañcangah genoemd worden. Van de werken van Dawuh Bale-Agung zijn ons behalve de hierboven reeds vermelde Wukir Padĕlĕgan en Rareng Canggu sawilĕt nog de Wilĕt mañūra bewaard gebleven (cod. 5025(28)) en de Arjuna Pralabdha, niet te vergeten (zie hierboven, begin hoofdst. I). Naast het gedicht Jagul tuha komt Jagul anom als naam van een versmaat voor (K. B. W., IV, 428b); in de Nieuwjavaansche litteratuur komt een gedicht Djoegoel Moeda voor (Vreede, Cat., p. 343; vgl. 339, 372), waarvan de titel doet denken aan dit Jagul anom. Of het pupuh sumaguna van P. K., IV, 46 (Pam., fol. 28b: apupuh sum.) werkelijk als eigennaam opgevat kan worden, is niet zeker; in Waseng 25 komt het, volgens K. B. W., III, 372b, voor als qualificatie van een kidung (= goed metrisch).

Ook van Nirartha's werken is ons het een en ander bewaard gebleven. Naast de Gugutuk mĕnur vinden we weer gutuk mĕnur als naam van een versmaat (K. B. W., IV, 724b). De Çara kusuma en de Ampik zijn opgenomen in cod. 5025 resp. als No. 10, 32; over de Lĕgarang zie boven. Mahiṣa langit is weer zoowel de naam van een gedicht (Ju., Cat., I, 278) als van een versmaat (K. B. W., IV, 490a, waar verschillende schemata er van gegeven worden); opmerkenswaardig is hier zeker bij, dat èn gedicht èn versmaat tot de macapat-groep behooren, in overeenstemming dus met het boven geuite vermoeden. Tot Nirartha's geschriften behooren verder de bekende werken Añang Nirartha en Usana Bali, twee kakawins, waarover men bijzonderheden vindt bij Ju., Cat., I, 173—176 en 172—173; voor de Usana Bali zie ook hierboven onder h 1° (Inleiding). Van de overige werken van Nirartha, die de Pamañcangah opnoemt, heb ik niets teruggevonden; daarentegen mogen we in cod. 5025(37), de Smararañcana, wel de aan Nirartha's

broer Açoka toegeschreven Smarārcana of Smarāñcaṇa herkennen. Niet in de opsomming van de Pamañcangah komt voor de kidung Manuk-abha (Ju., Cat., I, 235, II, 500; vgl. I, 167 voor de kakawin), die blijkens den colophon van cod. 5350 (Ju., Cat., II, 500) door Nirartha vervaardigd is of althans in 1776 A. D. aan hem toegeschreven werd. Verder zou men op den naam af kunnen gissen, dat hij de auteur is van de Nirarthaprakṛta.

Ida Talāga's gedichten Rangga-Uni, Kĕbo Dungkul en Caruk (a)mṛtamāsa zijn hierboven reeds ter sprake gekomen. Zijn Tĕtĕkĕn waramārga, Amṛtamāsa, Wilĕt sih tan pĕgat en Rara Kadura vinden we terug in cod. 5025, n.l. de Nos. 19, 20 (indien ten minste niet de kakawin Mṛtamāsa bedoeld wordt, die K. B.W., IV, 536b vermeldt), 41 en 8. Heel bekend is ook zijn Ender, een Middeljavaansche (Ju., Cat., III, 79, sub cod. 5345) Uilenspiegelvertelling (Ju., l.c., p. 78—79). Talāga's overige werken heb ik nergens teruggevonden, evenmin als Swabhāwa's Duk ing wiku bangĕran of een van Manuhaba's werken. Wel is nog bekend Pānḍe-Bhāṣā's Nāthamārtha, indien we dit werk althans gelijk mogen stellen aan de Nāthamahārtha van cod. 5025 (12), waartegen wel geen bezwaar zal bestaan. Het op zichzelf staande gedicht Dalang Samirana was blijkbaar nog bekend in den tijd van v. d. Tuuk; hij noemt ten minste in K. B. W., III, 328a een gedicht D. Samarana.

Nu is de taal van deze stukken zuiver Javaansch; die van de lyrische stukken van cod. 5025 is een niet gemakkelijk verstaanbare kunsttaal, die slechts door wat nieuwere vormen afwijkt van de taal der Oudjavaansche kakawins. We kunnen ons nu ten aanzien van de eerste twee van de drie hierboven gestelde punten van onderzoek afvragen: „Is hetgeen de Pamañcangah mededeelt over het vervaardigen van Javaansche poëzie op Bali in de periode van ± 1550 tot ± 1600 in het algemeen betrouwbaar?" Het antwoord op deze vraag mag m.i. stellig „ja" luiden. De argumenten, die voor deze meening kunnen worden aangevoerd, zijn nog niet talrijk, kunnen dat ook niet zijn, zoolang het grootste gedeelte van de oudere Javaansche litteratuur nog slechts in handschrift toegankelijk is, en men voor de litteratuurgeschiedenis belangrijke détails slechts incidenteel ontmoeten, niet systematisch opzoeken kan; de catalogi geven uit den aard van de zaak slechts oppervlakkige inlichtingen. Maar die weinige argumenten, die aante voeren zijn, zijn dwingend: kakawins als de Usana Bali (Māyāntaka),

die over Balineesche locale geschiedenis handelt, en de Wawatĕkan van cod. 3891(2) (Ju., Cat., I, 178—180), die dezelfde stof in anderen vorm bevat, kunnen niet op Java geschreven zijn. En een stuk als deze Wawatĕkan kan ook niet vóór 1550 A. D. geschreven zijn om zijn inhoud, die voor een groot gedeelte betrekking heeft op gebeurtenissen na den val van Gelgel, na 1650 dus. Ook onze Pamañcangah, waarvan de kidung-redactie slechts hier en daar Balinismen vertoont, dateert om dezelfde reden van na 1650. Wanneer nu op Bali na 1650 nog Javaansche werken geschreven zijn, dan is dat a fortiori mogelijk voor de periode van 1550 tot 1600.

3°. Omtrent het derde der hierboven genoemde punten kan ik kort zijn. In het algemeen is de Javaansche litteratuur, met uitzondering der oudste kakawins, nogal onpersoonlijk, als litteratuur van een tijd, waarin de persoon van minder belang was dan de gemeenschap, als Middeleeuwsche litteratuur. Wanneer daarom een groep gedichten zeer positief op naam van enkele personen gesteld wordt, verdient die mededeeling op zichzelf reeds geloof, omdat men dan blijkbaar een bijzonderheid mee wil deelen. Het in de Pamañcangah aan Nirartha toegekende auteurschap van de Añang Nirartha en van de Usana Bali wordt uitdrukkelijk bevestigd door deze geschriften zelf; in de Usana Bali noemt de schrijver zich Nirarthaka, in de Añang Nirartha Nilarta (K. B. W., I, 521; Ju., Cat., I, 173, waar men in plaats van pag. 21 leze: pag. 521). Van den anderen kant is het natuurlijk wel mogelijk, dat later een aantal gedichten gesteld zijn op naam van iemand, die zich reeds beroemdheid als dichter verworven had. We kunnen, geloof ik, de juistheid van de mededeelingen van de Pamañcangah betreffende het auteurschap van bovengenoemde gedichten wel aanvaarden, zoolang niets op het tegendeel wijst. Deze kwestie is trouwens veel meer van ondergeschikt belang dan het onder 1°. en 2°. behandelde.

Gelgel zal in deze periode van 1550 tot 1600 waarschijnlijk wel het centrum der litteraire werkzaamheden geweest zijn; maar daarover ontbreken gegevens.

Met het afbakenen van deze periode van 1550 tot 1600 wil geenszins bedoeld worden, dat de jaren 1550 en 1600 grensjaren zijn, doch slechts, dat we op grond van de gegevens in de Pamañcangah dien tijd een bloeiperiode kunnen noemen. Dat we ook na 1600 beoefening der Javaansche letteren op Bali

hebben, blijkt uit het bestaan van de kakawin Wawatĕkan en de Pamañcangah, en in ruimeren zin uit vele colophons, die jaren in de 17de en 18de eeuw vermelden in datums van afschrijving van talrijke werken. Of we ook vóór 1550 litteraire activiteit aan kunnen nemen, en hoe lang vóór 1550, is een vraag, die niet zoo gemakkelijk te beantwoorden is en die nauw samenhangt met de vraag, van wanneer de Javaansche kolonisatie op Bali dateert. De beantwoording van deze vraag hoort niet in dit hoofdstuk thuis; zie hierover hoofdstuk IV. Maar wel kan hier reeds aangestipt worden, dat we voornamelijk met twee opvattingen rekening hebben te houden: 1° de Europeesche opvatting, zooals deze laatstelijk nog tot uiting is gekomen in Dr. N. J. Krom's Hindoe-Javaansche Geschiedenis ('s-Gravenhage, 1926), dat de toenemende macht van den Islām in het kerngebied van het Majapahitsche rijk de aanhangers van het in het nauw gebrachte Hindu-Javanisme, speciaal „de traditioneele dragers der Javaansche beschaving", genoodzaakt heeft tot uitwijking Oostwaarts met Bali als definitief toevluchtsoord, waar echter „een sterke instrooming . . . reeds in het begin van de zestiende eeuw (moet) gekomen zijn" (Krom, Gesch., p. 463, 464, en p. 201—210 van het op p. 464, noot 1, vermelde Het oude Java en zijn kunst, Haarlem, 1923); 2° de Balineesche opvatting, zooals deze tot uiting komt in hun historische tradities, dat de Javaansche kolonisatie reeds plaats gevonden heeft in het bloeitijdperk van Majapahit tijdens de regeering van Ayam-Wuruk. Op het belang van deze kwestie voor de Javaansche litteratuurgeschiedenis moge hier nog even de aandacht gevestigd worden.

Ad 1°. De laatste berichten omtrent de beoefening der letterkunde op Java hebben we uit den bloeitijd van Majapahit; uit 1365 hebben we de Nāgarakrtāgama, waarin nog verschillende andere werken van Prapañca en van eenigen van zijn tijdgenooten vermeld worden, en uit ongeveer denzelfden tijd de beide werken van Tantular, Arjunawijaya en Purusādaçānta (vgl. Krom, Gesch., p. 420). Prapañca vermeldt voor zijn tijd het vervaardigen van çloka's, wacawacans (Kern: leesstukken; Krom: proza), praçāsti's (lofdichten, ook stotra's genoemd) en gīta's (liederen) in Nāg., XCIII, 2, en van kakawins en kidungs in Nāg., XCIV, 4. Voor de volgende periode hebben we alleen de mededeeling in het Chronologisch Overzicht in de Pararatoneditie, p. 246, 247: 1419 en 1435 A. D., handschriften van de

Sanghyang hayu [1]), en dan weten we verder van de litteratuurgeschiedenis van Java niets, totdat de eerste geschriften van het Mohammedaansche tijdvak verschijnen, het boek van Bonang, uitgegeven door B. J. O. Schrieke (Leidsche diss.; Utrecht, 1916), en de tekst van Gunning-Kraemer, uitgegeven door J. G. H. Gunning (Leidsche diss.; Leiden, 1881), vertaald en besproken door H. Kraemer (Leidsche diss.; Leiden, 1921). Verder het origineel van de Niti Sroeti, dat op naam van Pangeran Karang-Gayam staat en uit Jav. jaar 1513 (= eind 16de eeuw A. D.) dateert (zie Vreede, Cat., p. 271). Misschien behooren hiertoe ook de z.g. Soeloeks, die de Javaansche traditie op naam van de Wali's stelt. Florissant zal het letterkundige leven op Java in de vijftiende eeuw, de periode van het onverwachte, snelle verval van Majapahit, niet geweest zijn; daarvoor zal de politieke beroering te groot geweest zijn. Volgens de eerste van de beide bovengenoemde opvattingen nemen dan de uitwijkende of vluchtende Hindu-Javanen tusschen 1500 en 1525 hun geestelijk bezit mee naar den Oosthoek en naar Bali; op Bali ontwaakt kort daarop de belangstelling voor de pas ingevoerde letterkundige schatten en omstreeks 1550, wellicht iets vroeger, vinden we er, naar boven vastgesteld is, een intensieve werkzaamheid op litterair gebied. Dat kan. Men kan zich verbazen over het feit, dat dan in zoo korten tijd Javaansch verval tot Balineeschen bloei geworden is, men kan zich afvragen, hoe ter wereld het toch mogelijk is, dat in de korte periode van 1525 tot 1600 die geweldige kloof tusschen Oudjavaansche en Nieuwjavaansche letterkunde en historische traditie ontstaan kan zijn, hoewel we toch weten, dat de zestiende eeuw voor de geschiedenis van Java niet veel rumoeriger geweest is dan de vijftiende, over het geheel genomen, en dat het den Muslims niet aan adaptatievermogen ontbroken heeft (Krom, Gesch., p. 451, 452), men kan het ten slotte vreemd vinden, dat van de Damar-Woelan-historie, die volgens Brandes' opvatting (Parar., p. 181 sqq.) op de Parĕgrĕg, den grooten oorlog tusschen Majapahit en het rijk van Wīrabhūmi (1403—1406), teruggaat, en in elk geval zuiver-laat-Majapahitsche tradities bevat, geen spoor in de oudere Balineesche geschiedverhalen

1) Handschriften van het Bataviaasch Genootschap; in de eerste Pararaton-editie wordt vermeld, dat ze uit de Priangan zijn. We leeren hieruit natuurlijk eer iets van de verspreiding der Oudjavaansche litteratuurproducten dan van het jaar van vervaardiging van dit werk. Ook de Leidsche collectie bezit een exemplaar, vermoedelijk een copie van één der beide Bataviaasche exemplaren (cod. 4463; Ju., Cat., II, 281).

gevonden wordt (naar v. d. Tuuk in K. B. W., II, 517b, meedeelt, is deze roman pas in zeer recenten tijd van Java naar Bali gekomen), maar men kan niettemin de mogelijkheid van de sub 1° genoemde opvatting aanvaarden. Maar laat ons nu eens uitgaan van de tweede opvatting, die van de Balineesche traditie.

Ad 2°. In den bloeitijd van het Majapahitsche rijk vestigt zich een kolonie van Majapahitsche Javanen onder leiding van een aantal rijksgrooten op Bali, dat wel reeds eeuwenlang den invloed van de Hindu-cultuur ondergaan had en voortdurend met Java in contact geweest was, herhaaldelijk zelfs deel uitgemaakt had van een Javaansch rijk, maar niettemin een eigen bestaan gevoerd had. De leider van de kolonie, de heer van Kapakisan, uit het Kadirische afkomstig, sticht een kraton in Samprangan, welke later door dien van Gelgel in belangrijkheid overtroffen wordt. Zoowel de heer van Samprangan als die van Gelgel blijft den koning van Majapahit als opperheer huldigen. De kraton van Gelgel is ingericht naar Majapahitsch model; de rijksgrooten zijn trotsch op hun Javaansche afkomst. Gelgel wordt een centrum van javaniseerenden invloed op Bali. Wat spreekt meer vanzelf, dan dat hier ook de litteraire tradities hoog gehouden worden? Moge de kolonie al zelf den invloed van de Balineesche omgeving gaan gevoelen, in de gedichten handhaaft men zooveel men kan de taal van het moederland. — Als we deze voorstelling van het verloop der dingen aanvaarden, wordt ons veel duidelijker. Op Bali kon zich de Javaansche letterkunde reeds in de vijftiende eeuw rustiger dan op Java zelf ontwikkelen onder het veilige bestuur van de vorsten van Gelgel; naarmate Java aan beteekenis verloor, won Bali automatisch aan belang voor de beoefening der Javaansche letteren, en vermoedelijk zal na 1450 het zwaartepunt wel in Bali gelegen hebben. Nieuws bracht de Balineesche afdeeling niet; naar wij uit de Nāgarakṛtāgama vernamen, bestonden alle bekende genres van Oudjàvaansche litteratuur reeds in Majapahit in de dagen van Prapañca. Maar vermoedelijk zal op Bali veel meer belangstelling geschonken zijn aan de kidungs dan in Majapahit het geval was. In Majapahit werden deze litteratuurproducten op den achtergrond gedrongen door de kakawins (vgl. Pigeaud, diss., p. 238); de Mpu's, die ambtshalve reeds het Hindu-element in de Hindu-Javaansche samenleving protegeerden en dus den Hinduschen kakawins de voorkeur

gaven boven de Javaansche kidungs — alle bekende kakawin-auteurs zijn mpu's —, bekleedden in Majapahit een aanzienlijke positie. Men krijgt echter den indruk, dat in Gelgel meer de ridderstand op den voorgrond trad. Bracht dat een verhoogde belangstelling voor de ridderromans, de Pañjiverhalen, met zich mee? Was de manguri, die, zooals we hierboven reeds zagen, ook in de Nāgarakrtāgama (XCI, 2) met kidungs in verband gebracht wordt, speciaal kidung-dichter, in tegenstelling met de mpu's? Vragen, die voorloopig wel vragen zullen blijven.

Terwijl zich op Bali dus de Javaansche letteren rustig ontwikkelden, speciaal beoefend door den manguri, tot in het midden van de zestiende eeuw ongeveer Nirartha ze nog tot hooger vlucht bracht, kwijnden ze op Java. Wat op Bali gedijde, verwerd op Java. Het proces van omvorming, waarvan de Nieuwjavaansche letterkunde en historische traditie het resultaat geworden zijn, begon dadelijk nadat het Majapahitsche rijk zijn hoogtepunt overschreden had; de kloof gaapt niet tusschen 1525 en 1600, maar tusschen 1389 en 1600; het Nieuwjavaansche element wortelt niet in den Dĕmakschen en Pajangschen overgangstijd, maar in de vervalperiode van Majapahit. Toen de duisternis, die over deze periode (van 1389 tot 1600 n.l.) van de Javaansche afdeeling der Javaansche litteratuurgeschiedenis hangt, opklaarde, bezat deze den Damar-Woelan-roman, geboren en gegroeid na het zelfstandig worden der Balineesche afdeeling en dus op Bali niet bekend, maar was er daarentegen een groote hoeveelheid van het oude litteratuurbezit verdwenen.

Aanvaarden we de tweede der beide hierboven als mogelijkheden gegeven opvattingen, dan localiseeren we daarmee de z.g. Middeljavaansche litteratuur, voor zoover ze niet reeds behoort tot het eerste gedeelte van den Majapahitschen tijd (uiterlijk tot 1389), op Bali. En mijns inziens verdient de tweede opvatting, waartegen eigenlijk niets pleit, stellig de voorkeur boven de eerste.

Dat de Middeljavaansche historische geschriften op Bali vervaardigd zijn, is wel niet twijfelachtig. De Rangga Lawe, die vermoedelijk één der oudste is, omdat er heel weinig Balinismen in voorkomen, dateert van 1465 Ç. = 1543 A. D., dus ongeveer uit de Gelgelsche bloeiperiode; als Balinisme geeft het K. B. W., III, 710b, het gebruik van mramaga in plaats van ambaramārga (dat als am-baramārga opgevat was; het wegvallen

der media is een eigenaardigheid van de Balineesche genasaleerde werkwoordsvormen). Voor Balinismen in Kidung Sunda B zie men K. B. W., III, 252b, IV, 1022b, en hier en daar in mijn tekstuitgave, speciaal in Zang III; Kidung Sunda A is vrij van Balinismen en wellicht ouder dan de Rangga Lawe. Over de Pamañcangah is hierboven reeds gesproken. De beide proza-Usana's vertoonen reeds veel sterkeren Balineeschen invloed. Het is duidelijk, dat er, omdat deze stukken op Bali pas ontstaan zijn, geen direct verband met de latere Javaansche historische traditie bestaat. Daar ook indirect verband slechts in détails aan te wijzen is, ligt het vermoeden voor de hand, dat de stof, die in deze stukken verwerkt is en die natuurlijk niet uit de lucht is komen vallen, geput is uit de Balineesche historische traditie, die door de Javaansche kolonisten in den bloeitijd van Majapahit op Bali gebracht is. Dit nader aan te toonen is het doel der volgende hoofdstukken [1]).

1) Het in dit hoofdstuk benutte materiaal van de Leidsche Universiteitsbibliotheek is geenszins volledig, maar voor het doel hier wel voldoende. Te oordeelen naar de waardevolle lijst in Tabel IV van het op p. 38—39 genoemde „De Toonkunst van Bali" is de collectie van het Bataviaasch Genootschap op dit gebied belangrijker; we vinden in deze lijst nog verschillende van de in de Pamañcangah genoemde werken terug.

HOOFDSTUK II

PAÑJI WIJAYAKRAMA

De in de Inleiding onder d genoemde Pararaton-kidung (p. 10) behoeft hier niet apart besproken te worden; zooals Juynboll (Cat., I, 259) reeds opmerkte, wijkt het gedicht niet noemenswaardig van den door Brandes gepubliceerden prozatekst af. Anders is het gesteld met de onder e en f 1° genoemde dubbelkidung; hoewel de inhoud er van ons in hoofdzaak uit de Pararaton bekend is, verdient het gedicht juist om datgene, waarin het afwijkt van de Pararaton, onze aandacht. Daar de inhoud van dit laatste werk, na al wat er in de laatste jaren over geschreven is, genoegzaam bekend is, en de historische gegevens er uit nog onlangs het voorwerp zijn geweest van een uitgebreid critisch onderzoek van Dr. N. J. Krom in zijn Hindoe-Javaansche geschiedenis, zal in dit hoofdstuk uitsluitend over deze afwijkingen gehandeld worden; zij zijn van tweeërlei aard: détailverschillen en romantische uitweidingen. Die stukken uit de kidung, die van den prozatekst alleen door hun grootere uitvoerigheid verschillen, zullen hier slechts ter sprake komen, voor zoover het ter illustratie van de afwijkingen dienstig is. Ten slotte zal op grond van de geconstateerde eigenaardigheden van de kidung de kwestie van de verhouding van Pararaton en Pañji-Wijayakrama aan de orde zijn en zullen wij ons moeten afvragen, of de oordeelvellingen over dit werk van Kern (V.G., IX, 198) en van Brandes (Parar., p. 8* en de noten aldaar, 137 en noot 2—4 aldaar) en de mededeelingen van van der Tuuk (KBW., I, 101a, III, 710) al dan niet gecorrigeerd moeten worden. Voor de geschiedenis vergelijke men Krom, Gesch., p. 324—360.

Nadat de dichter het traditioneele begin gemaakt en zijn werk gedateerd heeft — 13 panglong van de 5de maand, 1465 Ç. —, begint hij dadelijk in strophe 2 met hetzelfde verhaal, dat we lezen in hoofdstuk V van de Pararaton; in Tumapĕl regeerde een jong, dapper vorst, die als prins Kṛtanagara geheeten had en nu als vorst Çiwa-Buddha heette. Hij had twee jongere zus-

ters [1]), die tot echtgenooten bestemd waren van zijn jongeren neef (ari mindon), raden Wijaya. 's Konings wijze patih, Mpu Rāganātha had, omdat zijn raadgevingen steeds in den wind werden geslagen, zijn ambt neergelegd, waarop de koning hem vervangen had door Kĕbo-Anĕngah en Pañji-Angrāgani [2]). Van Çiwa-Buddha wordt verteld, dat hij den kalana Bhayangkara (Parar. Bhaya) overwon, en met Jaya-Katong in vijandschap leefde [3]); van den laatsten duchtte hij echter geen gevaar. Voor dat gevaar zorgde echter tegen alle verwachting in Wīrarāja, de adhipati van Suměnĕp (sic!), op Oost-Madhura, die Jaya-Katong tegen Kṛtanagara opstookte. Jaya-Katong stuurde de slechte troepen over den Noordelijken weg op de vijandelijke hoofdstad af; zij stonden onder bevel van Jaran-Guyang, wiens mantri's waren: Bango-Dolog, Kĕbo-Prutung, Pĕñcok-Sahang, Liking-Kangkung, Kampinis (Ampinis, Pinis), Kandaga en Durga. De Zuidertroepen, die onder bevel van patih Mundarang stonden, vormden het eigenlijke leger; hiertoe behoorden de mantri's Bungalan, Wilalungan, Siluman, Jĕrĕng (ook Jring?), Kanigara, Caluk, Tĕki, Taluktak, Sapati (= Mahiṣāntaka?), Bowong, Mudot, Parung-Sāri, Drawalika, Gĕbog-Basah, Lobar, Kala-Limpung, Bhūta-Wilis, Gubar- (Bubar-)Balĕman, Jalak-Kateng(g)eng of Jalak-A(n)dingding, Mayang, Sĕmi, Palana, Lengsong, Pasung, Wīra-Janur of Janur-Wīra, Sunti, Wirada, Bete, Sumbi, Bangbung, Wawalang en Kala-Muñĕng. In plaats van deze lijst geeft de Pararaton (19,17) slechts de namen Kĕbo-

1) De Pararaton (19, 27) spreekt van twee dochters; voor de juiste verhoudingen zie Nāg., Zang XLVI. Daar Pararaton en R. L. wat het aantal der prinsessen betreft één lezing vormen tegenover die van de Nāg., is de afwijkende mededeeling in de R. L. betreffende de familieverhouding des te opvallender. Het is echter mogelijk Parar. en R. L. tot overeenstemming te brengen; naast de lezing ari van R. L., I, 3 staat de variant mari, dat uit Sk. kumārī = (konings)dochter, prinses, verkort zou kunnen zijn. Men vindt dit mari niet in het K.B.W., maar deze manier van afkorten is heel gewoon.

2) Parar., 18, 22 spreekt van ginanten denira Kĕbo-Tĕngah sang apañjy Aragani; uit de vertaling blijkt, dat Brandes hier aan één persoon dacht (vgl. Krom, Gesch., p. 326). Verderop (18,26,27) wordt verteld, dat apañjy Aragani de troepen, die naar Sumatra trokken, tot Tuban begeleidde, en te Majapahit den koning lekker liet eten, en (19,19) dat Kĕbo-Tĕngah op de manguntur sneuvelde. De conclusie, die men zou kunnen trekken uit het gebruik van sang in 18,22 en uit de verschillende aanduiding met K.-T. en ap. A., n.l. dat we hier met twee personen te doen hebben, wordt bevestigd door R. L., I, 9, waar karwa = en, te zamen met, de beide namen scheidt. In de R. L. luiden de namen Kĕbo-Anĕngah (ook Par., 19,13 v.l. D) en ap. Angrāgani, waarvoor metri causa ook Rāga (I, 39).

3) Uit de lezing van I, 12 valt op te maken, dat v. d. Tuuk's vertaling (Parar., p. 79, noot 4) de voorkeur verdient boven Brandes' „briefwisseling". In denzelfden Pararaton-zin wordt hij dan ook vijand genoemd! Daaraan verandert ook Kṛtanagara's opmerking in 19,17,18 niets. Zie nog hierbeneden.

Mundarang, Bowong en Pudot (R. L.: Mudot) [1]). Toen Kṛtanagara er eindelijk van overtuigd was, dat hij werkelijk aangevallen werd en dat er langs de Noordelijke route een leger in aantocht was, dat thans in Měměling zich bevond, stuurde hij een leger tegen dien vijand uit onder bevel van Wijaya, wien toegevoegd werden de mantri's Bañak-Kapuk, Sora, Gajah-Pagon, Mědang, Dangdi, Mahiṣa-Wagal, Nambi, Kapětěngan, Wirota, Wīragati en Pamandana. Deze lijst wijkt eenigszins af van die, welke Parar., 19_{10} sqq. geeft. Laten we het Aryādhikāra, dat Jonker, naar mij voorkomt terecht, niet als eigennaam beschouwt, ter zijde, dan verschillen R. L. en Pararaton nog in de volgende bijzonderheden: Pědang heet hier Mědang, Pětěng hier Kapětěngan, Wirot hier Wirota; Mahiṣa-Wagal, Wīragati en Pamandana worden in de Pararaton niet genoemd in dit verband; in de R. L. ontbreekt de naam van rangga Lawe en ook de mededeeling, dat Nambi Wīrarāja's zoon was. Vooral deze laatste verschillen zijn van belang: Lawe treedt in de R. L. pas veel later op (VI, 7), en hij, niet Nambi, is er Wīrarāja's zoon [2]).

Het verloop der gebeurtenissen wordt in de R. L. in het algemeen juist zoo beschreven als in de Pararaton, doch de samenhang is beter; of liever gezegd, door de grootere uitvoerigheid van de kidung is het gemakkelijker den samenhang der in de Pararaton te beknopt beschreven gebeurtenissen te verstaan. Het Pararaton-verhaal wint daardoor wel niet aan historische waarde, maar verliest in elk geval grootendeels zijn karakter van ongerijmdheid, waarop Krom, Gesch., p. 348, nog onlangs gewezen heeft. Volgens de R. L. had Wijaya's aanval op de troepen, die zich te Měměling bevonden, volledig succes; de toch reeds niet talrijke troepen van het Dahasche Noorderleger werden deels gedood, deels definitief op de vlucht geslagen. De pangalasan, die Wijaya het bericht kwam brengen van de overwinning van het vijandelijke Zuiderleger en van de gevolgen daarvan, vond hem dan ook met zijn troepen rustig onder het lommer van de boomen zitten om verkoeling te vinden na den verhitten strijd. Toen Wijaya na kort beraad besloot een poging te wagen om den vijand uit het Zuiden uit den veroverden kraton te verjagen, had hij geen vijand meer in den rug te vreezen, want zij

1) Men vindt dit lijstje, zij het onvolledig en niet zonder fouten, terug in Friederich's Voorloopig Verslag, II, 22; de beschouwingen, die er daar aan vastgeknoopt worden, steunen niet op de R. L.

2) Vgl. Parar., p. 83, noot 3.

waren „verjaagd, uit elkaar geslagen, en die niet gesneuveld waren, hadden geen lust (geen fut) meer om stand te houden en nog eens een aanval te wagen" (I, 27). Deze aanval van Wijaya werd echter, zooals ook de Pararaton vertelt, afgeslagen en Kĕbo-Mundarang achtervolgde Wijaya, maar gaf, als keurig Javaan uit de hoogste standen, de voorkeur er aan de achtervolging op te geven, toen hij vol modder was geraakt in den strijd op den sawah. Dadelijk na het gevecht op den sawah beraadslaagden Wijaya en zijn gezellen, wat hun thans te doen stond [1]). Sora stelde voor nu van de gunstige gelegenheid gebruik te maken en nog eens tot den aanval op den kraton over te gaan, daar de Dahaneezen stellig niet zouden verwachten, dat Wijaya in zijn vrij benarde omstandigheden toch het offensief zou nemen; mocht ook deze aanval geen succes opleveren, dan zou het 's nachts nog eens gedaan kunnen worden. Sora had juist gezien; de Dahasche troepen amuseerden zich op het kratonterrein en hadden in den roes van hun overwinning zelfs niet den minsten maatregel getroffen te hunner beveiliging. Wijaya's aanval had eerst succes; Gĕbog-Basah, Lobar, Bungalan, Lengsong, Jring, Siluman, Taluktak en Pasung sneuvelden. Andere Dahasche mantri's, die zich op de manguntur bevonden, snelden te hulp onder Mundarang; ook zij kregen het zwaar te verduren. Mundarang streed met den moed van de wanhoop, want, zoo zegt R. L., I, 72, het was moeilijk voor hem zich (uit den kraton) terug te trekken, omdat hij daar nog zoeken moest naar de sieraden van de beide Tumapĕlsche prinsessen, die zij gevangen genomen hadden. De invallende nacht was Mundarang's bondgenoot, en Wijaya moest zich onverrichter zake

---

1) Men moet de Pararaton-mededeeling over Wijaya's verdeeling van kleedingstukken niet au sérieux nemen. Het is een vaste trek in de kidungs, dat een koning of prins voor den strijd aan zijn gezellen kleedingstukken uitdeelt. Wellicht mogen we er een oude ceremonie in zien, waarmee bedoeld werd een sympathische handeling te verrichten: met de door den koning gedragen kleeren een deel van zijn magische kracht op zijn magisch-zwakkere gezellen over te brengen; in de kidungs is het echter eenvoudig een geschenk in (nieuwe?) kleedingstukken geworden ter belooning van gebleken trouw en toegezegde hulp. Wijaya deelt hier dus ook kleedingstukken uit, omdat dat er nu eenmaal bij hoort volgens den schrijver, dien het zonderlinge van de mededeeling voor Wijaya's omstandigheden niet eens frappeert. Uit de mededeeling, dat hij aan elk van zijn 5 gezellen een lañcingan giringsing gaf, volgt, dat het in de vertaling tusschen haakjes geplaatste (zijn) (p. 85 boven) er niet hoort te staan. In de kidung (I, 56—58) is het aantal der bedeelden grooter, daar Wijaya hier meer gezellen heeft; ieder krijgt hier een cawĕt giringsing. In I, 56 wordt het werkwoord adadar-dadar gebruikt, dat speciaal voor dit soort uitdeeling gebruikt wordt.

terugtrekken. Begrijpelijkerwijze waren thans de Dahaneezen beter op hun qui vive; de troepen werden gestationneerd buiten den kraton, doch niet ver weg, op de jaba larangan (I, 73) en Janur, die den wachtdienst organiseerde, verdeelde ze over een aantal wachtposten van elk duizend man. Allen kregen bevel scherp op den vijand te letten. Toen Wijaya in het holle van den nacht opnieuw wilde aanvallen, maakte Kapĕtĕngan daarom eerst den waakzamen vijand onschadelijk door een slaap-mantra (I, 75, sisirĕp aji). Èn door de kracht van de mantra èn door hun groote vermoeidheid (sic! I, 76) vielen daarop de Dahasche troepen in een diepen slaap. Wijaya overviel hen en doodde er velen; zij, die door het rumoer wakker geworden waren, konden zich ten gevolge van de betoovering niet bewegen. Ten slotte begreep één van hen, Sunti, wat er aan de hand was, waarop hij door aarde met de hand op te scheppen en ze over de Dahasche troepen uit te strooien den ban brak. In het donker werd toen een felle strijd gestreden, waarbij aan Wijaya's kant Wīragati viel. — Nu had de oudste van de beide prinsessen, die gevankelijk weggeleid zouden worden, zich weten te verstoppen (tijdens de verwarring van den eersten aanval? [1])) en was achtergebleven (I, 83 : asĕnĕtan akari). Toen Wijaya zijn nachtelijken aanval ondernam, bevond zij zich achter de Dahasche wachtpostenlinie niet ver van een vuur, waaraan zich de afgeloste soldaten warmden. Wijaya was na den gelukten overval door de vijandelijke linie heen gedrongen, en kwam met zijn troep toevalligerwijze bij datzelfde vuur terecht, maar daar de mannen bij het vuur blijkbaar niet wisten, wat er gebeurd was — R. L., I, 84: sinĕngguh çatru kari = men dacht, dat hij een achtergebleven vijand was —, kwam het niet tot vechten. Bij het schijnsel van het toen juist oplaaiende vuur zag Wijaya onverwachts de prinses, die zich daar schuilhield, en nam haar natuurlijk dadelijk mee. Uitermate verheugd over dit toevallige buitenkansje stelde Wijaya aan Sora voor nog een aanval te ondernemen in de hoop, dat ook de jongste prinses op die manier gevonden zou worden, maar Sora raadde hem aan liever ongemerkt zich terug te trekken en zichzelf en de prinses in veiligheid te brengen. Wijaya volgde dezen raad op en den geheelen nacht liepen ze door in Noordelijke richting.

Men ziet, dat dit verhaal, hoe romantisch ook door de tallooze

1) Dit is ook Jonker's opvatting; zie ed. p. 85, noot 4.

toevalligheden en hoe ver verwijderd ook van de werkelijkheid, die we uit de oorkonde van 1216 Ç. kennen, toch op zichzelf niet zoo dwaas is.

Leggen we nu hiernaast het Pararaton-verhaal, dan zien we, dat daar eigenlijk precies hetzelfde verteld wordt, maar onhandig, verward en onvolledig; hier wordt in enkele woorden de inhoud van een uitgebreider verhaal weergegeven. Voor de détails van den Pararatontekst en zijn vertaling door Brandes naar de noot verwijzend, kunnen we hier in het algemeen dit opmerken: Na den strijd op den sawah trokken, ook volgens de Pararaton, Kěbo-Mundarang en de zijnen naar den veroverden kraton terug. Daar werden ze door Wijaya op Sora's raad aangevallen, maar deze aanval had door het invallen van de duisternis geen volledig succes. De Dahaneezen legerden zich in kuwu's (vlak bij den kraton); in hun slaap werden zij door Wijaya opnieuw aangevallen. Op zijn aanvalstocht vond Wijaya toevallig de oudste prinses en nam haar mee (niet: bevrijdde haar). Daarop trok hij zich op Sora's advies terug en ging heen in Noordelijke richting. — Door kleine verschillen in de vertaling kan zoo'n beknopt verhaal geheel anders gekleurd worden. Dat deze passage van veel belang is voor het vaststellen van de verhouding van Pararaton en kidung, zal ieder duidelijk zijn.

Wijaya's zwerftocht, zijn reis naar Madhura, zijn aankomst en verblijf bij Wīrarāja, die hem na eenigen tijd een voorspraak was bij Jaya-Katong, waardoor hij in diens gunst werd aangenomen en vergunning kreeg aan het hof te Daha te komen, dat alles wordt in de kidung op ongeveer dezelfde wijze verteld als in de Pararaton. Bij de beschrijving van Wijaya's lotgevallen aan het hof te Daha wijkt de kidung eerst, vóór IV, 12, slechts in détails van de Pararaton af. We lezen er, dat Wijaya en zijn gezellen, na in Tĕrung afscheid genomen te hebben van Wīrarāja, verder trokken naar Jong-Biru. Toen aan Jaya-Katong bericht werd, dat Wijaya daar aangekomen was, zond hij zijn mantri's Sāgara-Winotan en Jangkung-Angilo uit om hem te gemoet te gaan, en wel met een wagen, omdat hij meende, dat ook de prinses van Tumapĕl mee zou komen. De afgezanten troffen Wijaya onder een andul-boom aan en brachten hem de uitnoodiging van den koning over. Daarop trokken zij naar Daha. Sāgara-Winotan, die den wagen mende, hield stil op de jaba larangan; nadat Jangkung-Angilo de aankomst van Wijaya gemeld had, leidde

Pangĕlĕt hem binnen. De koning verwelkomde hem hartelijk, aanvaardde Wijaya's huldiging en het geschenk van Wīrarāja, dat hij meebracht, zoete nyuman-spijs uit China, en liet Wijaya vlak bij zich plaats nemen op de palimanan, aan den Oostkant. Toen de audiëntie afgeloopen was, gaf Jaya-Katong aan Winotan bevel Wijaya huisvesting te geven „in het Noorden, in Jong-Biru, waar zich een ruime, aan het water gelegen kampeerplaats bevond". Patih Mundarang, dĕmang Drawalika en tumĕnggung Parung-Sāri kregen opdracht den gasten een onthaal te bereiden; daar Wijaya's aankomst juist samenviel met het galangan-feest, was dit zeer overvloedig. De gasten deden zich dan ook er aan te goed en noodigden Winotan uit mee te eten. Wijaya hield zich echter afzijdig, want hij had de gelofte gedaan geen lekkernijen of sterken drank te gebruiken, vóór hij ook zijn andere verloofde teruggewonnen had.

Den volgenden dag hadden er feestelijkheden plaats. Eerst verleende de koning audiëntie, omstuwd door de bini aji, waartoe ook behoorde ratna Sutawan, een bekoorlijk jong meisje, dat Jaya-Katong gekocht en later geadopteerd had (akon-akon (s)ira sang prabhu pantuk ing anuku; R. L., III, 3). Ook nu weer mocht Wijaya 's konings gunstbewijzen ontvangen en zich dicht bij hem nederzetten. Na een poosje gaf Jaya-Katong bevel aan Cengkrong-Bang, Towok-Pangkuh en Kĕbo-Rubuh om wapen-spelen en wapendansen te organiseeren en stelde Wijaya voor zijn mannen eens uit te laten komen tegen die van Daha. Zoo werden de wedstrijden gehouden, waarvan ook de Pararaton spreekt; de namen der deelnemers worden in de kidung eenigszins anders gegeven, n.l. Sora, Dangdi, Mĕdang, Pawagal en Nambi van Tumapĕl tegen Kĕbo-Rubuh, Pangĕlĕt, Mundarang, Pasung-Sāri en Drawalika van Daha. Dezen hielden wedloopen tegen elkaar, waarbij de mannen van Wijaya het wonnen. Na een pauze werd er vervolgens een steekspel gehouden, waarbij Wijaya, rijdend op het paard Dalang-Guse, zijn eigen mantri's en Sāgara-Winotan, die Babalang-Çela bereed, die van Daha aanvoerde. Toen Jaya-Katong zag, dat zijn mantri's niet tegen die van Wijaya opgewassen waren, liet hij Wijaya uit den strijd terugroepen onder voorwendsel, dat de mantri's van Daha niet zoo goed zouden durven, wanneer zij een vorstelijk persoon moesten bestrijden. Wijaya gehoorzaamde, maar niettemin kon Sora Mundarang, Nambi Pangĕlĕt, Pawagal Rubuh, Mĕdang Parung-Sāri en Dangdi Drawalika overwinnen.

Wordt het bovenstaande verhaal ons ook, zij het met afwijkingen, in de Pararaton gedaan, in het volgende gedeelte van de kidung wordt een roman uitgesponnen, dien men in de Pararaton niet terugvindt. Tijdens de feestelijkheden had n.l. eerst Pamandana en later ook Wijaya zelf in ratna Sutawan de jongste der beide prinsessen van Tumapĕl herkend, terwijl Sora haar beide dienaressen Madraka en Sodrakara gezien had. Wijaya meende, dat hij zijn verloofde nu wel voor goed verloren had, want dat zij Jaya-Katong's eigendom wel zou zijn geworden, maar Pamandana dacht, dat de wenk, dien de prinses hem gegeven had, anders verstaan moest worden. Later bleek dan ook, dat Jaya-Katong wel verliefd was geworden op ratna Sutawan — uit het verhaal kan men niet met zekerheid opmaken, of hij wist, dat zij een prinses van Tumapĕl was —, maar dat zij niets van hem had willen weten, en dat zij gedreigd had liever zichzelf te zullen doorsteken dan zich aan hem over te geven. Zij had gegeten noch geslapen, totdat ten slotte 's konings gemalin, çrī Kiraṇa(?), zich haar lot aangetrokken en haar tot dochter aangenomen had om Jaya-Katong de uitvoering van zijn plannen onmogelijk te maken. Toch was deze innerlijk verliefd gebleven, terwijl Sutawan van haar kant vastbesloten gebleven was zich in geval van nood het leven te benemen. In een verhaal vol romantiek en sentimentaliteit vertelt de dichter, die hier vooral op zijn eigen gebied is, van de smart der gescheidenen, van de verbinding, die Sodrakara door haar slimheid en met behulp van de gezellen tusschen hen tot stand wist te brengen, hoe Wijaya voor Sutawan een portret schilderde van haar prototype Sītā en zij hem een prachtig geborduurde dodot schonk, en hoe groot het verdriet der vrouwen was, toen ze al spoedig hoorden, dat Wijaya Daha weer wilde verlaten. Want deze had intusschen niet stil gezeten, maar had eerst, in overleg met Wīrarāja, den koning gevraagd om de boschgronden van Trik. De koning had ze hem geschonken; Madhureezen hadden er het dorp Majapahit gebouwd, en toen dit nieuwe gebied zich snel ontwikkelde, had Wijaya verlof gevraagd om er te mogen gaan jagen en atatanen („boeren", van het landelijke leven genieten). Dat had Jaya-Katong wel goed gevonden, mits Wijaya beloofde niet te lang weg te zullen blijven, want het zou stil in Daha zijn, als hij er niet meer was. Zoo trok Wijaya, vergezeld van zijn makkers, van Daha weg; 't was een luisterrijke uittocht en hij werd door het volk bewonderd, zooals zelfs Jaya-Katong niet door hen

bewonderd werd. Het vertrek viel op een mṛtamāsa-dag [1]); geen mensch in Daha had eenig vermoeden van Wijaya's plannen, doch kwade voorteekenen voorspelden, dat voor Daha uit deze reis niets goeds zou voortkomen.

Zeven dagen later bereikten Wijaya en de zijnen Majapahit. Terwijl de Pararaton hier heel kort is, geeft de kidung tal van bijzonderheden over de ligging van de stad, over de indeeling, over de drukke scheepvaart en over den welkomen stroom van vreemdelingen, die de eerste bevolking kwamen vormen van de latere hoofdstad van den Archipel. Voor vergelijking met de bekende stadsbeschrijving in de Nāgarakṛtāgama biedt de kidung geen gegevens; terwijl Prapañca een stad beschreef, die hij kende, en in verzen weergaf, wat hij voor zich zag, schenkt ons de dichter van 1543 A.D. in de Pañji Wijayakrama het beeld van de groote stad der traditie, dat zijn fantasie hem voor oogen plaatste. Niettemin is dit stuk één van de meest interessante stukken uit de geheele kidung en verdient alle belangstelling. — In plaats van te jagen en te „atatanen" installeerde zich Wijaya voorloopig in een pasanggrahan, verleende audiëntie en nam alle allures aan van een zelfstandig vorst. Op één van de eerste audiëntiedagen liet hij degenen, die zich pas in Majapahit gevestigd hadden, voor zich verschijnen; de besten van hen werden in rang verhoogd (kinula-wiçuddha) en kregen nieuwe namen, Suprajata, Jagawastra, Kapal-Açoka, Januwak, Sura-Sampana, Tuñjung-Tutur, Jajaka-Pidikan, de tweelingbroers Singhānuwuk en Singhāndaka, Caritāngça, Rara-Sindura en nog een aantal anderen.

Toen Wijaya zag, dat de zaken in Majapahit er goed voorstonden, stuurde hij Mahiṣa-Wagal naar Madhura om Wīrarāja van den stand van zaken op de hoogte te brengen. Toen de gezant op Madhura aankwam, had Wīrarāja juist een schip gereed liggen, dat de bij hem achtergebleven prinses van Tumapĕl naar Majapahit zou brengen. Hij deelde den gezant [2]) van Wijaya mede, dat hij zelf nog niet naar Majapahit zou komen, maar dat hij in zijn plaats zijn zoon, die in Tuñjung op West-Madhura woonde, naar Majapahit mee zou sturen, en dat zijn echtgenoote, de ni pinatih, de prinses zou vergezellen. Het gezelschap begaf zich toen op weg naar Majapahit en kwam in Wīrasabhā aan,

1) Vgl. B.K.I., 1927, deel 83, p. 159—160.

2) De gezant heet hier pangalasan, waaruit men zien kan, dat dit, in de kidungs althans, geen vaste, maar een toevallige titel of betiteling was (= woudlooper, koerier?).

de Noordelijke wijk van Majapahit. Terwijl Wīrarāja's zoon in gezelschap van Bañak-Kapuk in Wīrasabhā achtergelaten werd, ging Mahisa-Wagal alvast met de vrouwen door naar Majapahit, waar hij Wijaya verslag van zijn zending uitbracht. Wīrasanta en Kapal-Açoka kregen last Wīrarāja's zoon af te gaan halen en voor Wijaya te leiden. Zoo kwam deze spoedig daarop zijn opwachting maken om, na het aanbieden van huldigingsgeschenken, als boodschap van zijn vader mede te deelen, dat deze juist bezig was een gezantschap naar China voor te bereiden; hij wilde n.l. den keizer voorstellen hulp te verleenen bij het bestrijden van Daha en hem Javaansche prinsessen beloven als belooning. Daar Wīrarāja's schip met andere schepen mee zou gaan naar China en hij alleen nog maar te wachten had op den terugkeer van zijn zoon uit Majapahit, moest deze, zoo deelde hij Wijaya mede, spoedig weer naar Madhura teruggaan. Wīrarāja liet Wijaya echter bij monde van zijn zoon er voor waarschuwen, dat hij zich niet moest overhaasten en niet voor de komst der Chineesche troepen Daha moest aanvallen. Nog verzekerde Wīrarāja's zoon, dat Wijaya, zelfs indien hij geen succes tegen Daha mocht hebben, toch in geen geval naar Madhura zou behoeven terug te keeren, want dat Wīrarāja hem dan met zijn Madhureezen zou helpen om hem in zijn nieuwverworven positie te handhaven. Wijaya beloofde zich naar Wīrarāja's raadgevingen te zullen gedragen, daar hij hem vroeger ook met zijn raad zoo goed voortgeholpen had. Daarop vroeg hij Wīrarāja's zoon, hoe hij eigenlijk heette. De Madhurees wist het eigenlijk niet goed, en kreeg daarom van Wijaya, omdat hij zoo flink en krachtig (wĕnang) was, den naam van Wĕnang; tevens kreeg hij den rang van rangga en zou dus voortaan officieel rangga Lawe [1]) heeten. Daarop was de audiëntie afgeloopen en gingen allen heen. Rangga Lawe logeerde bij Sora. — Den volgenden ochtend beraadslaagde Wijaya wederom met Sora, Lawe en enkele andere voorname mantri's over de wijze, waarop men den oorlog tegen Daha zou voeren, over het uitzenden van spionnen en over de moeilijkheden, die de troepen nog te overwinnen zouden hebben. Lawe stelde voor, dat hij uit Madhura, waarheen hij nu terugkeerde, de Bimaneesche paarden uit Kore, die zijn vader vroeger eens verkregen had, mee terug zou brengen naar Majapahit. Wijaya keurde dat goed, en zei er voor te zullen

1) De gelijkstelling van wĕnang en lawe gaat via bĕnang = garen, terwijl lawe = streng is.

zorgen, dat de Madhureezen intusschen een verblijfplaats voor Wīrarāja te Majapahit gereed zouden maken tegenover de purī.

In de maand Waiçākha arriveerde Sāgara-Winotan te Majapahit als afgezant van Jaya-Katong om Wijaya te herinneren aan zijn belofte, vroeger, bij zijn vertrek uit Daha, gedaan, dat hij na te Majapahit gejaagd te hebben ook samen met den koning op jacht zou gaan. Wijaya beloofde Sāgara-Winotan, dien hij in Wīrasabhā ontmoette, daar hij hem wilde beletten een kijkje in de kuṭa te nemen, dat hij met a.s. nieuwe maan op weg zou gaan en met volle maan in Daha zou zijn. Juist toen Sāgara-Winotan in Wīrasabhā was, kwam Lawe daar aan met de Bimaneesche paarden. Winotan dacht, dat Wijaya zich die voor de komende jachtpartijen had aangeschaft, en Wijaya beijverde zich hem in die meening te versterken door hem te vertellen, dat hij nu alleen nog maar wachtte op de jachthonden(?) en de jachtnetten, die hem met nieuwe maan geleverd zouden worden; wanneer die er waren, zou hij dadelijk naar Daha vertrekken. Winotan geloofde alles, en uitte zijn vreugde over het feit, dat hij nu spoedig die Madhureezen eens aan den slag zou zien. In zijn toon klonk zeker iets neerbuigends, want Lawe vatte zijn woorden op als een beleediging aan het adres der Madhureezen, en vroeg Winotan, wat dan wel het verschil was tusschen de „tani" en de stad Daha; zinspelend op Wijaya's plannen, zei hij Winotan op dreigenden toon, dat hij wel eens zien zou, wat die Madhureezen konden. Winotan was niet weinig verbaasd over dien uitval van Lawe en vroeg, wie die nieuwbakken mantri was, die zoo'n praats had en die zoo kwetsend sprak. Maar Wijaya, die begreep, welk gevaar er school in een ruzie tusschen de beide mannen, gaf Sora een wenk, waarop Sora Lawe handig wegloodste door hem opdracht te geven toezicht te gaan houden op de ontscheping der paarden. Lawe stond op, en ging heel luidruchtig en met opgeschorte dodot weg, juist alsof er in het geheel geen audiëntie was. Na zijn vertrek werd aan Sāgara-Winotan verteld, dat dat Lawe geweest was, een neef van Sora, een plattelander van Tuñjung in West-Madhura, wiens gebrek aan beschaving hem maar niet te zwaar toegerekend moest worden. Winotan liet zich daarmee tevreden stellen, nam spoedig afscheid en keerde naar Daha terug. De paarden van Wīrarāja, 27 in getal, bracht Lawe naar Majapahit, waar ze onder de mantri's verdeeld werden.

Toen Wīrarāja met zijn voorbereidende maatregelen klaar

was gekomen, kwam hij met zijn troepen en met al zijn voorraden naar Majapahit; Wijaya haalde hem zelf in Wīrasabhā af. Op de eerstvolgende audiëntie deelde Wīrarāja het resultaat mee van zijn bemoeiingen bij den keizer van China. Hij was maar zoo brutaal geweest hem de beide prinsessen van Tumapĕl, die om haar schoonheid vermaard waren, aan te bieden, waarop de Chinees beloofd had in Waiçākha naar Java te zullen komen, hetgeen dus mooi uitkwam met Wijaya's plannen. Lawe stelde voor het leger in twee groepen te verdeelen; de ééne groep zou dan langs de Noordelijke route optrekken, over den grooten weg, via Linggāsana, de andere langs de Zuidelijke route, via Singhasāri, Siddhabhawana en Lawor, over denzelfden weg dus, die Kĕbo-Mundarang indertijd gevolgd had. De beide groepen zouden elkaar dan in Barĕbĕg weer treffen(?). Wīrarāja kon zich met dit plan vereenigen. Wijaya belastte Wīrarāja met het commando over het Noorderleger en vroeg hem tevens onderweg boodschappers te zenden naar de kust om de Chineezen bij hun aankomst in te lichten omtrent de situatie; aan Wīrarāja voegde hij toe de Majapahitsche mantri's Jagawastra, Wīrasanta, Sura-Sampana en Rara-Sindura. Daarentegen zouden de tweelingen (Singhānuwuk en Singhāndaka), Kapal-Açoka, Caritāngça, Jajaka-Pidikan, Wiro en Parijata onder opperbevel van Wijaya het Zuiderleger commandeeren. Zoo werd afgesproken en zoo geschiedde ook.

Toen aan Jaya-Katong bericht werd, dat hij door Wijaya en Wīrarāja aangevallen werd, riep hij dadelijk zijn mantri's bijeen om met hen te beraadslagen over wat hun te doen stond. De koning was erg met het geval verlegen en onder zijn mantri's dreigde het tot een twist te komen, toen Kĕbo-Rubuh de schuld van alles aan Sāgara-Winotan gaf, die verkeerde inlichtingen over Majapahit had verstrekt en daardoor verraad gepleegd had jegens den koning. Winotan liet zich deze beleediging niet welgevallen en trok zijn zwaard, maar de koning wist hen te sussen [1]). Plotseling kwam de akuwu van Tuban zijn opwachting maken; hij bracht het bericht, dat de Chineesche keizer, Taru-Laksana, aangekomen was met een geweldig leger, waarvan een gedeelte reeds geland was in Dataran, en dat het gerucht ging, dat hij gekomen was op aanstoken van Wijaya en Wīrarāja. De gelande troepen waren langs de kust opgerukt en hadden Tuban ver-

1) In den tekst (VII, 25) wordt hier herinnerd aan het verhaal van Toh-Jaya, waarin gesproken wordt over een steenpuist op den navel; vgl. daarmee Parar. 16,24.

woest, waarvan de inwoners vol angst gevlucht waren. Jaya-Katong begreep, dat er niet gedraald mocht worden. Hij verdeelde het Dahasche leger in drie afdeelingen: een Noorderfront onder Mahiṣāntaka met Bowong tot senāpati; bij dit leger bevond zich Jaya-Katong zelf; een Oosterfront onder Sāgara-Winotan met rangga Janur tot senāpati, en een Zuiderfront onder Kĕbo-Mundarang met Pangĕlĕt tot senāpati; ze moesten vechten resp. tegen de Chineezen, Wīrarāja en Wijaya. Weldra rukten de troepen uit; ongunstige voorteekenen voorspelden Jaya-Katong een zekere nederlaag.

Een zeer uitvoerig verslag van een strijd te geven is een gewoonte van den kidungdichter, die wij hier althans niet na zullen volgen. Een massa gevechten van held tegen held worden beschreven, waarvan er slechts enkele onze bijzondere aandacht trekken. Zoo wordt verteld, dat Gajah-Pagon, dien Wijaya indertijd op zijn vlucht uit Tumapĕl gewond in Pandakan had achtergelaten, thans weer op het strijdtooneel verscheen, met het dorpshoofd Macan-Kuping en diens zoon Kañcil-Bang. 't Was verloren moeite geweest van moeder Natuur om Gajah-Pagon in het hartje van de wildernis weer op te knappen, want al spoedig na zijn joyeuse rentrée werd hij in een heroïsch gevecht met talrijke tegenstanders afgemaakt. Pangĕlĕt werd gedood door Nambi (Parar.: door Sora), Mahiṣa-Rubuh door Mahiṣa-Wagal (Parar.: door Nambi). Sora had een heel kwaad oogenblik in een strijd tegen Mundarang en Drawalika samen, maar ten slotte werd Mundarang toch op de vlucht gedreven. Dit alles geschiedde op het Zuiderfront, waar het Dahasche leger na Mundarang's vlucht volkomen verslagen werd. Ook op het Oostelijk front behaalden de geallieerden de overwinning na een spannenden strijd tusschen Lawe en Sāgara-Winotan, waarbij Lawe van zijn paard Anda-Wĕsi op Winotan's wagen gesprongen was en ten slotte Winotan op de bank van zijn eigen wagen gedood had, hem zoo toonend, wat die Madhureezen wel konden. Terwijl dus ook hier het Dahasche leger verslagen werd en de troepen van Wijaya en van Wīrarāja zich konden vereenigen, bracht Kĕbo-Mundarang, die intusschen weer mantri's en troepen om zich heen verzameld had en naar het Noorderfront getrokken was, den daar staanden Javanen en Chineezen geduchte verliezen toe. Toen de Javaansche mantri's hier verslagen waren, bleef alleen het waardelooze Chineesche voetvolk over, en dit begon spoedig terug te trekken. De Chineesche aanvoerders

waren de patihs Janapati en Taru-Janaka; zij hielden, met enkele Javanen, den aanval der Dahasche troepen, waaraan Jaya-Katong zelf zeer actief deelnam, tegen. In de daarop volgende gevechten sneuvelden de Chineesche patihs en de Javaansche mantri's, zoodat ten slotte de koning van Daha tegenover den keizer van China kwam te staan. De afloop van dezen strijd is uit de Pararaton bekend: Jaya-Katong werd gegrepen en de keizer gaf bevel hem voorloopig gevangen te zetten; hij wilde hem aan Wīrarāja uitleveren en dan tegelijk om zijn belooning, de beide Tumapĕlsche prinsessen, vragen. Ook patih Mundarang moest ten slotte den strijd opgeven; hij vluchtte, werd achtervolgd door Sora en in het ravijn (op de vlakte) Trinipanti ingehaald. Mundarang vroeg om lijfsbehoud en beloofde Sora zijn dochter, maar Sora liet zich niet verbidden en doodde hem. Daarmee was de strijd geëindigd in Wijaya's voordeel.

Het verhaal, hoe Wijaya de jongste prinses dadelijk na de overwinning uit den kraton van Daha ging bevrijden en haar met Sodrakara en Madraka naar Majapahit liet vervoeren, is in hoofdzaak ook uit de Pararaton bekend. Te Majapahit hielden Wijaya en de zijnen krijgsraad om vast te stellen, welke houding zij nu tegenover de Chineezen zouden aannemen; bij de beschrijving hiervan frappeert ons, in verband met wat de Pararaton later [1]) naar aanleiding van Lawe's opstand vertelt, de volgende uiting van Lawe: „Wees niet bezorgd, dewa (d.w.z. Wijaya)! Werkelijk, het is maar een kleinigheid. Maar mocht ons tegenstand geboden worden, dan zullen we als helden weten te sterven. Te erg toch zou het immers zijn om daarvoor terug te schrikken (lett. daarvan af te dwalen). Mocht de vorst (? lees prabhw atanding? Maar Wijaya was nog geen prabhu!) bevreesd zijn om te vechten, dan hoort hij in het Pārthayajña thuis" (R.L., VII, 119—120; de plaats Parar., 25, $_{11-12}$, kan men vertalen: „Maak er niet zooveel woorden voor vuil! Lafhartigen hooren in het Pārthayajña thuis").

De Chineezen stuurden inderdaad spoedig gezanten om de Javanen aan hun belofte te herinneren, en wel twee mantri's anom, Sudarçana, den zoon van patih Janapati, en Sūryanasa, den zoon van Taru-Janaka, vergezeld van 200 man. Sora doet hun dan echter het verhaal, dat in de Pararaton Wīrarāja hun vertelt, de gezanten brengen het over aan den keizer, en deze willigt het verzoek der Javanen in. Het slot van het verhaal is

1) Vgl. p. 125 en aldaar noot 6.

in de kidung een weinig anders dan in de Pararaton. Hier keert n.l. de keizer zelf alvast naar China terug om daar de bruidsgeschenken voor de prinsessen klaar te gaan maken. Toen de stoet, die de prinsessen kwam afhalen, te Majapahit aangekomen was, werden allen naar de bale pañjang geleid, waar ze gastvrij onthaald werden. De mannen moesten daar achterblijven, terwijl Wīrarāja de vrouwen meenam verder den kraton in. Sora en Lawe bleven bij de mannen, en toen zij rustig zaten te eten, overvielen ze hen onverwachts, doodden velen en namen de overigen gevangen. Ook de Chineesche schepen, die aan het strand lagen, werden met al wat ze bevatten buitgemaakt en naar Majapahit gebracht [1]). Ook uit Daha werd een geweldige buit en een groot aantal gevangenen te Majapahit aangevoerd, waar alles gelijkelijk onder de mantri's verdeeld werd; vooral Wīrarāja kreeg een ruim aandeel. Jaya-Katong werd in Junggaluh geïnterneerd en schreef in zijn gevangenschap de Wukir Polaman.

In denzelfden tijd ongeveer viel de terugkeer van de troepen, die vroeger naar de nusāntara gestuurd waren; ze hadden succes gehad, en brachten groote schatten, huldeblijken der overwonnen vorsten, mee naar huis terug. Hun aanvoerder kreeg den titelnaam Mahiṣa-Anabrang en ook de andere mantri's, die zich onderscheiden hadden, werden in rang verhoogd en anderszins beloond. Van de twee prinsessen, die mee naar Majapahit kwamen, huwde de oudste, Jingga-Dara, met een dewa, terwijl de jongste, Dara-Pĕtak, de derde gemalin van Wijaya werd. Wīrarāja keerde niet naar Madhura terug; hij vestigde zich in Tuban en kreeg den naam Āryādhikāra. Pañji Wijayakrama werd als vorst gehuldigd en door de priesters ingezegend; hij werd een wereldheerschend vorst, ontzien op de nusāntara.

Over Kern's oordeel over deze kidung kan ik kort zijn. In 1877 vond hij den roman „literarisch onbeduidend" (V.G., IX, 198—199), maar uit het geheele verband blijkt, dat hij toen het „slechte Leidsche HS." nog niet zoo heel goed bestudeerd had. In 1887 (V.G., IX, 286) sprak hij alleen van eenige belangrijke gegevens voor de geschiedenis van Java, die hij er in aangetroffen had. Deze beide uitspraken zijn dus van weinig waarde.

---

1) Deze schepen zijn het, die de Javanen nagemaakt hebben volgens Kidung Sunda b, I, 43a.

Belangrijker is, wat Brandes, die de kidung eerst met belangstelling gelezen had, er van zegt in zijn Pararaton-uitgave. De litteraire waarde er van achtte hij zeer groot (p. 137), maar hij vond, dat er aan het geschrift geen waarde mocht gehecht worden als geschiedboek, daar „de inhoud van de Rangga lawe berust op hetgeen men in de Pararaton aantreft in Hoofdstuk V, VI, VII en het begin van VIII," en daar „de maker er van de Pararaton veelvuldig niet begrepen (heeft)" (p. 137), „wat zelfs zoo ver gaat dat hij woordvormen afgeleid van plaatsnamen als de namen van personen bezigt" (p. 8*). Ook de Balineezen beschouwen de kidung als een dichterlijke omwerking van de Arok (KBW., III, 710a). Terwijl ik mij dadelijk vereenigen kan met Brandes' waardeering voor de litteraire waarde, meen ik tegen zijn andere opvattingen bezwaar te moeten maken. Hoewel er nauwe samenhang tusschen de Pañji Wijayakrama en de Pararaton valt te constateeren, ziet men toch dadelijk bij vergelijking van de hierboven gegeven inhoudsopgave met de Pararaton, dat enkele verschillen te groot zijn om aan vergissing te kunnen denken. Het meest frappante verschil is wel de opvatting omtrent den persoon van rangga Lawe; in het geheele eerste deel wordt hij als zoon van Wīrarāja beschouwd, en in het 2de deel is Wīrarāja dan ook, evenals Lawe, heer van Tuban. Een tweede verschil betreft het verhaal van den dood van Kěbo-Mundarang; in de Pararaton doodt Lawe hem, terwijl Mundarang aan Sora zijn dochter aanbiedt (vgl. Krom, Gesch., p. 352); in de kidung is het terecht Sora, die hem ook achterhaalt en verslaat. Dan zijn er nog een aantal kleinere afwijkingen, b.v. in de vormen der eigennamen, Pědang naast Mědang enz. De beknoptheid van de Pararaton wijst op het bestaan van een uitvoeriger verhaal, waarvan dan de Pararaton-lezing een excerpt is. Wellicht is dat uitvoerigere verhaal een andere redactie van de Pañji Wijayakrama; onze kidung is het in elk geval niet. Voorbeelden, dat in de kidung plaatsnamen tot persoonsnamen geworden zijn, doordat de dichter den tekst van de Pararaton niet goed verstond, heb ik nergens kunnen vinden, en ik weet ook niet, wat Brandes hiermee zou kunnen bedoelen. A priori is het natuurlijk zeer onwaarschijnlijk, daar Pararaton en Pañji Wijayakrama ongeveer uit denzelfden tijd stammen en de taal van beide geschriften sterk op elkaar lijkt.

De Pañji Wijayakrama is dus een historische roman in kidungvorm, waarvan het historische verhaal, ontdaan van de roman-

tische bijvoegselen, een andere redactie vormt van het betreffende gedeelte van de Pararaton.

Het feit, dat juist in de v.l.l. van Zang VII zooveel merkwaardige feiten genoemd worden, verdient nader onderzoek, om vast te stellen, of die verzen inderdaad echt zijn [1]).

---

1) Het is af en toe mogelijk de Pararaton-vertaling van Brandes te corrigeeren naar een duidelijker lezing in de R. L. Ik maakte bij het vergelijkend lezen de volgende aanteekeningen:

Parar. $18_{,18}$. Nduk mahu añjēnēng prabhu = in den eersten tijd van zijn regeering. Mahu is in Brandes' vertaling niet tot zijn recht gekomen. In plaats van het volgende puspapata leze men puspata naar de v.l. D E.

$18_{,20}$. Angaturi rahayuaning tuhan = hij adviseerde zijn heer, wat goed voor hem zou (blijken te) zijn.

$18_{,2}$. Sapañjēnēng. Brandes vertaalt: „Nadat ... koning was geworden". Nu valt inderdaad de opstand van Bhaya, Bhayangkara of Cayarāja (1270) kort nadat Kṛtanagara volledig koning was geworden (1268; zie Krom, Gesch., resp. p. 328 en 324). Toch is het de vraag, of Brandes' vertaling aanvaard kan worden. In de eerste plaats kent de Pararaton aan Kṛtanagara een veel korter regeeringsduur toe dan waar gebleken is, terwijl de jaartallen onjuist zijn; dat de opstand dus inderdaad kort na 1268 viel — maar hij regeerde practisch alsinds 1254! —, heeft in het verband van de Pararaton niet zooveel waarde. In de tweede plaats past volgens de nieuwere grammatica bij Brandes' vertaling niet de vorm sapañjēnēng, maar sajēnēng (nya, -e, -ipun) (N.J. sasampoenipoen djoemēnēng); doch deze beteekenis van sa + verbaalstam, die zoo gewoon is in het moderne Javaansch, komt voor zoover ik weet niet zooveel in het oudere Javaansch voor, en stellig niet in het Middeljavaansch. En in de derde plaats wordt de wel bij sapañjēnēng passende vertaling „gedurende de geheele regeering van" bevestigd door R. L., I, 10: pan tan mary agagaman dandopakāra, nitya amati-matī, kalana ingaran Bh. Deze vertaling is natuurlijk nog minder dan die van Brandes in overeenstemming met de juiste toedracht der zaak, maar kan niettemin wel de bedoeling van den Pararatonschrijver geweest zijn.

$18_{,21}$. Akasukan sirāji Kēṛtanagara = zoo leidde K. een vroolijk leventje (Brandes: ten genoegen van K.).

$18_{,28-29}$. In de vertaling van dezen zin is Brandes niet erg gelukkig geweest. In den tekst voege men een komma in na pinakamusuhira en schrappe die na Kēṛtanagara; het wontēn van v.l. D en van v. d. Tuuk kan in den tekst na yan niet gemist worden. Over pasawalan is hierboven reeds gesproken; den geheelen zin zou ik willen vertalen, gedeeltelijk in aansluiting bij Jonker's vertaling (p. 79, noot 5): „Nu bestond er een veete tusschen hem en aji J.-K., den ratu van Daha, die zijn vijand was (zich als zijn vijand beschouwde). Aji Kṛt. twijfelde er aan, of (= geloofde niet, dat) de vijand van de gunstige gelegenheid gebruik zou maken, en gaf er zich geen rekenschap van (of: verloor uit het oog), dat er (daardoor) een verzuim van zijn kant bestond." — De hier gebruikte vorm p i n a k a-musuh-i r a zou er, mēt het kempēr pangāladeça ning çatru van den volgenden zin en mēt Kṛt.'s uitlating in $19_{,7,8}$, op kunnen wijzen, dat de vijandschap niet van Kṛt.'s kant kwam; anders zou allicht een wederkeerige vorm (amumusuhan b.v.) gebruikt zijn. — Kempēr is in Brandes' vertaling geheel verwaarloosd; Jonker vertaalt: „hij dacht niet aan". De vertaling van v. d. Tuuk („twijfelen aan") lijkt mij, ook in verband met de lezing van R. L., I, 13, 40, verreweg de beste (K.B.W., II, 347a, sub 2). We lezen daar sub 1: „Kempēr, v. impēr? (saru), verlegen (bij 't lezen v. slecht schrift)". Er bestaat, dunkt mij, geen reden om 1 en 2 van elkaar te onderscheiden: impēr = zweem, gelijkenis, en kempēr = getroffen, in de war geraakt door een gelijkenis > gaan twijfelen, met denzelfden beteekenisovergang dus als in Arabisch shubha = similitudo, dubium, incertitudo (Freytag). Juynboll vertaalt (Wrdl. s.v. impēr), vermoedelijk via

soortgelijke redeneering, „het trof, dat". Bij de vertaling van pangāladeça zagen Brandes en Jonker over het hoofd, dat dit geen substantief, maar een actief nomen verbale is (met pa + nasaleering = N. J. oléhé of nggoné + genasaleerd ww.) = het gebruik maken van de kāladeça (zóó te verbeteren bij Ju., Wrdl., 119b). — Met Kṛtanagara's doṣa = verzuim, schuld, wordt wel de onvoorzichtigheid bedoeld, waarmee hij zijn rijk van troepen ontbloot had voor de Sumatraansche expeditie.

18,24. Anënggeh is in dit taaleigen bijna altijd „men zegt", „ze zeggen". Met mangke begint dus een nieuwe zin.

18,25. Tégal lama mangke ta. V. l. B heeft sangketa. Merkwaardig is, dat R. L., I, 17 ook alas masangketa heeft (het afgesproken woud)!

18,26. Baya is niet kaaiman, maar (bhaya) gevaar. Indien kaaiman bedoeld geweest was, zou er hebben moeten staan bayanipun, zooals ook achter de volgende woorden -(n)ipun staat, omdat die dieren daar thuis hooren. Bhaya ontbreekt in R. L., I, 17—19.

19,10 Arya dikara. Dat hij niet op de correspondeerende plaats in de R. L. genoemd wordt, bevestigt Jonker's meening (p. 80, noot 1). Āryādhikāra is in de R. L. de latere titelnaam van Wīrarāja als heer van Tuban.

19,19—20. Apulih, door Brandes vertaald met „trachtte zich te verdedigen". De bedoeling zal wel zijn: trachtte de situatie te redden, trachtte weer aan de winnende hand te komen. Vgl. amapulihakën in 19,14, waarvoor de correspondeerende R. L., I, 52 ook apulih heeft.

Omtrent het pinggir rakṣa van 19,12 (tekst pinggir Aksa) nog een opmerking, die welligt overbodig is. Brandes' vertaling „bewaakte grens" is natuurlijk vrij; in de toelichting in noot 3 van pag. 80 („pinggir rakṣa, de verdedigde, in staat van tegenweer gebrachte grens") wordt die vrijheid nog wat grooter genomen. Rakṣa kan natuurlijk niet als passief adjectief opgevat worden; de letterlijke vertaling is „wachtpostenlinie", „beschermende" of „beschermings-grens", wat practisch natuurlijk op hetzelfde neerkomt.

19,29. Tinuturakën. Men zou ook kunnen denken aan een vorm van tutur = volgen, achtervolgen; dus: ter achtervolging uitgezonden.

19,25 sqq. vanaf sumëngka is door Brandes niet begrepen. Zie voor emendaties p. 84, noot 6, van de editie, waaraan men toevoege die van Hazeu (stelling diss.): hij schopte met zijn voet tegen een door het ploegen ontstane vore. De emendaties zijn echter nog niet voldoende; aan de hand van R. L., I, 53—56, is het mogelijk een betere verklaring te geven. Men vertale de Pararaton-plaats aldus: „Raden Wijaya vluchtte een sawah op, die aan den kant van den weg lag (of: een hellenden, oploopenden sawah), om er een toevlucht te zoeken (= om zijn leven te redden). Këbo-Mundarang wilde hem treffen (v. l. E anuduka!) met zijn lans (buntal, dat dus geen eigennaam is); raden Wijaya zette (duwde) zich (bij het pareeren n.l.) af op aarde, die door de singkal (strijkbord van een ploeg, dat de aarde aan weerszijden van de voor wegdrukt) bij het ploegen losgewerkt was. De borst en zelfs het gezicht van K.-M. geraakten daardoor vol slijk; hij week terug en zei: „Wel, 't is werkelijk waar, dat heer raden een dewa is"." — Het anekdotische Pararaton-verhaal wordt pas duidelijk, wanneer men de R. L.-tekst er naast legt: „K.-M. zat raden W. op de hielen en toen hij hem ingehaald had, slingerde hij met geweld zijn lans (ambuntal). De raden wist ze netjes te pareeren, waarbij hij met een vaart opsprong en zich met den voet afzette (afduwde) tegen den grond. Het water van de door de ploegers gemaakte voor (of:, dat in den losgesingkalden grond stond,) spatte telkens tegen K.-M.'s borst en ook zijn geheele gezicht kwam vol slijk te zitten. Hij trok zich terug, terwijl hij zei: „Wel, hij is toch werkelijk een dewa! Ik heb de Aarde van de Voetzolen van den Heer in handen trachten te krijgen, maar ik heb de verkeerde gekregen"," waarbij de aardigheid is, dat de mantri K.-M. met „Aarde van de Voetzolen van den Heer" raden Wijaya aanduidt (lëmah talampakanira> N. J. pakanira; Maleisch doeli padoeka, letthet stof der sandalen = Zijne Majesteit), en vervolgens de uitdrukking in letterlijken zin gebruikt en met de „verkeerde aarde van 's Heeren voetzolen" de kluiten aarde

bedoelt, die Wijaya bij zijn pareersprong wegtrapte en die hij daardoor op minder prettige wijze in zijn bezit kreeg.

19,21—22. Uit de R. L. blijkt, dat we hier niet met een beurtelingschen aanval van Sora en Wijaya, maar met een gemeenschappelijken aanval op Sora's initiatief te doen hebben. Men vertale: Sora had n.l. gezegd: „Nu moest gij, heer, een aanval doen, want nu is het een gunstige gelegenheid daartoe." Wijaya had een aanval gedaan en groot waren toen de verliezen der Dahasche troepen. — De nadruk valt dus op mangke, niet op pakanira; zie voor de beide beteekenissen van mangkin Ju., Wrdl.

19,24. Sédêng sirêp ing wong zou men ook kunnen vertalen: tegen groote-menschenbedtijd. Vermoedelijk zal dit sirêp aan het sisirêp aji van de kidung niet vreemd zijn.

20,3. De lezing v. d. Tuuk-Jonker dahat aridu lijkt mij verkieselijker, doch het dan niet genoemde onderwerp van den zin is toch wong Daha. Daardoor is meteen de schijnbare tegenspraak tusschen Jonker's tekstlezing (p. 26, laatste regel) en zijn vertaling (p. 85, noot 4) verklaard. Ook het volgende kala ning wêngi mag wel zoo opgevat worden, dat er uit blijkt, dat de gebeurtenis, die in den vorigen zin medegedeeld wordt, vóór den nacht valt. Brandes vertaalt wontên ta balêman ing wong Daha met „zij maakten een vuur aan", en wekt daardoor de voorstelling, dat met „zij" de in den vorigen zin vermelde verwarde Daha'ers bedoeld zijn. Dat is echter wel niet de bedoeling; men vertale: „'s Nachts nu was er (n.l. achter de linie) een vuur (ter verwarming) van de Dahaneezen."

20,4. Denira sambut vertale men niet met „hij bevrijdde haar weer", maar „hij nam haar mee", daar zij blijkens de kidung niet als gevangene zich daar bevond. Tevens ziet men hier een voorbeeld van het andere mangkin.

20,7—8. „Sora", drong hij aan, „kom, laat ons nog eens aanvallen, in de hoop, dat (ook) de jongste gevonden moge worden." Angamuk is in elk geval geen bevel.

HOOFDSTUK III.

VERHALEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN MAJAPAHIT.

§ 1. De opstand van rangga Lawe.

Pintĕn ing warṣa kadurmanggalan ing rat [1]). Met deze woorden wordt het tweede gedeelte van de dubbelkidung scherp van het eerste gescheiden en wordt de lezer in een geheel ander milieu verplaatst. De Wijaya van de slagvelden is de Kṛtarājasa van de audiëntiezaal geworden, en de strijdlustige gezellen zijn verworden tot deftige rijksgrooten. Nambi was patih geworden, Wīrarāja Āryādhikāra en Lawe amañca-nagara van Tuban en adhipati van Dataran [2]). Van de overige rijksgrooten wordt de volgende opsomming gegeven (R. L., VII, 165—169): Jaran-Wahan, Pamandana, Kĕbo-Pawagal, tumĕnggung Jīwarāga, Singhaçārdūla, dĕmang Dadaha, apañji Wīrabhūmi, Mĕdang, Dangdi, Kĕbo-Anabrang, Wiro, Nambi, Sora, Siddhi, Sondong-Sañjata, Bañak-Wide, Hangsa-Tĕrik, Bañak-Modang, Braja-Çela, Andamohi, Padĕlĕgan, Kanuruhan, rangga Jalak, rangga Tan-Gingsir, rangga Prawangça, rangga Atat-Kĕmbang, Gagak-Kara (= G.-Çarkara), Sawung-Galing, Mayang-Mĕkar, Tosan, Kidang-Galatik, Bhūta-Ngasag, Kala-Ñjĕrit (K.-Ngĕrak), Setan-Kobar, Gagarang, Tambak-Wiṣṭi, Jagawastra, Ula-Dumung, Ula-Bandotan, Cĕk-Muring (naast Muring, Muringang, Cak-Muringang), Kalabang-Curing (of twee personen?), Juru-Prakosa, Brahma-Cikur, de pañcatanda [3]) van

---

1) Na verloop van een aantal jaren kwam er een door slechte voorteekenen beheerschte periode.

2) Men localiseert hier Dataran (Parar. 21,4 Datar) blijkbaar in de buurt van Tuban; dit blijkt het beste uit R. L., VII, 28, waar verteld wordt, dat de Chineezen bij Dataran landden en vandaar langs de kust trokken en Tuban verwoestten. De schrijver van de kidung heeft geen juiste voorstelling van de aardrijkskunde van het Majapahitsche gebied meer; dat blijkt in het vervolg ook nog herhaaldelijk.

3) Pa(ñ)catanda, pĕ(ñ)catanda is een bepaalde ambtelijke rang. Ook in de Sĕrat Kanda komt de pañcatanda van Tĕrung voor, wellicht uit de Rangga-Lawe-stof overgenomen. Brandes meent (p. 229 v. d. Parar.-editie), dat Pañcatanda een eigennaam is, wel ten onrechte. Vgl. Kid. Sunda A 33, waar een pa(ñ)catanda van Jipang voorkomt. Vermoedelijk is het dus een ambtenaar van den bestuurs- of administratieven dienst.

Tĕrung, Sapi-Gumarang, Kĕbo-Lalatĕng, Kĕbo-Ampal, Pangrupak, Sado-Bhaya, Tañjĕk-Arĕnĕng en een ngabehi. Van hen golden Nambi, Lawe, Sora en Kĕbo-Anabrang als de voornaamsten.

Nu was het rangga Lawe tegengevallen, dat niet hij of Sora, maar Nambi amangku-bhūmi was geworden; hij meende, dat zij, die zich in den oorlog het meest verdienstelijk hadden gemaakt, ook het eerst voor het bekleeden van hooge posities in aanmerking moesten komen. Er van overtuigd, dat de vorst hem hierin onrecht deed, hoezeer hij hem ook in andere dingen zijn gunst had betoond, trok hij eens van Tuban naar Majapahit ter audiëntie, en had daar spoedig gelegenheid om zijn ontevredenheid te laten blijken. Eerst brak hij Nambi af, die nu in vredestijd den grooten heer speelde, maar in den oorlog Lawe de zaakjes liet opknappen. Vervolgens probeerde hij ook voor Sora eischen te stellen, waartegen deze echter protesteerde. Ten slotte spuwde hij over allen zijn gal uit en daagde Nambi uit tot een krachtmeting, hoe, waar en wanneer Nambi maar wilde. Nambi was hevig vertoornd en slechts de tegenwoordigheid van den vorst belette hem Lawe te antwoorden, zooals hij wel wilde. Ook Kĕbo-Anabrang kon slechts met moeite zijn toorn bedwingen. De koning zat danig met het geval in de war. De hofkapelaan (brahmarāja) trachtte Lawe tot rede te brengen en vond daarbij instemming bij de meeste mantri's. Maar Lawe bleef boos, bleef snoeven op eigen dapperheid en afgeven op Nambi; als hij en Sora er niet waren, hoe spoedig zou het dan met Majapahit gedaan zijn! Toen kon K.-Anabrang zich niet meer inhouden, liep dreigend op Lawe af, en tartte hem dan maar eens zijn mannen op te roepen en te toonen, wat hij kon. Lawe stond op, en verwijderde zich zonder pamit, terwijl hij

---

Uit de plaatsen in K.B.W., IV, 48a blijkt, dat men later den aard van de functie niet precies meer kende. Als beteekenis van het woord geeft Ju. s. v. taṇḍa „de vijf marktmeesters" en s. v. pañcataṇḍa „de vijf ouderlingen". Uit R. L., VII, 169, K. S. red. A 33 en de Sĕrat-Kaṇḍa-plaats blijkt echter genoegzaam, dat er maar één persoon mee bedoeld wordt; vermoedelijk is pacatanda de eigenlijke vorm en pañcatanda de genasaleerde, wellicht juist onder invloed van de volksetymologie. De vertaling „de vijf ouderlingen" is van Kern (Năg., p. 194), die tanda uit het Tagalog wil verklaren. De gissing is echter meer lumineus, dan waarschijnlijk. Is het in het algemeen gevaarlijk de verklaring van een zoo geprononceerd socialen term zoo ver van huis te zoeken, hier pleit bovendien nog tegen, dat het grondwoord van Tag. ma-tandá = oud zeer sterk oxytonon is, terwijl de meeste woorden, die het Tagalog met het Javaansch gemeen heeft, hetzij vanouds, hetzij door leening, paroxytonon zijn. Over deze kwestie is wel het laatste woord nog niet gesproken! — Opgemerkt moge worden, dat op p. 194 van de Năg.-editie ook de Padĕlĕgan genoemd wordt, die hier in de lijst voorkomt (VII, 167).

op zijn dijen sloeg. Hij ging naar de bale bang [1]), vlak bij de pasir-pasiran [1]), hing zijn kleeren aan een boomtak en bleef Nambi opwachten (R. L., VII, 160—VIII, 41).

Na Lawe's vertrek raadpleegde de koning Sora omtrent de jegens Lawe te volgen gedragslijn. Maar Sora ried het sterk af hem zijn zin te geven, want in de eerste plaats zou het een précedent scheppen, en in de tweede plaats zou het een erkenning zijn, dat de andere mantri's, Nambi, K.-Anabrang en hijzelf, die toch wel in staat waren Lawe onder den duim te houden, bang voor hem waren. Toen aan de overige mantri's gevraagd werd, wat hun houding in deze zaak was, bogen de meesten het hoofd en zwegen. Want Lawe had veel vrienden onder hen, doch allen gaven toe, dat hij verkeerd en brutaal had gehandeld. Nambi raadde den koning aan in elk geval niet overhaast te handelen, en Kĕbo-Anabrang en de anderen waren het daarmee eens (R. L., VIII, 41—49).

Na afloop van de audiëntie bleven de mantri's te zamen in de carangcang kawat [2]). Daar ontstond na eenigen tijd een zenuwachtige stemming, daar het gerucht liep, dat Lawe, die zich nog op de bale bang bevond, amok wilde maken op de purī. Sora was van oordeel, dat Nambi, om wien dit conflict ontstaan was, zich ook met de regeling er van belasten moest. Nambi verklaarde zich bereid zijn leven op spel te zetten voor den vorst en ook K.-Anabrang wilde er nu maar op los trekken. Pamandana hield hen terug, en wees er op, dat het niet gewenscht was zoo vlak bij den kraton een gevecht uit te lokken. Singhaçārdūla gaf ten slotte den besten raad, dat Sora, Lawe's beste vriend, naar hem toe moest gaan om te trachten hem te overreden goedschiks weg te gaan. Sora ging, en Pangrupak, Sado-Bhaya en Tañjĕk-Arĕnĕng werden hem als geleide toegevoegd (R. L., IX, 1—11).

Lawe schrok, toen hij Sora aan zag komen; hij hield op met alles kort en klein te slaan, wat onder zijn bereik kwam, en vroeg Sora hem te willen dooden, nu het zoo ver met hem gekomen was. Sora wilde dat echter niet, vermaande Lawe te denken aan vroeger, aan de talrijke gunsten, die hij van den vorst ontvangen had, en zei hem rustig naar Tuban terug te keeren en het geval aan zijn vader voor te leggen. Ten slotte gelukte het hem Lawe daartoe te bewegen. — Een grappig intermezzo,

1) Zie de enkele opmerkingen hierover in B. K. I., 1927, deel 83, p. 140.
2) Vgl. aldaar p. 138.

een scène, die een bañolan zou zijn in een lakon. Pangrupak, die eerst geweldig gesnoefd had op zijn heldenmoed, dorst bij het gesprek tusschen Sora en Lawe net even om een hoekje te kijken; toen Lawe hem sarcastisch vroeg, of hij soms uitgestuurd was om hem te dooden, en hem uitnoodigde dan maar eens wat dichter bij te komen, zonk het hart hem in de schoenen en dorst hij niet eens antwoord te geven, zoodat Tañjĕk-Arĕnĕng nog het woord voor hem moest doen. — Lawe verliet toen den kraton, zoo geweldig dreigend, dat velen de schrik om het hart sloeg en velen meenden, dat men Lawe liever ongemoeid moest laten, omdat de kwade gevolgen niet zouden uitblijven. In de kuṭa echter werd alarm geslagen en troepen werden opgeroepen om Tuban te gaan belegeren. Tosan, Kidang-Galatik, Siddhi, Cĕk-Muringang en Kalabang-Curing sloten zich bij Lawe aan, benevens de geheele Noordhoek (mbang lor) (IX, 11—36).

Toen zich te Tuban het gerucht verspreidde, dat Lawe naar Tuban kwam, ging Adhikāra (Wīrarāja) hem te gemoet. Al gauw zag hij, dat er met zijn zoon iets niet in orde was, en informeerde naar de reden er van. Toen Lawe hem alles verteld had, zweeg hij. Zijn zoon lag hem nader aan het hart dan de koning, maar hij had een open oog voor de moeilijkheden, die Lawe nu te wachten stonden, en raadde hem aan liever niet onbedachtzaam te handelen en zich te houden aan zijn verplichtingen als onderdaan, daar op verraad zware straf stond in het hiernamaals en in de wedergeboorten. Lawe voelde, dat zijn vader gelijk had, maar zijn trots belette hem nu nog terug te krabbelen en zich ten overstaan van zijn eigen onderhoorigen zoo te vernederen. Dus antwoordde hij zijn vader, dat het onbetamelijk voor helden was te wijken, wanneer gevaar opdoemde. 't Ging er voor hem om zijn reputatie, dat hij mèt Sora de dapperste held van Majapahit geweest was, hoog te houden. Zijn doel was niet om thans nog heldendaden te verrichten of zich rechten van den vorst aan te matigen; slechts wilde hij zijn leven offeren om in volgende existenties de positie te behouden, die hij nu had. Zijn vader, die het nuttelooze van verder betoogen inzag, liet Lawe nu verder zijn gang maar gaan, hoewel het hem speet, dat zijn zoon zijn raadgevingen in den wind sloeg (IX, 36—54).

Lawe riep nu zijn mantri's bij elkaar: behalve zijn mantri's pura, Gagarang en Tambak-Wisti (T.-Bhaya) kwamen er van de akuwu's en van de mantri's van Tuban op: dĕmang Wīra-Pramoda, tumĕnggung Wyāghra-Nggarit, Gĕlap-Angampar,

Prabhongçara, de ngabehi, Jaga-Rudi(t), Tameng-Gīta, Wīraçastra, Anapak-Bhaya, Sawung-Indra, Salam, dĕmang Wīra-Prahāra, rangga Suranggana, Jaran-Pikatan, rangga Dadali, de kanuruhan, tumĕnggung Barat-Katiga, Gĕrĕh-Kasapta, rangga Sapu-Jagat, tumĕnggung Puṣpālaya, dĕmang Wulung-Rat en Langlang-Bhuwana. Allen beloofden ze hem trouw tot in den dood te zullen zijn, en de algemeene wensch was, dat Nambi de Majapahitsche troepen mocht aanvoeren, want dan zou hij er van lusten. Nadat Lawe nog de gebruikelijke uitdeelingen (van kleeren) had gehouden [1]), keerde hij naar huis terug om voorbereidende maatregelen te gaan treffen voor de te verwachten vijandelijkheden (IX, 54—70).

In Tambak-Bĕras, aan den Oostelijken oever van de rivier, kwam het tot een treffen tusschen de troepen van Nambi en de Majapahitsche aanhangers van Lawe. Dezen moesten n.l. om Tuban te bereiken de rivier oversteken, maar konden dat niet, omdat het juist hoog water was. Zoo kwam het, dat Nambi, die ze met een groote overmacht achternazat, ze daar inhaalde en aanviel. In den strijd, die nu volgde en waarvan de afloop niet anders kon zijn dan een vernietiging van de aanhangers van Lawe, viel aan den Majapahitschen kant Mĕdang, terwijl van de andere groep Siddhi en Tosan sneuvelden, Kalabang en Muringang zwaar gewond vluchtten en dus alleen Kidang-Galatik overbleef. Toen hij, van alle kanten in het nauw gebracht en met gebroken wapenen, door Jaran-Wahan zou aangevallen worden, hield Nambi dezen terug en vroeg Galatik, of hij het leven of den dood verkoos. Galatik vroeg toen om lijfsbehoud en bood zijn onderwerping aan. Jaran-Wahan stelde voor, dat men Galatik de gelegenheid zou geven om te toonen, dat hij het oprecht meende, door hem op te dragen zijn twee gewonde wapenmakkers Kalabang en Muringang te gaan dooden. Inderdaad gaf Nambi Galatik die opdracht en Galatik aanvaardde ze. Hij ging naar zijn beide makkers toe, die uitgeput en bloedend op steenen zaten, geleund tegen een pandanboom, omringd door hun manschappen, waarvan er velen gewond waren. Bij hen gekomen kondigde Galatik hun aan, dat hij uit begeerte naar lijfsbehoud op zich genomen had hen te dooden. Kalabang en Muringang vonden het goed, gaven hun zwaarden over en lieten zich met volkomen indolentie dooden. Hun manschappen vluchtten naar Tuban en bij het overzwem-

1) Zie ook de opmerkingen op p. 50, noot 1.

men van de rivier verdronken er velen. De troepen van Majapahit konden, toen tegen zonsondergang de eb intrad, zonder eenige moeite de rivier oversteken (IX, 70—101).

Den volgenden ochtend werd te Tuban bekend, dat Lawe's Majapahitsche vrienden bij Tambak-Bĕras (hier T.-Wosi) achterhaald en gedood waren, en dat de vijand de rivier overgestoken was. Gagarangan en Tambak-Bhaya gingen het bericht mededeelen aan Lawe, die daarop bevel gaf alles gereed te maken om uit te trekken. Lawe zelf ging afscheid nemen van zijn beide vrouwen, Mṛtarāga (Amṛtarāga, Amṛtawatī) en Tīrthawatī, en wel voor goed. In sinom-strophen wordt nu verteld van de wanhoop en de jammerklachten der vrouwen en van Lawe's pogingen om ze te sussen en te sterken. Mṛtarāga smeekte hem toch niet te vertrekken, want ze had dien nacht een ongunstigen droom gehad. Zij beiden waren in haar droom met Lawe naar den tuin gegaan om bloemen te plukken en hadden de geplukte bloemen in een korfje gedaan. Plotseling was er een kraai op neergestreken; het korfje was omgevallen, de bloemen waren er uit gestort en tot asch verteerd. Lawe wist nu, dat zijn dood onvermijdelijk was. Niettemin liet hij zich niet door dien droom beïnvloeden, noch door haar verdere jammerklachten. Ten slotte lieten de vrouwen zich door Lawe kalmeeren; ze verzoenden zich met haar lot en besloten Lawe, mocht hij sterven, in den dood te zullen volgen. Vervolgens ging Lawe toilet maken, en toen hij daarmee klaar was, nam hij afscheid van zijn vrouwen en beval zijn zoontje Kuda-Añjampyani, den arme, die nu door zijn vader voorgoed zou verlaten worden, in haar liefde aan. De jongen begon te huilen, toen hij zijn moeders zoo verdrietig zag, waarop Tīrthawatī aan een iña bevel gaf hem naar het paleis van zijn grootvader te brengen. Vader, zoo suste zij den knaap, ging zijn opwachting maken bij den koning in Majapahit; wanneer hij terugkwam, zou hij voor hem een klein gouden wagentje meebrengen, bespannen met de kuda Sambrani, het vliegende paard. Zoo liet het kind zich paaien, en de iña nam hem mee. Voor de laatste maal wisselden Lawe en zijn vrouwen nu van sirihpruim. Herhaaldelijk kuste hij beiden. Toen ging hij weg, langzaam loopend en telkens omkijkend, van medelijden vervuld bij het zien van zijn vrouwen en door liefde bezwaard (IX, 101—X, 31).

De troepen begroetten hun veldheer met geestdrift en met allerlei uitingen van strijdlust. Lawe stelde ze op in de slagorde

„krokodil met gapenden muil". Op het oogenblik van vertrek kwam één van Lawe's schoonvaders, kyayi Gĕng ing Palandongan, nog een poging doen om hem te bewegen van zijn voornemen af te zien, maar Lawe bleef bij zijn besluit. Al spoedig na het vertrek ontmoetten zij de Majapahitsche troepen; een wilde strijd ontbrandde, waarin vele dooden vielen. Het hoogtepunt van den strijd was het gevecht tusschen Lawe, gezeten op zijn strijdros Megha-Lamat, en Nambi, waarin Nambi overwonnen en op de vlucht gejaagd werd. Toen werden de Majapahitters verslagen en teruggejaagd over de rivier, waarbij er velen verdronken. Lawe wilde ze ook voorbij Tambak-Bĕras achtervolgen, maar zijn makkers ontrieden het hem, daar hij dan op vijandig gebied zou komen, en bovendien nog niet alle Majapahitsche troepen uitgekomen waren. Lawe stemde toe. Toen viel de nacht en moest de strijd voorloopig gestaakt worden (XI, 1—67).

Verteld wordt dan, dat er den volgenden ochtend in Majapahit audiëntie was. Juist had Sora gerapporteerd, dat de troepen een overwinning behaald hadden bij Tambak-Osi (T.-Wosi, T.-Bĕras), de rivier overgetrokken waren en op dat oogenblik wellicht Tuban reeds bereikt hadden, toen Hangsa-Tĕrik binnengedragen werd en den ongunstigen stand van zaken meldde. De koning werd boos en wilde onmiddellijk zelf optrekken om Tuban te verwoesten, maar Sora en Kĕbo-Anabrang raadden het af, omdat de troepen nog te vermoeid zouden zijn. De koning zwoer, dat, wanneer Lawe niet gedood werd, hijzelf van Majapahit een wildernis [1]) zou maken. Daarop zond hij Kala-Ngĕrak, Setan-Kobar, Bhūta-Ngasag en Juru-Prakosa uit om de vluchtende troepen weer te verzamelen, om den toestand op te nemen en om informaties in te winnen naar den vijand. Met 800 man gingen ze op weg. Intusschen werden te Majapahit maatregelen getroffen voor een tweeden veldtocht. Met 10.000 man rukte de koning zelf op. Toen ze op de vlakte Wīrakrama aangekomen waren, ontmoetten ze de vier, die ter verkenning uitgestuurd waren. Zij rapporteerden, dat een groot deel der Majapahitsche troepen van de eerste expeditie nog aangetroffen was, verspreid over allerlei dorpen, waarheen ze gevlucht waren,

---

1) R. L., XI, 88: sāgarejo (= sāgara ijo) = een groene zee, een zee van groen, als beeld van de wildernis, waarin een verwoeste stad verkeert. P. K., III, 20 heeft sāgara wilis, ook van Majapahit, en ook tasik wilis komt voor.

en dat de Tubansche troepen klaar stonden om den strijd te hervatten (XI, 67—121).

De talrijke tweegevechten, die de tekst uitvoerig vermeldt, kunnen we hier overslaan. Lawe reed vechtend over het slagveld rond op zijn paard Nīlāmbara. Toen de koning hem daar zag, week zijn toorn en werd hij neerslachtig, daar hij bedacht, welk zwaar verlies Majapahit zou lijden door Lawe's dood; dan zou ook hem zijn leven niets meer waard zijn. Niettemin gaf hij Sora verlof, op diens verzoek, om Lawe te bestrijden. Sora organiseerde den strijd aldus: Kĕbo-Anabrang in het Oosten, Gagak-Çarkara in het Westen en Mayang-Mĕkar in het Noorden. De beslissende strijd werd gestreden tusschen Lawe en K.-Anabrang. Lang streden ze met elkaar. Een oogenblik was het, alsof K.-Anabrang het verliezen zou; zijn paard werd onder hem gedood en hij viel op den grond. Tevergeefs probeerde hij Lawe's paard te krissen en Lawe zelf te treffen met zijn lans. Intusschen maakte Lawe van zijn voordeel geen goed gebruik, want ze raakten toen weer een poosje van elkaar gescheiden. Voor den tweeden keer ontmoetten ze elkaar aan den oever van de rivier. K.-Anabrang stond n.l. in het water en verfrischte zich wat na de hitte van den strijd. Zonder zich te bedenken sprong Lawe ook in het water om zijn tegenstander daar te bestrijden. Eerst wist Lawe K.-Anabrang onder water te duwen, maar deze kon ten slotte weer overeind komen en doodde Lawe's paard. Lawe sprong op een rots en vocht in het water staande verder. Maar in dezen waterstrijd was K.-Anabrang de meerdere en na veel moeite wist hij Lawe te dooden. Op dat oogenblik kwam Sora aanrijden, en toen hij zag, wat er gebeurd was, doodde hij op zijn beurt K.-Anabrang, meegesleept door zijn toorn (XI, 170—234).

De strijd was afgeloopen. Aan den koning werd medegedeeld, dat Lawe en K.-Anabrang beiden in hun tweekamp gevallen waren. Maar de koning was niet verheugd op het hooren van het nieuws, daar de overwinning hemzelf op groote verliezen was komen te staan. Vervolgens gaf hij bevel de lijken te verzamelen en speciaal dat van den adhipati van Tuban te reinigen en te verzorgen. — Ook in Tuban had intusschen een pangalasan het bericht van Lawe's dood gebracht en er groote verslagenheid verwekt. Vooral de droefheid van Lawe's gemalinnen was groot. Weldra gingen ze zich echter gereed maken om haar heer in den dood te volgen; ze kleedden zich fraai aan en parfu-

meerden zich. Spoedig voegden zich kyayi (A)gĕng ing Palandongan en Adhikāra bij haar. De laatste ried haar aan aan het lot van Lawe's zoon Kuda-Añjampyani te denken en te trachten 's konings gunst te herwinnen; wellicht gelukte dat, wanneer hij den koning zou kunnen herinneren aan de groote verplichtingen, die hij jegens hem had uit de dagen van Jaya-Katong's verovering van Tumapĕl. Zij besloten den volgenden dag gemeenschappelijk hun opwachting bij den koning te gaan maken (XI, 235—XII, 16).

Zoo geschiedde. De koning ontving hen allen als vrienden. Niet alleen nam hij hun bede om vergiffenis aan, maar zelfs verklaarde hij zich ook schuldig, omdat hij Lawe te kort gedaan had. Daarop gaf hij Sora een wenk, dat hij de vrouwen bij de lijken zou brengen (XII, 17—26).

De bela's namen afscheid en vroegen verlof aan den koning om heen te mogen gaan. Bij Lawe's lijk aangekomen, namen ze het kleed, dat het bedekte, weg, riepen Lawe aan, herinnerden hem aan haar gelofte van trouw en doorstaken zichzelf als trouwe gaden (Zang XIII).

Van den opstand van rangga Lawe, dien de Pararaton in 1217 Ç. = 1295 A.D. plaatst, doch die, zooals door Poerbatjaraka aangetoond is, in werkelijkheid pas in 1309 plaats had (Parar., p. 125, noot 8; Krom, Gesch., p. 369—370), vernemen we behalve uit de kidung alleen iets uit de Pararaton (25, 5—15). De lezing van de Pararaton is zeer beknopt en geeft alleen enkele hoofdzaken aan. Maar ook de hoofdzaken er van kloppen maar voor een zeer klein gedeelte met wat we in de kidung lezen. Als namen van de volgelingen van Lawe geeft de Pararaton: Pañji Marajaya, Jaran Waha, Arya Siddhi, Lintang, Tosan, Galatik en Tati, waarbij de vv. ll. D E G I nog voegen Bañak-Madang en D en I Dangdi. Van dezen vinden we in de kidung alleen Siddhi, Tosan en Galatik terug. Jaran-Waha(n) komt wel in de kidung voor, maar als tegenstander van Lawe; dat is ook het geval met den Dangdi van de vv. ll. Bañak-Madang, die verder in de geheele Pararaton niet meer voorkomt, vinden wij in de kidung terug als Bañak-Modang. De andere namen, Pañji Marajaya, Lintang en Tati kent de kidung niet. Van den geheimzinnigen Mahāpati, die volgens de Parar. Lawe in verdenking bracht, in de kidung geen spoor, wat zeer opmerkenswaardig is. De afval van Galatik,

dien de Parar. op rekening van Mahāpati stelt, wordt in de kidung bewerkt door Nambi. En van het overbrengen door Mahāpati van een verdachte uitdrukking van Lawe is in de kidung geen sprake; wel komt daar, zooals we in hoofdstuk II reeds zagen, de verdachte uitdrukking zelf voor (VII,119—120), en inderdaad zou men de al te vrijmoedige uiting als een beleediging kunnen opvatten. Daarom kunnen we, deze talrijke en groote afwijkingen constateerende, hier nog minder dan in het geval van de Pañji Wijayakrama met Brandes' opinie meegaan, dat de Rangga-Lawe-stof aan de Pararaton ontleend zou zijn. Dat we hier met een geheel aparte traditie te doen hebben, die slechts in meer verwijderd verband staat tot de Pararaton-stof, zal ieder duidelijk zijn, die het hierboven gegeven inhoudsoverzicht van de Rangga Lawe naast de Parar.-lezing legt. Wanneer dan ook de Rangga Lawe den opstand van Lawe nog onder de regeering van Wijaya plaatst (XI, 104; vgl. XII, 11, 12), is daarbij geen sprake van misverstaan van de Pararaton, die niet duidelijker zou kunnen zijn bij het vermelden van het feit, dat Kala-Gĕmĕt regeerde, toen Lawe opstond. Een andere vraag is: heeft de R. L. opvatting, dat de opstand onder Wijaya plaats had, waarde? Kala-Gĕmĕt aanvaardde de regeering in 1309; Lawe's opstand had plaats drie jaar voor de geschiedenis met Sora, die in 1311 plaats vond. Voor Lawe's opstand komen we dan op 1308 of begin 1309. Onmogelijk is de R. L. lezing dus zeker niet. Détails van de kidung behoeven we natuurlijk niet als historisch op te vatten; het boek is in de eerste plaats een roman; het is b.v. niet onmogelijk, dat in de beschrijving van den geweldigen strijd tusschen Lawe en Kĕbo-Anabrang de slotscène, de onverwachte dood van K.-Anabrang door toedoen van zijn eigen strijdmakker, alleen er bij gefantaseerd is ter verhooging van het romantische effect (vgl. hierboven, p. 8, 9); de Pararaton (25, $_{22}$) meldt ten minste, dat hij drie jaar later nog levend genoeg was om zijn moordenaar Sora uit den weg te ruimen [1]).

---

1) Vgl. Krom, Gesch., p. 370, waar ook het niet in Leiden aanwezige geschrift Soräntaka vermeld wordt, dat, naar den titel te oordeelen, wellicht bijzonderheden over dezen moord bevat. In de lijst, waarnaar Krom, p. 370, noot 1, verwijst, staat Sorändaka; dit kan een variant van Soräntaka zijn, omdat op dezelfde pagina (1ste kolom) ook Krĕṣṇändaka in plaats van Krĕṣṇäntaka voorkomt, maar het is ook niet onmogelijk, dat werkelijk de vorm met d bedoeld wordt, daar in R. L., VIII, 43 en IX, 11, 16 Sorändaka voorkomt in plaats van Lĕmbu-Sora = Sora (K.B.W., I, 43b: andaka, verb. van nandaka; in eigennamen naast lĕmbu). Dit werk zou dan in de traditie-bronnen tusschen de Rangga Lawe en de Pamañcangah in komen.

§ 2. De dood van Kala-Gĕmĕt. Ayam-Wuruk.

Koning Wijaya werd opgevolgd door Kala-Gĕmĕt. Behalve de Pararaton vertelt ook de Pamañcangah (P.K., I, 6), dat hij de zoon was van Harṣa-Wijaya [1]), die Kadiri ten val had gebracht en Jaya-Nātha (= Jaya-Katong) gevangen had gezet, en van Dara-Pĕtak, een prinses uit Malayu, die als krijgsgevangene was meegenomen naar Majapahit (door Kĕbo-Anabrang n.l.; vgl. boven, hoofdstuk II). Het verhaal, hoe hij aan zijn eind kwam, vindt men in Parar., 27, 1–11, en besproken bij Krom, Gesch., p. 377. In 1924 publiceerde St. in Oudheidkundig Verslag 1924, p. 146—147 (zie ook Krom, p. 377, noot 2), een toespeling op deze geschiedenis (voorkomende in een Balineesche landsverordening), die bevat, dat niet de vrouw van Tañca, maar die van Jaya-Mada (Jaga-M.), waarvoor St. Gaja-Mada gist, aangerand was. St. vermoedt nu, dat die Balische overlevering juist is en er in de Pararaton een toevallige verschrijving heeft plaats gevonden, of een opzettelijke, om Gajah-Mada te sparen. Dat die toespeling in de landsverordening inderdaad de Balineesche lezing is, blijkt ook uit de Pamañcangah (P.K., I, 67—72; Pam., fol. 7a), waar we lezen, dat Kala-Gĕmĕt „geen heilig boontje" (ora bhikṣuka) was, dat er slechte gedachten in zijn hart opkwamen, dat hij niet leefde, zooals een behoorlijk vorst betaamt, want amet rabi ning arabi, si rakryan Mada, angde runtik ing ati (hij wilde zich meester maken van de vrouw van een gehuwde, n.l. van heer Mada, hetgeen dezen verstoord maakte). Toen nu de koning eens een gezwel had, dat maar niet genezen wou, ontbood Gajah-Mada Tañca, 's konings lijfarts, en beraadslaagde met hem over de mogelijkheid om den koning te dooden. Zij spraken af, dat Tañca den koning zeggen zou, dat hij òf zich moest laten opereeren òf drankjes slikken moest. De koning verkoos het eerste, met het bekende gevolg voor hem en voor Tañca [2]).

In het volgende stukje van de Pamañcangah (P. K., I, 71—105; Pam., fol. 7a—9b) wordt iets verteld van de daarop volgende periode van de Majapahitsche geschiedenis. Wijaya had twee dochters nagelaten, die in tegenstelling met Kala-Gĕmĕt één

1) De vorm Harṣa (arṣa) Wijaya komt ook voor in Parar. 22,29,32, maar Brandes geeft in de vertaling Arya Wijaya (p. 88, en aldaar noot 7, p. 89). Dat werkelijk Harṣa bedoeld wordt, blijkt hier en ook in R. L., III, 21, IV, 93. Daarnaast komt ook Wijayamottama voor (R. L., VII, 153, en vgl. P. K., I, 2).

2) Cod. 5054 heeft in dit stukje voortdurend Kala-Gĕmĕp in plaats van K.-Gĕmĕt.

zijner volwaardige gemalinnen tot moeder hadden. In de Pararaton wordt verteld, dat Kala-Gĕmĕt deze prinsessen voor zich wenschte te houden en dat hij daarom zorgvuldig er voor waakte, dat niemand anders aanzoek deed om haar hand (Parar., 27, 1—4), natuurlijk in zijn eigen belang (Krom, Gesch., p. 377). Na zijn dood nu, vertelt onze tekst, nam Gajah-Mada de verzorging der beide prinsessen op zich, voor wie hij als een vader was. Hij was het ook, die een swayambara voor haar organiseerde; toen deze met groote pracht en praal en met vele religieuze ceremoniën gehouden werd, koos zich de oudste der beide prinsessen een kṣatriya uit Koripan en de jongste er een uit Daha tot prins-gemaal (ardhanāreçwari, I, 82 [1]). Hun huwelijk werd ingezegend door den çangkhapāṇi (hofkapelaan; vgl. Krom, Gesch., p. 326 en noot 3 aldaar) der brahmanen met een ritueelen dienst ter eere van „Smara en Ratih van het bruidsvertrek". Na eenigen tijd bracht de oudste der beide prinsessen in de maand Kārttika een zoon ter wereld, wiens geboorte door talrijke natuurverschijnselen aangekondigd werd: donder in het Westen (proza: Noorden), fijnen nevel, bliksemstralen, neerschietende vuurklompen, vulkanische uitbarstingen, vloedgolven en aardbevingen, teekenen, dat Smara zich op Java geïncarneerd had. De jonggeborene, door Smaranātha, den huispriester[2]), plechtig in het leven geïnstal-

1) Ardhanāriçwari is de voornaamste gemalin van een vorst; vgl. b.v. K. S. b, I, 2a. Daar de vrouwen hier van hooger rang waren dan de mannen, schijnt het woord (bij uitzondering) voor deze laatsten gebruikt te worden; het kan dan een krama-vorm van ardhanāriçwara zijn. De titels bhre (enz.) Koripan resp. Daha, die rechtens den beiden vrouwen toekwamen, worden in de latere traditie gewoonlijk voor haar mannen gebruikt; de eigenlijke titel van den oudsten van hen, vorst van Singhasāri, is in het vergeetboek geraakt, maar die van den jongsten, vorst van Wĕngkĕr, is bekend gebleven. Uit deze Pamañcangah-plaats blijkt, dat de latere traditie nog wel weet van den hoogeren rang der vrouwen; de titels zijn echter reeds in de war geraakt.

2) Smaranātha is in de traditie de huispriester van het Majapahitsche hof gebleven; hij is dit hier, in 1334 A. D., hij is het ook ten tijde van de Pasunda-Bubat (1349 of 1357). Zijn naam komt voor in enkele Oudjavaansche oorkonden; zie O. J. O., p. 200, waar hij een dang ācārya is, en p. 209, waar hij samgĕt i manghuri heet en ervaren genoemd wordt in de heilige geschriften van de Bhairawa-sekte. Via de Middeljavaansche historische traditie, waarin hij bij wijze van uitzondering — toevallig? — is blijven leven, is zijn naam terechtgekomen in vrij jonge Balineesche stukken. Op p. 37 hebben wij reeds gezien, dat hij met den brahmaan Nirartha geïdentificeerd werd. De noot van p. 37 kan ik nog naar sindsdien ontvangen inlichtingen aanvullen: hij wordt vader van Nirartha genoemd in een lezing van P. de Kat Angelino te Amsterdam, 7 Januari 1922 (Verslagen der Ethnologenbijeenkomsten te Amsterdam 1921—1924, Amsterdam, de Bussy, p. 22—23); hoewel ik de K. Angelino's mededeeling niet in twijfel mag trekken, wil ik toch de aandacht er op vestigen, dat er ook een andere jonge Balineesche lezing is, die Nirartha (Nilasta) tot zoon van Mpu Panawasika (sic) van Pasuruhan en klein-

leerd, kreeg vanwege zijn vader den naam Ayam-Uruk (-Wuruk) en vanwege zijn moeder dien van Smarawijaya, omdat zij devotie had gehad voor Smara. Ook haar jongere zuster kreeg een zoon, die vanwege den vader Aya-Tular en vanwege de moeder Smara-Kajantaka genoemd werd.[1])

Ayam-Wuruk groeide op tot een jongen man, een afgod der meisjes, bewonderd om zijn heldendaden door de geheele wereld, den trots van zijn ouders. Toen hij oud genoeg geworden was, droeg zijn vader hem de koninklijke waardigheid over en werd zelf naar oud gebruik bhagawān[2]). Ayam-Wuruk regeerde als een verstandige, plichtgetrouwe vorst. Niemand dorst zich tegen hem verzetten; Sunda werd vernietigd in Bubat, en ook China en Sawungkul (?Samungkul? lees Sawakung?) waren hem onderdanig. Deze machtige positie dankte hij aan het beleid van den ouden patih en van de andere hooge ambtenaren, de patihs Madhu, Gowi, Kĕbo-Bungsang en Mārga-Lĕwih, en aan Mĕñjung (Mĕñcung) en Tĕtĕg. Onder zijn regeering was ārya Damar gouverneur van Palembang en Jaran-Panolih van Madhura.

De voorstelling van Gajah-Mada's positie na Kala-Gĕmĕt's dood is onjuist, daar toen een ander amangku-bhūmi en als zoodanig raadsman der nieuwe vorstin was [3]). Van een swayambara spreekt ook Parar., 27,14; nadere bijzonderheden omtrent de familieverhoudingen in deze en de volgende jaren vindt men in Krom, Gesch., p. 380 sqq. Ayam-Wuruk werd geboren in 1334, zooals uit Nāg., I, 4 bekend is; ook in deze Nāg.-strophe wordt gesproken van de miraculeuze voorteekenen, die ten tijde van zijn geboorte plaats hadden en zijn toekomstige grootheid voorspelden (vgl. Krom, Gesch., p. 395) en van welke de Kloet-uitbarsting ook door de Pararaton vermeld wordt. Uit de vermelding er van hier in de Pamañcangah mogen we, daar de

---

zoon van Mpu Panataran van Majapahit maakt, en waarin van Smaranātha dus niet gesproken wordt (v. Bloemen Waanders in zijn verderop nog te noemen Bijdragen tot de kennis van het eiland Bali, p. 405; vgl. hierboven, p. 21, 22).

1) Omdat haar maagdom door den vorst begeerd was, zegt P. K., I, 94, Pam., fol. 8b (ing kuna duk kararanira rahadyan ingayam-ayam, waarmee zoowel aya in Aya-Tular als kajantaka in Smara-K. verklaard schijnt te worden, daar kararan of kalaran 1^{e} = maagdom, 2^{e} = gekweld, gefolterd, en in de laatste beteekenis ongeveer synoniem met kajantaka(n) is, volgens Ju., Wrdl., s. v. jantaka); de verklaring is in overeenstemming met het verhaal in Parar., 27,1-3.

2) Over de beteekenis van deze uitdrukking zie Krom, Gesch., p. 424.

3) Vgl. hiermee p. 119, 120, beneden, hoofdst. IV, § 2.

Pararaton van Ayam-Wuruk's geboorte niets mededeelt, concludeeren, dat de schrijver in elk geval zijn mededeelingen niet uitsluitend aan de Pararaton ontleent, zooals Brandes, Parar. p. 9*, eerste alinea, suggereert. Daarentegen zou het mogelijk zijn, dat wel de Nāgarakṛtāgama-strophe op deze Pamañcangah-passage invloed heeft uigeoefend; een soortgelijke parallellie zullen we verderop nog ontmoeten (p. 91, 92). Nòch uit Pararaton, nòch uit Nāgarakṛtāgama is ons echter de naam Smarawijaya bekend, die Ayam-Wuruk hier gegeven wordt. Wel noemt Par., 27, 19—23, ons een aantal andere namen, die de koning bij verschillende gelegenheden droeg, en mogelijk hebben we hier te doen met een nawerking van die behoefte tot veelnamigheid, waar het A.-W.'s persoon betreft. Typisch is ook de voorstelling hier van een naam van vaders- en van moederszijde, een eigenaardigheid, die we ook aantreffen bij Aya-Tular, die een zoon zou zijn van Bhre Daha. Deze Aya-Tular is evenmin verder bekend; van Bhre Daha kennen wij uit andere gegevens slechts twee dochters (zie Tabel I, Par.-editie). De voorstelling, die ons hier van den jongen Ayam-Wuruk gegeven wordt, is ook die van de Kidung Sunda, waar hij bovendien eveneens een incarnatie van Smara wordt genoemd. Van de patihs, die hier opgesomd worden, zijn ons Madhu, Gowi, Mārga-Lĕwih en Tĕtĕg uit de Pararaton bekend; in de Kidung Sunda komen ze alle zes voor. Over ārya Damar en Jaran-Panolih vindt men in hoofdstuk IV, § 2 nog nadere inlichtingen.

§ 3. De Pasunda-Bubat.

In de vorige paragraaf is even met een enkel woord uit de Pamañcangah gesproken over de vernietiging van Sunda in Bubat; zooals op p. 11 onder h 5° reeds is opgemerkt, vormt deze gebeurtenis ook het onderwerp van een aantal aparte verhalen, die in hoofdzaak hetzelfde vertellen, doch in détails nogal van elkaar afwijken. Op de hoofdzaak behoef ik hier niet terug te komen, daar van de drie lezingen, die in de Kidung Sunda ook van geschiedkundig standpunt bezien te onderscheiden zijn, de eerste, die van red. B, medegedeeld is in mijn uitgave in B. K. I., 1927, deel 83, de tweede, die van de redacties A, C en van de Tattwa Sunda, parallel loopt met Parar., 28,29—29,16, en de derde, die van red. D, door den slechten toestand

van het eenige handschrift nog niet voor vergelijking in aanmerking komt [1]). Verder vindt men het verhaal zelf volgens de Pararaton-lezing, vergeleken met eenige Sundasche bronnen, besproken in Krom, Gesch., p. 398 sqq., waar men ook de voornaamste litteratuur over dit onderwerp vermeld vindt (p. 399, noot 1).

De lezing van alle drie de redacties bevestigt volkomen Poerbatjaraka's interpretatie van de Pararaton-passage in T. B. G., 1921, deel 59, p. 392—394; patih Madhu, die als afgezant uit Majapahit naar Sunda gekomen was om de prinses ten huwelijk te vragen, had eerst den nadruk gelegd op het feit, dat de prinses van Sunda Ayam-Wuruk's gelijkwaardige, voornaamste gemalin zou worden, „waardig om gehuldigd te worden door de geheele wereld", en pas toen Mahārāja van Sunda, vergezeld van zijn vrouwen, zijn dochter en zijn edelen, in Bubat was aangekomen om te Majapahit het plechtige huwelijksfeest te gaan vieren, kwam Gajah-Mada, die tot dusverre den vorst van Koripan(!) en Ayam-Wuruk hun gang had laten gaan, tusschen beiden om te verhinderen, dat de Sundasche gasten als vertegenwoordigers van een souvereinen staat met het daarbij passende eerbetoon afgehaald zouden worden. Toen daarop de Sundasche vorst vier van de voornaamste mantri's naar Majapahit gestuurd had om naar de reden van die vreemde houding van Majapahit te informeeren, beleedigde Gajah-Mada eerst die afgezanten door ze niet dadelijk tot zich toe te laten en ze te laten merken, dat hij daartoe ook het recht had, legde daarna overbodig scherp en duidelijk den nadruk op de wenschelijkheid, dat Sunda zich in alles, ook in de manier van aanbieden van de prinses, als een van de nusāntara, de Majapahitsche onderhoorigheden, zou gedragen, liet zich vervolgens, toen de Sundaneezen over deze verandering van houding op het laatste oogenblik reeds een hartig woordje van toorn en verontwaardiging gesproken hadden, door Smaranātha voor den vorm wat matigen, paaide de gezanten weg met de belofte, dat hij ze stellig hun zin zou geven, indien de staatsraad zulks goedkeurde, en ging niettemin tot den aanval over met berusting of instemming — hierin verschillen de redacties — van den kant van de Majapahitsche vorsten. De Sundaneezen kwamen natuurlijk

---

1) Zie voor nadere bijzonderheden omtrent de handschriften enz. de Inleiding tot mijn uitgave in B. K. I., deel 83, p. 3—6.

allen om het leven, ook de prinses. Zooals Krom, Gesch., p. 399, zegt, is dit Kidung-Sunda-verhaal inderdaad een zeer aannemelijke lezing der gebeurtenissen, die volkomen past in het kader van Gajah-Mada's imperialistische politiek, en zelfs lijkt het mij geenszins uitgesloten, dat Gajah-Mada opzettelijk den vorm van een huwelijksfeest, al of niet naar aanleiding van een verliefdheid van Ayam-Wuruk, gekozen had als een voortreffelijk middel om alle voorname Sundaneezen tegelijk en niet voorbereid op de mogelijkheid van een gewapend conflict in den „Javaanschen valstrik" [1]) te krijgen [2]). Dat Gajah-Mada dergelijke cynische methoden niet schuwde, wanneer ze hem een schrede verder konden brengen op den weg naar eigen en Majapahitsche machtsvolkomenheid, had hij reeds bij zijn eerste optreden tijdens het tusschenbewind van Kuti getoond door den moord op den pangalasan (Parar., p. 127—128; Krom, Gesch., p. 372—374) en later herhaaldelijk door het uit den weg ruimen van politieke concurrenten (zie vooral Krom, Gesch., p. 386) [3]). Het nageslacht, waaronder talrijke verhalen en anekdoten omtrent dezen merkwaardigsten man uit de geheele Majapahitsche, wellicht uit de geheele oude Javaansche geschiedenis, moeten gecirculeerd hebben, verklaarde èn excuseerde zijn handelingen door hem te identificeeren met Wiṣṇu, de scheppende godheid, die zich vóór alles manifesteerde in vernietiging van alles, wat het werk van opbouw in den weg stond; men beluistert een toon van groot ontzag, van eerbied en vrees in wat de latere traditie van Lĕmbu-Mukṣa [4]) weet te vertellen, ook in de Kidung Sunda, waarin toch een uitgesproken sympathie voor de Sundasche slachtoffers op den voorgrond treedt. — Eenige détails der Kidung-Sunda-verhalen, die wellicht geschiedkundige waarde hebben, mogen nu hier nog volgen.

Van de geschiedenis van Sunda in deze periode is in de laatste jaren wat meer bekend geworden, 1° door het vastleggen van het jaartal van de Batu-Tulis-inscriptie door Poerbatjaraka (1255 Ç. = 1333 A. D.; Krom, Gesch., p. 400), 2° door Pleyte's

---

1) Hierop zou ook het gebruik van deze uitdrukking in K. S. b, I, 69a en a43b (kéna(ha) ring apus Jawi) kunnen wijzen.

2) Van een soortgelijke politiek van een Pasuruhansch vorst tegen het einde van de 16de eeuw lezen we in C. Lekkerkerker's artikel „Balambangan" (De Indische Gids, 1923, Jrg. 45, deel II, p. 1036).

3) Vgl. St. in Oudh. Verslag 1924, p. 147.

4) Gajah-Mada's naam, wanneer de nadruk valt op zijn goddelijk karakter.

terreinonderzoek ter vaststelling van de vroegere ligging van Sunda's oude hoofdstad Pajajaran (p. 401—402), 3° door het ontcijferen van drie koperplaten en een steenen oorkonde (p. 402—403) en 4° Poerbatjaraka's gedeeltelijke lezing van de Oudsundasche Carita Parahyangan (p. 403). Voor ons doel is vooral dit laatste geschrift van belang. Het vermeldt, dat Prĕbu Mahārāja 7 jaar na zijn optreden als koning „in een valstrik (geraakte), in een bedrog door een dochter, bekend onder den naam Tohaän (kroonprinses), die een groote(n) bruidschat begeerde, waarom vele menschen naar Java trokken, omdat zij niet in Sunda wilde trouwen. Men voerde strijd teMajapahit'' (p. 403). Op het belang van deze mededeeling heeft Krom (p. 404) reeds gewezen; ons treft 1° in verband met wat hierboven en in de noot opgemerkt is, dat ook deze Sundasche tekst spreekt van een valstrik en van bedrog, en 2° dat de kidung de prinses gewoonlijk Prabhu Tuwan noemt,waarin we wellicht het Tohaän van de Carita mogen herkennen, vooral omdat de titel Prĕbu daar herhaaldelijk voorkomt. De naam Citraraçmi, die aan de prinses in K. S. b, I, 35a, gegeven wordt, is vermoedelijk door den romanschrijver bedacht; eer heeft nog de er minder Javaansch-Balineesch uitziende naam Dyah Pitāloka van K. S. c, I, 4, recht om als wellicht niet geheel verzonnen beschouwd te worden.

In de oogen der Sundaneezen moest wel het huwelijksaanzoek in den vorm, waarin Madhu het deed, als een overwinning gelden van het door hen ook vroeger met de wapenen verdedigde standpunt, n.l. dat Sunda recht had op een behandeling als onafhankelijke staat. Uit de kidung toch vernemen we van twee aanvallen van Majapahit op Sunda, welke beide, zooals Anepakĕn, de Sundasche patih, Gajah-Mada in zijn twistgesprek met hem onder het oog bracht, bloedig door de Sundaneezen waren afgeslagen. Dit feit wordt verteld in K. S. b, I, 67, en iets uitvoeriger in a 32b—38a, aldus: Eerst had Majapahit een aanval laten doen op Sunda door Ilĕs (b verkort Lĕs), de pacatanda van Jipang, die in de Gunung-Deçi met de Sundaneezen slaags was geraakt en na aanvankelijk succes door Anepakĕn verslagen en gedood was, waarna zijn afgehouwen hoofd den koning van Sunda aangeboden was. Nog geen vol jaar daarna was Sunda aangevallen door keurtroepen onder bevel van den dapperen punggawa ārya Beleteng, maar ook hem had Anepakĕn verslagen in de Gunung-Tiyang en doen deelen in Ilĕs'

lot [1]), terwijl hij de weinige manschappen, die er nog van de Majapahitsche troepen over waren, maar voor vogelverschrikkers op de sawahs had laten gebruiken, daar ze ergens anders niet voor deugden. Dat het verhaal, dat hier Anepakĕn in den mond gelegd wordt, werkelijk een historisch feit vermeldt, is geenszins ondenkbaar, want uit de Pararaton weten we, dat in het jaar van de Gajah-Mada-gelofte (1331 of kort daarna) Sunda nog niet onderworpen was, en het is niet waarschijnlijk, dat hij voor 1357 geen enkele poging zou gedaan hebben om zijn gelofte na te komen. In hetzelfde twistgesprek (a46b—49a) spreekt Anepakĕn over hulp, die Sunda vroeger eens aan Majapahit verleend had in den strijd met Bali; of nu de beide aanvallen van Majapahit op Sunda vóór of na die hulpactie — waarop we in hoofdstuk IV, § 2 nog terugkomen — plaats hadden, blijkt niet; Anepakĕn doet duidelijk uitkomen, dat die hulpverleening vrijwillig geschiedde en geenszins een verplichting van een vazalstaat was. In de lijst der Majapahitsche onderhoorigheden, die, zooals de mode voorschreef [2]), ook in de Kidung-Sunda-redacties een paar malen gegeven wordt, komt Sunda dan ook niet voor.

Ayam-Wuruk is in de Kidung Sunda de prabhu taruna, de vorst-vrijgezel; hier is natuurlijk deze betiteling op zijn plaats, doch de naam is, vermoedelijk door Kidung-Sunda-invloed, blijven leven, zoodat men in enkele Balineesche stukken de voorstelling vindt, dat hij geen kinderen had en het Majapahitsche vorstenhuis met hem uitstierf [3]), een voorstelling, die door de onbekendheid met de na-Ayam-Wuruksche geschiedenis van Majapahit in de op Bali bewaarde traditie gesteund werd. Hoewel dadelijk in het begin in alle redacties verteld wordt, dat hij als een machtig vorst regeerde, vindt men toch verderop gewoonlijk de voorstelling, dat zijn vader, de vorst

1) Over de mogelijkheid, dat met Beleteng ārya Damar bedoeld is, zie beneden, hoofdstuk IV, § 2 (laatste gedeelte). In dat geval zou hij natuurlijk niet bij deze gelegenheid omgekomen zijn.

2) Behalve de Nāgarakṛtāgama geven ook de Usana Jawa (zie beneden, hoofdst. IIV, § 2) en de Hikāyat Rāja-rāja Pasay (Krom, Gesch., noot 1 van p. 386) uitvoerige lijsten, waarvan de eerstgenoemde van zeer jongen datum is. De onderhoorigheden, die op de verschillende plaatsen van de Kidung Sunda vermeld worden, vindt men in de Nāgarakṛtāgama, hetzij als zoodanig, hetzij als bevrienden staat, terug (Krom, p. 412—415). Ook van Gelgel worden later van den weeromstuit zulke nusāntara-lijsten gegeven. Vergelijk nog de litteratuuropgave in Par., p. 151.

3) Reden, waarom Mpu Kapakisan uit steen een nageslacht verwekte; zie Friederich, De Oesana Bali. Van de coelibataire neigingen, die de Kidung Sunda hem toeschrijft, bemerkt men later niet veel meer (Nāg., p. 88!).

van Koripan, de eigenlijke heerscher was. De dichter van de kidung wist niet meer, dat „vorst van Koripan" enz. een zuiver titulaire aanduiding was [1]), en zoo vinden we mededeelingen, in redactie B hoofdzakelijk, dat de vorsten van Koripan en Daha zich naar Majapahit begaven (B I, 5) of naar hun gebieden terugkeerden (B III, 77) [2]). Merkwaardig is ook de opvatting van B II, 39 sqq., dat er drie aparte legers, een van Koripan, een van Daha en een van Majapahit, elk met een eigen stel ambtenaren-krijgshelden, tegen Bubat optrokken; daar ook, zooals uit andere bronnen bekend is, in de rijksadministratie die verdeeling bestond, al was zij dan wellicht zuiver fictief, is het mogelijk, dat de kidung hier inderdaad een min of meer juiste voorstelling geeft van een werkelijk bestaan hebbenden toestand.

Ook de vermelding van de saptarāja in B I, 31a, en van den raad, die uit hooge ambtenaren en vorstelijke personen bestond (I, 72b: mantry agung kalawan para nātha) en zijn goedkeuring moest hechten aan Gajah-Mada's handelingen, herinnert ons aan wat we hiervan weten uit oorkonden en uit de Nāgarakṛtāgama. We lezen bij Krom, Gesch., p. 417, dat in 1351 Gajah-Mada een opdracht volvoerde uit naam van de „Bhaṭāra Sapta Prabhu, H. H. M. M. de Zeven Vorsten, d. w. z. de(n) koning, zijn ouders, oom en tante, en beide zusters"; later, in 1364, was die raad tot een college van negen personen uitgebreid. Het zou kunnen zijn, dat die uitbreiding van na 1357, het jaar van de Pasunda-Bubat, dateerde en dat de kidung hier een juiste mededeeling doet; anders moeten we aannemen, dat de term saptarāja, die een tijdlang beantwoordde aan een bestaanden toestand, ook na de daarin gekomen verandering in de herinnering is blijven leven [3]). Op dezelfde bladzijde in Krom's werk lezen we van twee gevallen, waarin een belangrijke beslissing door de gezamenlijke leden van de koninklijke familie genomen werd,

1) Over de verwarring in de titels van Koripan en Daha zie hierboven § 3.

2) Uit de Nāg. weten we, dat zij paleizen hadden in Majapahit zelf.

3) Bijzonderheden over de zeven vorsten vindt men behalve op p. 417 ook op p. 381 sqq. Een fout in de kidung is natuurlijk, dat de dichter over het hoofd gezien heeft, dat Ayam-Wuruk zelf tot het zevental behoorde; dat versterkt ons in het vermoeden, dat saptarāja inderdaad later een vast begrip is geworden, van den zin waarvan men zich later geen rekenschap meer gaf.

Een geheel andere mogelijkheid is, dat in B I, 31a niet saptarāja, maar saptarājya = (de) zeven rijken bedoeld zijn. Daarbij zouden we kunnen denken aan de zes onderhoorigheden, die in I, 1b opgenoemd worden, plus Java, of aan de aṣṭa rum ing nusa, die men vindt in Goris' dissertatie, p. 132, verminderd met Java.

zoodat de mededeeling van I, 72b, die met andere plaatsen in de verschillende redacties aan te vullen ware, heel goed historisch juist kan zijn. Interessant is ook de passage K. S. b, I, 27a, waarin gezegd wordt, dat Madhu namens den vorst van Koripan den vorst van Sunda verklaarde, dat de Sundasche prinses in Majapahit welkom zou zijn als „een incarnatie van de vorstin van Daha" (tekst Maměnang). Indien we aan deze passage historische waarde toekennen, moeten we daarbij wel denken aan Bhre Daha I, dochter van Kṛtanagara en echtgenoote van Wijaya, die in 1292 een jong meisje was en wier oudere zuster, Bhre Koripan I, de Rājapatnī, in 1350 gestorven was; vermoedelijk was dan óók Bhre Daha I kort te voren gestorven, zoodat de prinses van Sunda als het ware haar plaats kon innemen.

Het verloop van den strijd is in redactie B veel romantischer dan in A en C. Van een laatste boodschap van Gajah-Mada, die hij den Sundaneezen volgens red. B stuurde, toen het Majapahitsche leger al opgerukt was, om hen nog een keer te vermanen toe te geven (II, 64—76), reppen de andere redacties niet. De lijsten van mantri's varieeren ook naar de redacties; die van B berust blijkbaar meer op des dichters fantasie dan op de werkelijkheid, maar die van A wekt veel meer den indruk van betrouwbaar te zijn, daar zij een aantal Sundasche, althans niet-Javaansche namen bevat en sterk doet denken aan de lijst in de Pararaton, waarvan zij toch echter hier en daar afwijkt. In B komen voor: patih Anepakĕn, Jātiguru (= Jāti-Wisik en Jātipitā), dĕmang Makara, tuhan Sirikan, tumĕnggung pangulu Borang, dĕmang Caho, Urang-Makara en Pitar, die niet in de Pararaton genoemd worden, en de volgende namen, die we in de Par. wel terugvinden, doch gedeeltelijk in afwijkenden vorm: Jagatsaya, tuhan Unur (Par. t. Usus), rangga Caho (Par. r. Cahot, doch de t is uit dubbelschrijving van de volgende t te verklaren), Pañji-Mĕlong, rangga Sowan (Par. tuhan Sohan), tuhan Gĕlĕmpong (Par. t. Gĕmpong, v. l. Gĕlĕmpo) en Larang-Agung. Tuhan Sohan wordt in de Par. tweemaal genoemd; misschien moet één keer tuhan Sirikan gelezen worden, een naam, die trouwens vaker voorkomt, o.a. in oorkonden als naam van één der mahāmantri's van Majapahit. Behalve deze namen geeft de Pararaton nog: Urang sangka ring Tobong-Barang, Urang-Pangulu, Urang-Saya, rangga Kaweni, Urang-Siring en Satrajali, waarnaast a 64b heeft: voor den eerstgenoemden Urang sangka ring Nama-Barang en voor den vierden misschien

(Ng)anggo-Tapawani. Verder noemt red. A de volgende niet in B vermelde mantri's: Urang-Raya, den adhipati van Takung, denzelfden, die het Sundasche hulpleger op Bali commandeerde (vgl. hoofdst. IV § 2), en Lagut, terwijl tusschen Unur van B en Usus van de Par. hier Unus [1]) staat. Dichter nog bij de Pararaton staat de lijst in red. D, waarin als nieuwe namen naast die van red. A en B voorkomen: pangulu Pacung, rangga Tangi, ra(ng)ga Kawening, Urang-Siring, Satrajali, Wastu-Barang, Jagatraya (inplv. Jagatsaya), Pañji-Diya, Urang-Sirikan (of 2 namen?), Tegeng, patih Urang sangka ring Lagut, en verder nog ring Tapa-Saptik-Tojong-Barang(?), terwijl ook hier Usus voorkomt. De lijst van red. D, welke redactie naar de andere leesbare stukken te oordeelen ook in andere opzichten heel merkwaardig is, is echter wellicht hiermee nog niet volledig. Het is juist op grond van de belangrijke verschillen in deze lijsten heel moeilijk zich een oordeel te vormen over de verhouding tusschen Pararaton en Kidung Sunda en over die tusschen de kidung-redacties onderling; waren die verschillen er niet, dan zou men red. A òf als de bron, òf als een uitwerking van het Pararaton-fragment kunnen beschouwen, daar tusschen deze beide lezingen de overeenkomst het grootst is. Nu lijkt het mij voorloopig nog het beste, zooals ik reeds in B. K. I., deel 83, p. 5, mededeelde, te denken aan één gemeenschappelijke vloeiende massa traditie, waarin zoowel de Pararaton-passage als de verschillende kidung-redacties neergeslagen zijn. — Van de Majapahitsche mantri's, die de Pararaton noemt, ārya Sĕntong, patih Gowi, patih Mārga-Lĕwih, patih Tĕtĕg en Jaran-Bhaya, vinden we de drie middelsten in de kidung terug, terwijl de laatstgenoemde daar als Jarañ-Jaya voorkomt, en Sĕntong ook uit de Usana Jawa bekend is. Kidung Sunda B geeft de volgende lijst, waarvan vele namen wel gefantaseerd zullen zijn: Tuhan Rajata, senāpati, Wīragati (tum.), Mṛghāntaka, Lĕmbu-Lalawon, Wīrādhyakṣa, allen van het Dahasche leger; Gagak-Kṣetra (sen.), Jīwarāga (mantri-wṛddha), Pañjang-Jīwa (patih), Wīrān-

---

1) Van der Tuuk meent hier (KBW., I, 71a): „Vermoedelijk een Mahom.eigenn. (uitspr. van Yūnus, vgl. usup), daar de Kid. Sund. niet vrij is van Mahom. invloed." Een andere mogelijkheid is, dat in later tijd Unus, toen wel bekend, door den afschrijver in plaats van Unur of Usus geschreven is. Zoo'n twijfelgeval geeft m. i. geen recht om van Mohammedaanschen invloed te spreken. Wellicht heeft v. d. Tuuk ook het oog op Masigit-Agung, dat als naam van een plaats in de buurt van Majapahit voorkomt; maar noch het KBW. noch v. Eck geeft masigit als Balineeschen vorm van Arab. masdjid, en bovendien komt Pasigit als nevenvorm voor.

daka (tum.), Pamasah (dĕm.), Palana, Çūreng-Pati, allen van het Koripansche leger; Gajah-Mada (sen.), Lĕmbu-Wṛddha (m.-w.), Madhu, Gowi, Mārga-Lĕwih (patihs), Mĕnto, Kĕbo-Bungsang (vgl. § 2), patih Tĕtĕg, Mĕñjung en ārya Tadah (die in de Parar. vlak vóór de Sunda-episode vermeld wordt), allen van het Majapahitsche leger; Wīramāngsa, Jalak, Kĕbo-Nirada, Tan-Giwang, Paku-Ngalangi, Jarañ-Jaya en pañji Çūreng-Raṇa, van wie niet vermeld wordt, tot welke legergroep ze behoorden. De overige redacties hebben veel minder uitvoerige lijsten, maar geven geen aanleiding tot nadere bespreking.

Sluiten wij deze paragraaf met de opmerking, dat er omtrent het lot van de Sundasche prinses geen meeningsverschil behoeft te bestaan tusschen kidung en Pararaton. De zin „na den dood van de prinses van Sunda" wordt gewoonlijk zoo geïnterpreteerd, dat het huwelijk tusschen haar en Ayam-Wuruk wel doorgegaan is, maar niet lang geduurd heeft (zoo ook Krom, Gesch., p. 399—400); de opvatting der Kidung Sunda heeft echter minstens evenveel recht van bestaan. De geesten der Sundasche slachtoffers zouden volgens de Pamañcangah later in de buurt van Bubat nog rondgespookt hebben!

§ 4. Gajah-Mada's verdwijning.

Met de beschrijving van den ondergang der Sundaneezen in Bubat verlaat de traditie het terrein der historie; misschien is aan het bericht betreffende een rijksconferentie te Majapahit wel eenige waarde toe te kennen, maar overigens zijn we in het gebied der legende gekomen. Ayam-Wuruk was, toen de overwinning der Majapahitters zeker scheen, naar Bubat's pasanggrahan gegaan om daar zijn bruid te ontmoeten, maar hij vond haar dood, want ze had haar vader beloofd hem in den dood te zullen volgen en had nu haar belofte gestand gedaan. De jonge heerscher van Majapahit trok zich dit verlies zoozeer aan, dat hij wegkwijnde en niet lang daarna stierf. Toen pas gingen de oogen van de andere Javaansche vorsten open en in Gajah-Mada herkenden zij den bewerker van al dit onheil, toen Smaranātha na Ayam-Wuruk's verbranding nog eens de gebeurtenissen der laatste dagen de revue liet passeeren.

Zooals de vorst van Wĕngkĕr eerst het initiatief genomen had tot het bestrijden der Sundaneezen, zoo was hij het nu ook, die voorstelde den rijksbestierder te verdelgen. Een aanval op de

kapatihan had plaats, maar op datzelfde oogenblik werd zich Lĕmbu-Mukṣa, zooals wij hem met de traditie zouden kunnen noemen, er van bewust, dat de periode van zijn aardsch bestaan het door hemzelf vastgestelde eindpunt bereikt had. Daarom kleedde hij zich in het statiegewaad van een officieerend priester, ging op het voorplein van de patihswoning staan in de gewijde handhouding ,,vuisten-gebald" en verdween zonder een lichaam na te laten om terug te keeren tot zijn Wiṣṇu-schap. Vruchteloos waren daarom de pogingen van de vorsten om hem terug te vinden. Niet minder dan zij was de vrouw van den patih beduusd over haar plotseling weduwschap. Indien haar man gestorven was, dan moest zij hem in den dood volgen, maar waar het lijk te vinden, waarop zij zich doorsteken kon? Zij ging ronddwalen; misschien, dat zij hem vond. Lang zwierf ze en ver weg. Op een dag ontmoette ze op een eenzamen weg een reizend marskramer, een sjofel type, die echter door Hari's [1]) boos opzet een volmaakte gelijkenis met den verdwenen patih vertoonde. Toen de patihsvrouw bovendien op haar vraag vernam, dat haar nieuwe kennis uit Majapahit afkomstig was en nu rondzwierf, omdat hij gezocht werd, bestond er voor haar geen twijfel meer, of de man, die nu tegenover haar stond, was degene, dien zij reeds zoo lang zocht.

De avond was gevallen. In het tuinhuisje aan den kant van den weg, waar zij samen den nacht doorbrachten, liet de vrouw van den voornaamsten ambtenaar des rijks aan den armoedigen zwerver de rechten van haar man. Toen zij den volgenden ochtend haar schande kende, doodde zij zichzelf na de voor het belaschap voorgeschreven ceremoniën verricht te hebben [2]). Maar deze mochten haar thans niet meer baten. Zij was haar man ontrouw geworden en moest in de hel aweci de straf daarvoor uitboeten.

Zoo luidt het verhaal, dat we gedeeltelijk in redactie B, gedeeltelijk in A en C van de Kidung Sunda vinden. Een soortgelijk verhaal lezen we in de Pamañcangah (P. K., I, 105—129; Pam., fol. 9b—10a).

Nadat Gajah-Mada vele jaren patih was geweest, doorzag patih Madhu zijn politiek [3]) en met den koning, Ayam-Wuruk, en den vorst van Wĕngkĕr beraamde hij een aanslag op hem.

---

1) Hari is een andere naam voor Wiṣṇu, dus = Gajah-Mada.
2) Men vindt ze beschreven in B. K. I., 1927, deel 83, p. 145, 146.
3) Een bepaald geval noemt dit verhaal niet.

Met een groote troepenmacht bestormden zij de patihswoning, maar het eenige resultaat was, dat zij de patihsvrouw de zenuwen op het lijf joegen en de schuld er van waren, dat zij flauw viel. Gajah-Mada had namelijk, zonder dat iemand het bemerkt had, de kapatihan verlaten en zich naar het strand begeven. Daar knoopte hij een gesprek aan met varensgezellen (event. reizende kooplieden) en vernam, dat één (eenigen) van hen een stem had(den) gehoord, die zeide: „Mada, kom terug; ge hebt nu lang genoeg op aarde geheerscht en genoten". De patih begreep nu, dat zijn tijd gekomen was. Hij verzocht een schipper hem midden op zee te brengen [1]), waarvoor hij hem als belooning zijn eigen uiterlijk zou schenken, dat hem in staat zou stellen bezit te nemen van de kapatihan en alle schatten, die zich daarin bevonden. Het voorstel werd aangenomen. Midden op zee verdween Gajah-Mada plotseling. De schipper ging, aan land teruggekeerd, naar de kapatihan, en daar hij inderdaad volkomen het uiterlijk van den patih gekregen had, bemerkte de patihsche niet eens, dat de man, die juist de kapatihan bereikte, toen de door den koning uitgezonden troepen weer vertrokken waren, Gajah-Mada niet zelf was, en begroette hem met vreugde. Zij en haar medevrouwen zorgden voor nieuwe kleeren, bloemen en waschwater en dienden een copieus maal op. Ofschoon de schipper, de pseudo-Gajah-Mada, zich in zijn nieuwe milieu geenszins op zijn gemak voelde, maakte hij vooral van den aangeboden drank zoo gretig gebruik, dat hij weldra in kennelijken staat was. Zoo ging het den geheelen dag door. Pas 's nachts ontdekte de patihsvrouw door zijn gedrag in het slaapvertrek, dat hij niet de echte Gajah-Mada was. Tot wanhoop gebracht door deze beproeving der goden ging zij zich in zee verdrinken.

§ 5. De rijksconferentie te Majapahit.

Zoo zouden we ten minste de samenkomst der vazalvorsten van Palembang, Madhura, Pasuruhan, Blangbangan en Bali kunnen noemen, die, volgens P.-K., I, 158—III, 6, Pam., fol. 12*a*—21, na den dood van Gajah-Mada te Majapahit plaats had op uitnoodiging van Ayam-Wuruk. In Palembang regeerde toen een zoon van ārya Damar, op Madhura een zoon van Jaran-Panolih en op Bali de eerste vorst van Gelgel [2]). De vor-

1) Een pakiriman dus! (Vgl. B. K. I., deel 83, p. 158).
2) Zie over hen hierbeneden, p. 120, 117 (en noot 1) en 123 sqq.

sten werden te Majapahit verwacht tegen 10 Lentemaand (basanta); Majapahit werd prachtig versierd met het oog op de komende gebeurtenissen. De vorsten van Palembang en Bali reisden over zee tot Bubat en vandaar over land naar de hoofdstad; die van Madhura stak over naar Pajarakan en ging vandaar verder over land, in totaal een reis van 7 dagen, en die van Blangbangan en Pasuruhan gingen geheel over land, resp. 10 en 3 dagen reizend.

Wat er op deze conferentie precies gebeurde, vertelt de Pamañcangah niet. Het is er in dit geschrift om te doen de bijzondere voortreffelijkheid van den vorst van Gelgel tegenover de andere vazalvorsten op den voorgrond te plaatsen; hij werd door Ayam-Wuruk met gunstbewijzen overladen en door de vazallen van Blangbangan en Pasuruhan als meerdere erkend [1]). Wat de Pamañcangah geeft, is voornamelijk beschrijvend. Zoo lezen we in P. K., II, 45—48, Pam., fol. 18, een niet onaardige beschrijving van de pracht van Majapahit, geheel afwijkend van die van R. L., Zang V; daarop hier nader in te gaan zou ons echter te ver voeren. Zeer uitvoerig ook wordt de groote, plechtige audiëntie beschreven, hoe eerst de koning en de vorst van Wĕngkĕr, omstuwd door de mantri's, waaronder de voornaamsten waren Madhu, Tĕtĕg, Mĕñjung (Mĕñcung), Mārga-Lĕwih, Kĕbo-Bungsang en Gowi, plaats namen op de palimanan, hoe daarna deze voorname mantri's opdracht kregen om met de van oudsher gebruikelijke ceremoniën en volgens de voorschriften van de Nawaçāsana (= Nawanatya) de vazalvorsten te gaan ontbieden, hoe zij daarop, te beginnen met Madhu, om beurten een sĕmbah voor den koning maakten en een drievoudige pradakṣinā tot huldebetoon en zich eerbiedig verwijderden, waarbij zij de dodot in de draagwijze rājasingha hielden, en hoe zij ten slotte zich van hun opdracht kweten bij de vazalvorsten, die zich reeds in de patandan (v.l. patandakan) bevonden om daar de bevelen van den koning af te wachten.

Het hoogtepunt van de plechtigheid was de rede, die Ayam-Wuruk voor de verzamelde vorsten hield, zijn troonrede, zou men kunnen zeggen. Hij zei daarin, dat hij de vazalvorsten naar Majapahit had laten komen om hen nog eens bijeen te zien en een woord van vermaning tot hen te spreken. Zij waren immers de bhūpālaka's, de beschermers der wereld in het klein; daarom

1) Zie verder nog hoofdstuk IV, § 3, waar men nadere bijzonderheden vindt, die speciaal den vorst van Bali betreffen.

moesten zij de voorschriften in acht nemen, staatsmanswijsheid beoefenen, de leer van Manu, het wetboek Saroddhṛta en de lessen van de traditie volgen, slinksche praktijken uitroeien en het welzijn van het land bevorderen; immers, uit het land kwam de heerschappij voort („pan saking bhūmi sangkan ing (sangka ning) kaheçwaryan"; P. K., II, 65), en de vorst was te vergelijken met een leeuw, die het woud bewaakt: liet hij het zoover komen, dat het woud in brand gestoken werd, dan zou ook hijzelf door het vuur vergaan. Zoo moesten zij waken tegen den vijand, tegen de vijand van buiten, den legger van lagen, die hongersnood en ellende, zedenverval en ontbinding bewerkte, maar vooral tegen den zesvoudigen vijand van binnen, waarvan zich zelfs groote asceten slechts met moeite konden vrijhouden en voor wien zij wegvluchtten uit de stad om zich in de eenzame wildernis een kluis te bouwen. Zij, de vazallen, moesten zijn: kluizenaars in de stad, één van levenswijze met de asceten, een anderen weg bewandelend, maar met hetzelfde doel voor oogen. Hun streven moest zijn zich bemind te maken bij het volk, want op den alom beminden vorst had zelfs de machtigste vijand geen vat.

Ik heb de beschrijving van deze conferentie en vooral de troonrede eenigszins uitvoerig gegeven, omdat we hier, afgezien wellicht van wat de Pamañcangah vertelt van den vorst van Gelgel, op den bodem der geschiedenis staan. We vinden n.l. in Zang LXXXIII sqq. van de Nāgarakṛtāgama een beschrijving van de groote plechtige samenkomst, die jaarlijks in de maand Phālguna te Majapahit gehouden werd; Phālguna is wel geen vasanta-maand, zooals de kidung zegt, maar komt toch, als laatste van çiçira, onmiddellijk vóór vasanta. De plechtige audiëntie werd, zooals LXXXIII, 5 uitdrukkelijk zegt, bijgewoond door lieden van Bālyādi nūṣāntara = van de onderhoorigheden, in de allereerste plaats van Bali. Terloops worde opgemerkt, dat hier sprake is van het jaar na Gajah-Mada's dood; ook in de kidung heeft de conferentie plaats na Mada's verdwijning. Op 1 Caitra, de maand, die op Phālguna volgt, had, volgens LXXXV, 2, een samenkomst plaats, waarop lessen uit het geschrift Rāja-Kapa-kapa enz. voorgelezen werden ter vermaning van de verzamelde troepen. Ten slotte kwam dan in de tweede helft van Caitra de afscheidsaudiëntie, waarop alle voorname ambtenaren (opgesomd in LXXXVIII, 1) aanwezig waren, en waarop achtereenvolgens de vorst van Wĕngkĕr, de

vorst van Singhasāri (= de vorst van Koripan der traditie) en Ayam-Wuruk zelf redevoeringen hielden. Dat in 's konings redevoering dezelfde vergelijking van den leeuw en het dichte woud voorkomt (IXC, 2) als in de kidung, bewijst m.i. voldoende, dat de beschrijving in P. K., Zang II, op de Nāgarakṛtāgama steunt. En daarin is, dunkt mij, het belang er van gelegen (vgl. nog hoofdstuk V).

§ 6. De ondergang van Majapahit.

Tot slot van dit hoofdstuk nog het van de Javaansche traditie van babad en Sĕrat Kanda afwijkende verhaaltje van Majapahit's ondergang, dat voorkomt in P. K., III, 15—21, Pam., fol. 21*b*—22*a*, vlak na de apotheose van Zang II.

Na den dood van Ayam-Wuruk en van den vorst van Wĕngkĕr sloeg het uur van Majapahit's val. Er brak een periode van ordeloosheid aan, waarin de ééne rijksgroote voor den anderen niet wilde onderdoen. Het ging er toe, zooals in het verhaal van den ondergang van Dwārawatī, waar de Yādawa's in dronkenschap als door den duivel bezeten elkaar doodsloegen zonder zich om bloedverwant of vriend te bekommeren. Toen vertoonde zich Kāla in zijn vreeselijke gedaante en riep: „Onherbergzaamheid, woestenij!" Ieder, die die woorden hoorde, stierf daarop. Zoo ging Majapahit ten gronde en keerde terug tot den staat van wildernis (sāgara wilis, III, 20; vgl. boven, p. 72, noot 1), waarin het terrein zich vroeger bevonden had (de woeste gronden van Trik n.l.; zie p. 54). Goud, juweelen, krissen, en wat Majapahit verder bezat, raakten in het bezit van Bali, Pasuruhan, Madhura en Blangbangan (zie verder hoofdstuk IV, § 3).

HOOFDSTUK IV.

DE GESCHIEDENIS VAN HET RIJK GELGEL.

§ 1. Bali vóór de expeditie van 1343.

Sinds R. van Eck het hoofdstuk Geschiedenis schreef in zijn Schetsen van het eiland Bali (T. N. I., Nieuwe Serie, Jrg. 7, deel 2, 1878) en daarin eenige bladzijden (p. 325—331) wijdde aan Bali's oude geschiedenis, is ons hieromtrent heel wat meer licht opgegaan. Schreef hij in 1878: „Het begin der historie van Jong-Holland's bewoners verliest zich in een chaos van mythen en legenden, waarin zelfs de koenste navorscher zich nauwelijks durft wagen", thans heeft men zich als resultaat van de naspeuringen van den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch-Indië, en speciaal door de studiën van den inspecteur, Dr. P. V. van Stein Callenfels, juist omtrent dat „begin der historie" een denkbeeld kunnen vormen, zij het ook, dat er aan détails nog heel veel valt op te helderen. Tevens zijn in den loop van die halve eeuw heel wat oudere verhalen uit de Javaansche geschiedenis, aan welker bruikbaarheid men in van Eck's dagen nog niet twijfelde, terechtgezet of naar het rijk der fabelen verwezen, en kunnen dus niet langer ons inzicht in de geschiedenis van Bali vertroebelen. Van den „chaos van mythen en legenden" blijft niet veel over dan de Usana Bali en de — mij onbekende — Batur Kalawasan [1]) en aan het eerste dezer beide geschriften had zich reeds voor van Eck zijn verhandeling schreef de koene navorscher Friederich gewaagd. Het ligt niet in mijn bedoeling hier nader in te gaan op de oudste geschiedenis van Bali; slechts wil ik in het kort even refereeren, wat Dr. N. J. Krom in zijn Hindoe-Javaansche Geschiedenis, waarin men alle studiën op dat gebied genoemd en beoordeeld vindt, er van mededeelt.

Wanneer we de bloote vermelding van Bali in een Voor-Indische bron en eventueel in Chineesche bronnen (p. 56, 64, 84, enz.) buiten beschouwing laten, kunnen we zeggen, dat we het eerste bepaalde gegeven hebben voor de geschiedenis van Bali in de oorkonde van Bĕbĕtin van 896. Uit de oorkonden

1) Over afwijkende Bulelengsche verhalen zie het laatste gedeelte van § 3.

van 917 en 922 blijkt, dat Bali toen een zelfstandig rijk was onder koning Ugrasena; de oorkonden suggereeren het bestaan van een Hindu-Balineesche maatschappij (p. 203); de taal der oorkonden is Oudbalisch. In 989 regeerden op Bali de Javaansche prinses Gunapriyadharmapatnī en haar man Udayana, de ouders van Erlangga (Airlangga) (p. 226); vermoedelijk was Bali toen aan Java onderhoorig. In de volgende jaren demonstreert zich de groeiende Javaansche invloed in de javaniseering der oorkonden, tot de taal daarvan in 1022 zuiver Oudjavaansch geworden is. Ook na Udayana, die na den dood van zijn gemalin alleen heerschte, zijn de vorsten van Bali gedurende de geheele 11de eeuw uit het huis Dharmawangça, nauw verwant aan de Javaansche vorsten uit dat huis (p. 227, 240, 276); de verhouding van Bali tot Java is dan niet geheel duidelijk. Uit de eerste helft van de 12de eeuw hebben we een serie oorkonden van vorsten, van wie niet meer met zekerheid blijkt, of ze wel tot het geslacht Dharmawangça behoorden (p. 276). In 1181 zou, volgens elf oorkonden, die alle gedateerd zijn 9 Çuklapakṣa van de maand Çrawaṇa 1103 Çāka en gevonden zijn op verschillende plaatsen van Bali, maar welker echtheid betwijfeld wordt, de Jaya-Pangus geregeerd hebben, dien we ook uit de Usana Bali kennen (in Friederich's uitgave p. 278, 283, 286). Ongeveer uit deze periode hebben we van Bali ook belangrijke bouwkundige overblijfselen, die van Tampak-Siring (Krom, Gesch., p. 277). De Chineesche schrijver Chau Ju-Kua, inspecteur van den buitenlandschen handel (p. 301), vermeldt in een werk, dat hij in 1225 publiceerde (p. 29, 298), een Ma-li (p. 305) = Bali (p. 306) onder de onderhoorigheden van (laat-)Kadiri. Hoe lang Bali toen reeds onder Javaansch gezag stond, blijkt niet; evenmin, tot wanneer de overheersching geduurd heeft; in 1204 was er nog een zelfstandige Balineesche koning (p. 276) en in 1260 was er weer een (p. 328; in de lijst van oorkonden in Oudh. Verslag 1924, p. 29, 31, is het jaartal 1172 Çāka = 1250!). Van een volgende Javaansche verovering van Bali, die van 1284, vernemen we vervolgens iets uit Javaansche bronnen, de Nāgarakrtāgama en de Pararaton; de koning van Bali werd gevankelijk voor Kṛtanagara gevoerd; ook deze expeditie heeft blijkens de kort daarna weer uitgevaardigde Balineesche oorkonden geen langdurige heerschappij van Java over Bali ten gevolge gehad (Krom, Gesch., p. 328, 329, 375). In of kort na 1331 was Bali blijkens de Gajah-Mada-gelofte (p. 385, 386) nog steeds

onafhankelijk. Ten slotte volgt dan in 1343 onder de regeering van de regentes „de krijgstocht naar Bali . . . . . waarbij de snoode, laaghartige vorst van dat eiland — die laaghartigheid bestond ongetwijfeld in het niet willen erkennen van het Javaansch oppergezag — met al de zijnen omkwam. Dat inderdaad Java reeds vóór 1343 de macht op Bali bezat, en dus eenige reden had om de houding van den vorst van dat eiland als opstand te beschouwen, zou men willen opmaken uit het feit, dat in 1338 de regentes een Buddhistisch heiligdom op dat eiland kon doen stichten . . . . Het resultaat schijnt voorloopig afdoende te zijn geweest en een volkomen onderwerping van Bali ten gevolge te hebben gehad" (p. 387); dit blijkt o.a. uit het feit, dat in 1384 de Balineesche oorkonde van Batoer uitgevaardigd is door çrī Wijayarājasa, „dat is dus de vorst van Wĕngkĕr, oom van den Javaanschen koning, en derhalve vertegenwoordiger van het Javaansche oppergezag. In 1398 wordt een edict van hem bevestigd; hij is dan reeds gestorven, zoodat hij er voorkomt als çrī Parameçwara, die is overleden te Wisnubhawana" (p. 406). Deze passage, die, zooals hier beneden zal blijken, ook voor ons doel van belang is, verdient de aandacht. We behoeven er, dunkt me, niet in te lezen, dat de vorst van Wĕngkĕr ook op Bali resideerde; Bali kan een deel van zijn ressort gevormd hebben. Wiṣṇubhawana is, wanneer de op p. 444, noot 6, geciteerde Pararaton-plaats vertrouwen verdient, in elk geval niet op Bali te zoeken; vgl. Parar., $30_{,20}$, waar het tevens aan Mañar gelijkgesteld wordt, dat volgens KBW., IV, 604b, onder Grĕsik te zoeken is; Krom, Inleiding, II, 209—210, gist echter, dat het de latere officieele naam van Soerawana bij Paree ten Oosten van Kadiri is; van belang is deze kwestie hier verder niet. We worden in ons vermoeden, dat de vorst van Wĕngkĕr niet persoonlijk op Bali verblijf hield, ten minste niet blijvend, versterkt door wat we uit de Nāgarakṛtāgama weten omtrent het aandeel, dat hij had in bestuur en administratie van het Majapahitsche rijk; van hem heet, „dat hij van den toestand der landerijen op de hoogte was", hij „doet het aantal van alle desa's opnemen" en „vestigt de aandacht op het belang van de zorg voor dammen, wegen, waringin's, huizen, monumenten, maar vooral voor het bebouwde land" (Krom, Gesch., p. 415, 416). Het spreekt vanzelf, dat deze taak geen locaal karakter kan hebben gehad, en aangezien we eveneens uit de Nāgarakṛtāgama weten (p. 406), dat

er een nauwe band was tusschen Bali en Java, dat Bali conform was in alle gebruiken aan Java-land, en dat het dan ook het eenige land buiten Java was, waarvan ons de Buddhistische heiligdommen worden medegedeeld, die onder soortgelijke contrôle stonden als de Javaansche (dit alles p. 406), ligt de conclusie voor de hand, dat de Balineesche oorkonde van Batoer van 1384, welke later door die van 1398 bevestigd werd, door den vorst van Wĕngkĕr uitgevaardigd is, omdat dat tot zijn tak van dienst hoorde, niet, omdat hij vertegenwoordiger van het gezag was op Bali, hetgeen toch immers moeilijk in overeenstemming zou zijn te brengen met de Nāgarakṛtāgama-berichten aangaande zijn werkzaamheden. Het hierboven vermelde nauwe contact tusschen Bali en Majapahit wordt nog bevestigd door de mededeeling in Nāg., Zang XXVIII, 1, dat „de Balische mantri's met die van Maḍura en Oost-Java tezamen hun opwachting (maakten)." Krom sluit zijn mededeelingen op p. 406 aldus: „Ondanks dat alles is het eiland [Bali] — zoowel de oorkonden als de latere geschiedenis bewijzen het — nooit volkomen gejavaniseerd, maar heeft het zijn eigen karakter weten te bewaren" („Zie Het oude Java en zijn kunst (1923) p. 203 sqq.").

Hiermee kunnen we ons referaat besluiten; vatten we het aldus samen: contact tusschen Java en Bali in Erlangga's tijd; tijdelijke overheersching van Bali door Java misschien aan het eind van den Kadirischen tijd, stellig onder Kṛtanagara; duurzame onderwerping in 1343; uniformificatie van de Balineesche aan de Javaansche bestuurlijke administratie onder Ayam-Wuruk.

In de Balineesche tradities is weinig van wat op Bali voor 1343 geschied is, blijven hangen. Onder het volk zijn verhalen in omloop omtrent het ontstaan van het eiland (v. Eck, Schetsen enz., T. N. I., N. S., Jrg. 7, deel 2, p. 96—97), over het in geologischen zin zelfstandig worden van Bali, doordat het ontstaan van Straat Bali (Sāgara-Rupĕk) de éénheid met Java verbrak (aldaar, p. 95—96), over het ontstaan der Balineesche aborigines, de Bali-Aga (KBW., I, 433b, IV, 139a), over het ontstaan van de nog op Bali aanwezige oudheden, waarvan de bouw aan den reus Kĕbo Joewa (K. Soewajoewa) toegeschreven wordt (C. Lekkerkerker, Balische plaatsnamen in de Nāgarakṛtāgama, in het Gedenkschrift Kon. Inst., 1926, p. 192, met

verwijzing naar een uitvoeriger studie in Ned.-Indië Oud en Nieuw, Jrg. 6, Juli 1921, p. 70—83: De bouwwerken van Kebo Joewa), over de zeden der alleroudste inwoners van Bali en over de heerschappij der reuzen, waaraan met behulp van een Javaanschen halfgod een einde werd gemaakt (v. Eck, loc. cit., p. 166, 167), verhalen, die we gedeeltelijk ook bij andere volken van den Archipel vinden en die hier niet verder behoeven besproken te worden, daar we ze moeilijk tot de historische traditie kunnen rekenen. Een groot gedeelte van den inhoud van de Usana Bali behoort hier eveneens toe; dit geschrift bevat ook eenige stukken, die wel voor ons doel van belang zijn, maar zij beslaan slechts een zeer klein gedeelte van het geheele werk, nog niet eens één van de 31 foliobladen van mijn transcript. Op het karakter van dit eigenaardige werk, dat, zoo wij het tot de historische traditie rekenen, daarin een aparte plaats inneemt, en dat noch door Friederich, noch door van der Tuuk, noch door Juynboll juist gekenschetst is, komen wij straks nog terug in §2. In deze afdeeling van dit hoofdstuk behooren echter twee der zooeven genoemde stukken besproken te worden, n.l. het verhaal van Mpu Kuturan en de lijst van de koningen van Bali in de Usana Bali.

1°. In de Nāgarakṛtāgama wordt ons in Zang XVI, 3 verteld, dat eens Buddhistische zendelingen, o.a. sang munīndra Kuturan, uitgezonden waren naar Bali (zie Krom's juiste opmerking in de aanteekening op p. 263 van de editie, en C. Lekkerkerker, in Gedenkschr. Kon. Inst., 1926, p. 191); hij was, zoo lezen we daar, een tijdgenoot van Bharāḍa. Toen Bharāḍa door Erlangga geraadpleegd werd omtrent diens plan zijn éénen zoon hem op Java te laten opvolgen en zijn anderen op Bali, zoo lezen we in de Calon-Arang (ed. R. Ng. Poerbatjaraka, B.K.I., 1926, deel 82, p. 170 sqq.), ging Bharāḍa eerst een bezoek brengen aan den heilige Kuturan, die ouder was dan hij en buitengewoon machtig en een kluizenarij in Çīlayukti = Sukti bewoonde; Çīlayukti ligt aan de baai van Padang (Lekkerkerker, l.c., p. 196). Bharāḍa vroeg Kuturan met koning Erlangga's plannen te willen instemmen, maar Kuturan weigerde, daar hij zijn eigen kleinzoon bestemd had om koning van Bali te worden (Calon-Arang-editie, p. 173; Krom, Gesch., p. 270, 276; Ju., Cat., II, 300); Bharāḍa ging ontstemd heen, maar onaangename uitingen van Kuturan's toovermacht beletten hem van Bali te vertrekken voor hij zich verdeemoedigd en eerbiedig afscheid

van Kuturan genomen had. Aan het hof teruggekomen, adviseerde hij Erlangga liever zijn beiden zoons een gebied op Java te geven dan Kuturan in zijn plannen te dwarsboomen, tegen wien zelfs hij, Bharāḍa, niet opgewassen was in çakti; zoo deed Erlangga dan ook (C.-A., p. 175). — Er zijn aan deze reeds bekende gegevens nog enkele mededeelingen toe te voegen. In zijn zoo even vermeld artikel deelt Lekkerkerker mede, dat „de talrijke Balische tradities [reeds gepubliceerd?] omtrent deze figuur verhalen, dat hij zich op zijn ouden dag uit alle bestuursbeslommeringen terugtrok om als kluizenaar te gaan leven te Çīlayukti aan de baai van Padang, onderdeel van de Laboehan-Amoekbaai, Z.O.kust van Karangasem. Het tempeltje op de heuvelhelling om die baai wordt als de plaats van zijn kluizenarij aangewezen en geniet bijzondere vereering. Volgens het Balische verhaal [reeds gepubliceerd?] zond Çri Adji Erlangga van Daha, toen door zijn terugtrekken uit wereldsche zaken op Bali regeeringloosheid begon te heerschen, Mpu Pradah of Baradah, even vroom en wijs als Kuturan, om de zaken te leiden. Elders wordt Baradah een „broeder" van Kuturan genoemd" (l.c., p. 196). Dit verhaal wijkt dus van het Calon-Arang-gegeven af, doordat hier niet gesproken wordt van een kleinzoon, dien Kuturan tot koning van Bali zou maken, en doordat de Calon-Arang vertelt, dat Bharāḍa in Lĕmah-Tulis zichzelf verloste (d.w.z. van de aarde verdween) onmiddellijk na de rijksdeeling (ed. p. 179), zoodat geen sprake is van een tweeden tocht naar Bali om Kuturan op te volgen; maar in één opzicht maakt het de Calon-Arang duidelijker: de kleinzoon van Kuturan wordt koning van Bali, omdat Kuturan zelf vorst geweest was, voor hij kluizenaar werd. Omtrent Kuturan's positie in de periode voor zijn kluizenaarschap worden we ingelicht door het bovenvermelde Usana-Bali-fragment en door de Tutur Bhujangga Bali (zie boven, p. 9).

Het U.-B.-fragment is niet in tekst en vertaling door Friederich in zijn artikel „De Oesana Bali" (T.N.I., 1847, Jrg. 9, deel 3, p. 245 sqq.) opgenomen, maar in het kort medegedeeld op p. 277—278. Kern heeft enkele zinsneden er uit, naar een andere redactie dan ik gebruikt heb, medegedeeld bij zijn bespreking van Nāg., Zang XVI, 3 (ed. p. 55, 56) (waarin nog verschillende andere onjuiste opvattingen voorkomen behalve de door Krom op p. 263 gesignaleerde). Het is Kern, die van meening was, dat in Nāg., XVI, 3, sprake is van Bharāḍa en Kuturan als

tijdgenooten van Ayam-Wuruk en Prapañca, uit den aard van de zaak niet vreemd voorgekomen [1]), dat de Usana Bali Kuturan uit Majapahit laat komen. Ons moet dit wel frappeeren, en tot de conclusie brengen, dat dit U. B.-fragment uit een periode of een milieu stamt, waarin men geen juist begrip meer had omtrent de onderlinge verhouding der historische tradities en Kuturan's plaats daarin, en waarin men Kuturan's vaderland in Majapahit zocht, omdat alles in later tijd uit Majapahit heette te komen. Tevens kunnen wij Friederich's uiting, dat „dit stuk .... overigens buiten zamenhang met de rest der Oesana (is)," volkomen onderstrepen, afgezien van het misplaatste gebruik van het woord „overigens"; inderdaad, dit stuk heeft met de Usana Bali niets te maken; het hoort in een geheel anderen cyclus van overleveringen thuis en is vermoedelijk slechts door vergissing in de U. B. opgenomen; wellicht brengt nadere vergelijking met de kakawin hierin nog meer licht. — Voor den inhoud van het stukje worde verwezen naar Friederich en Kern (ll. cc.) en naar KBW., II, 159, IV, 708a; Kuturan's tocht naar Bali is wellicht nog een reminiscentie aan zijn uitzending als missionaris, maar hier sticht hij een kraton, dien hij inricht naar Majapahitsch model, en organiseert staat en maatschappij; ook hier is hij, evenals in het door Lekkerkerker medegedeelde verhaal, wel tevens geestelijke, Mpu, maar hier valt daar weinig nadruk op.

Omtrent Kuturan's familierelaties licht ons de tutur in. In den dwāparayuga incarneerde zich Brahma in Bali en verwekte daar een geslacht van Mpungku's (geestelijken, brahmanen(?), bhujangga's) en aji's (kṣatriya's), die dus nauw aan elkaar verwant zijn. De meer onmiddellijke stamvader der Balineesche bhujangga's was Mpu Wṛtadharma; diens zoon was Mpu Wīradharma; deze had 3 zoons, waarvan de oudste, Mpu Lampita, 2 zoons kreeg, Mpu Kuturan en Mpu P(a)radah (in deze volgorde), de middelste, Mpu Ajñāna, 1 zoon kreeg, Mpu Panabda, en de jongste, Mpu Pastika (één keer v.l. Pastaka), ongehuwd bleef. Kuturan noodigde zijn (jongeren) neef (cousin) Panabda uit met hem een kluis te bouwen in Çīlayukti, en deze gaf daaraan gevolg. Paradah (Baradah) was verbitterd, omdat hij niet mede uitgenoodigd was tot het maken van die kluis, verliet Bali en trok naar het Dahasche, waar hij zich vestigde in Lĕmah-Tulis; hij was toen nog een jonge man (rumājaputra). Mpu

1) Ten minste niet dadelijk; zie echter de editie, p. 163.

Kuturan beoefende in Çīlayukti de pratapa ring panewasikan (5090(3): newakana; 5112: panewasikana; vgl. boven, p. 21, 22); hij was gehuwd, maar had geen kinderen. Zijn jongere neef Panabda, die zijn levensregel volgde en door hem tot leerling aangenomen was, was eveneens gehuwd en had tot zoon Mpu Jīwākṣara; de geslachtsboom gaat zoo verder: Mpu Jīwākṣara, Mpu Ktena (v.l. Ktek), Ārya Tutur, patih Tulung, Sĕmar, gehuwd met ni Wṛddhani, Langon of Lalangon. Deze geslachtsboom is die van de heeren van Sukti (= Çīlayukti; zie hierboven, p. 97) (sangkanya madrĕwe bhūmi ring Sukti), die toezicht hielden op de kluis. Maar daar Kuturan kinderloos gestorven was en zijn leerling Panabda niet zijns gelijke was in kennis, waren er na Kuturan geen Balineesche bhujangga's meer, die de panewasikan en de pangaskaran in stand konden houden. De eenige, die Kuturan's plaats had kunnen innemen, ware Bharāḍa (Baradah, Paradah) geweest; maar die was naar Rupit (vermoedelijk = Sāgara Rupĕk = Straat Bali) gegaan (d.w.z. was naar Java overgestoken), en had zich gevestigd in Lĕmah-Tulis. Daardoor is Bali achtergeraakt bij Java. — Dit verhaal, dat zijn ontstaan wel zal te danken hebben aan de behoefte het traditioneele broederschap van Kuturan en Bharāḍa te rijmen met het feit, dat Kuturan in Çīlayukti en Bharāḍa in Lĕmah-Tulis woonde, en waarin tevens opgenomen is het familieregister van de heeren van Sukti, wijkt van de bovengenoemde weer in verschillende opzichten af. Kuturan is hier uitsluitend geestelijke; hij heeft noch koninklijke macht noch een kleinzoon, noch ook Bharāḍa tot zijn opvolger; daarentegen doet de manier, waarop hij en Bharāḍa van elkaar gaan, even denken aan Bharāḍa's wegloopen in de Calon-Arang.

De juiste verhouding dezer Kuturan-verhalen tot elkaar aan te geven is niet zoo gemakkelijk. Vermoedelijk stammen deze verhalen uit de periode van nauwen politieken samenhang tusschen Java en Bali in de jaren van Udayana en Erlangga en hebben zich op Java de tradities van Calon-Arang en Nagarakṛtāgama en op Bali die van Tutur Bhujangga Bali en verhaal-Lekkerkerker gehandhaafd, van elkaar onafhankelijk gebleven, zelfs toen door de latere kolonisatie de eenheid hersteld was.

Een kleine correctie op het bovenstaande moet hier nog even aangebracht worden, voor we van de Kuturan-verhalen afstappen. Ik zei daar, dat de Nāgarakṛtāgama ons vertelt van de uitzending van Buddhistische zendelingen, o.a. van Kuturan,

tijdgenoot van Bharāḍa. Vermoedelijk is dat inderdaad ook zoo bedoeld, want in alle verhalen wordt Kuturan op Bali geplaatst; vgl. nog Nāg., Zang LXXX, 1. Het is intusschen beter nog even de puntjes op de i's te zetten; de bewuste plaats (Zang XVI, 3, regel 3 en 4; ed. p. 55) luidt: „ten tijde van den bekenden (rakwa) grooten monnik Bharāḍa, den standvastigen, en van den vorst onder de monniken, Kuturan, den vermaarden, alom-bekenden". We mogen hier niet uit concludeeren, als Lekkerkerker, loc. cit., p. 191, laatste alinea, dat ook Bharāḍa missionaris-organisator was; het zendelingschap van Kuturan leiden we af uit andere gegevens, dat van Bharāḍa blijkt nergens, afgezien van zijn reisje naar Bali in de Calon Arang. — Een Senapati Kuturan komt in de Jayapangus-oorkonden voor (Oudh. Verslag, 1924, p. 33); aangaande diens verhouding tot onzen Kuturan blijkt voorloopig niets (vgl. Lekkerkerker, loc. cit., p. 196).

2°. Het tweede Usana-Bali-stuk, dat hier van belang is, is de koningslijst, die onmiddellijk op de Kuturan-passage volgt; zij is door Friederich gepubliceerd, vertaald en van aanteekeningen voorzien in zijn boven reeds vermeld artikel De Oesana Bali (p. 278—279, 283, 286, 341—344). De lijst geeft als vorsten van Bali: 1°. sang ratu Jayapangus, 2°. sang ratu daitya (ev. Daitya) juměněng ring Balingkang, 3°. sang ratu Māyā juměněng ring Bedahulu = sang ratu Māyā-Dānawa, 4°. sang ratu Ken Angrok, 5°. sira dalĕm ring Samplangan, 6°. sang ratu juměněng ring Batu-Enggong en 7°. sang ratu juměněng ring Sĕganing als laatste. Het stuk heeft evenals het vorige weinig met de rest van de Usana Bali te maken; mogelijkerwijze dient het om aan te geven, wie Māyā-Dānawa, over wien het verhaal verder gaat, voorafgingen en volgden. Voor § 1 is alleen de eerstgenoemde van belang; in de vermelding van zijn naam hebben we een reminiscentie aan den Jayapangus van de oorkonden.

Behalve de beide kleine stukken uit de Usana Bali valt nog een passage uit de Pamañcangah hier te noemen, die echter geheel legendarisch is; in de kidungredactie komt ze niet voor. „Vroeger", zoo luidt het verhaal (Pam., fol. 1b—2a), „was er eens iemand van grenzeloos groote çakti met een vreeselijk uiterlijk en gewapend met scherpe slagtanden; hij gedroeg zich als een dānawa, minachtte de leer, trad willekeurig op tegen de goedgezinden (ev. vrouwen) en was het voorwerp van afschuw van alle levende wezens, tot hyang Puruhūta (Indra) hem verdelgde met zijn wajra. Nadat hij in den āyatana (ruimte tusschen

hemel en hel) gedurende eenigen tijd zich opgehouden had, beval hem de godheid zich weer te incarneeren, waarbij hij de gunst verkreeg zich naar eigen verkiezing een ardhanāreçwarī (hoofdgemalin) te mogen kiezen(?). Zoo werd hij geboren in Tatakalapa of Tatakakalapa (Kubon-Klapa?) in het gebied van Mĕdang en ceremonieel ontvangen (als kind of adoptiefkind?) en gewijd door den kluizenaar van de helling van den To-Langkir (Gunung Agung), dien hij later opvolgde. Toen hij volwassen geworden was, werd hij koning van Bali met den koningsnaam Masula-Masuli, en huwde zijn jongere zuster. Het ééne geslacht van zijn nazaten volgde op het andere. Ten slotte trad er één op, die een slechter leven dan zijn vaderen leidde, omdat de kaliyuga intusschen gekomen was, en die de lieden van zijn gebied, de Topahulung (v.l. Topagulung) onderdrukte (of aan zich onderwierp, angalap); Gajah-Wahana was zijn naam". — Onmiddellijk daarop volgt dan de geschiedenis van den ondergang van Bedahulu, waarin geheel andere personen optreden. Het verhaal staat geheel op zichzelf en van verband met de rest blijkt niets. Juynboll's mededeeling (Cat., II, 392), dat hier „de geschiedenis van Bĕdahulu (sic), behandeld (wordt), dat onderworpen wordt door Gajah Waha" (sic) steunt, voor zoover ik zie, niet op den tekst. Nog thans worden op Bali Masula en(!) Masuli als koningen uit den ouden tijd genoemd, naar ik van den heer Lekkerkerker vernam [1]).

Het is niet onaardig op te merken, dat het verhaal een frappante overeenkomst vertoont met het begin van de Pararaton: iemand, die een slecht leven leidt, een vrouwenschender, wordt door een wezen van hooger orde (Indra; Mpu Tapawangkĕng) verdelgd, vertoeft een tijdlang in een tusschenstadium (swargasthāna en āyatana; Wiṣṇubhuwana), mag vóór zijn menschwording zijn eigen status bepalen (Pam.: kiest een ardhanārīçwarī, d.w.z. den vorstelijken staat, daar alleen de vorstelijke gemalin zoo heet; Parar.: beoosten den Kawi), wordt door een godheid verwekt (sinūkṣma; door Brahma) en als heel klein

1) Vgl. Nota van Overgave de Haan: Batara Batoe Madeg kwam plotseling uit een steen te voorschijn, waaruit een zoon is gesproten, genaamd Pedanda Koetoeran (!) van de Bangsa Boeda, welke vorst over Bali werd. Deze pedanda vestigde zich te Gelgel, daarna te Padang (K. Asem). Bij Batoe Madeg stond een klapperboom; uit dezen boom kwamen voort twee kinderen, een zoon en een dochtertje, genaamd Mesoela en Mesoeli, welke twee kinderen met elkaar gingen huwen. Dit echtpaar werd door Pedanda Koetoeran tot vorsten van Bali uitgeroepen, waarna Pedanda Koetoeran ten hemel voer. — Zie over Topa-(W)ulung nog p. 124.

kind geadopteerd (pratapa; Lembong) en vestigt ten slotte een dynastie (Masula-Masuli; Angrok)!

§ 2. De Javaansche expeditie van 1343 = De oorlog tegen koning Pasungrigih van Badahulu en de pacificatie van Bali.

Onder de regeering van Kala-Gĕmĕt van Majapahit, zoon van (H)arṣa-Wijaya [1]), die Kadiri ten val had gebracht en koning Jaya-Nātha gevangen had gezet, en van Dara-Pĕtak, een prinses van Malayu, die als krijgsgevangene naar Majapahit was gekomen, onderwierp de Majapahitsche veldheer ārya Damar in samenwerking met patih Mada het rijk Bedahulu (Bedamukha, Bedamūrdhā; Nāg.: Badahulu; modern Balineesch: Bĕdoeloe; vgl. Lekkerkerker, Balische plaatsnamen enz., p. 192). De patih van dit rijk, Kĕbo-Waruya, sneuvelde; de vorst, Pasungrigih, viel in handen der overwinnaars en werd gevangen gezet in Tangkulak (vermoedelijk = Karu-Wulu; in den prozatekst, fol. 2b, beide vormen). Gedurende zijn gevangenschap kwam hij tot de overtuiging, dat het voordeeliger voor hem was zijn onderwerping aan te bieden. Inderdaad werd hij door Mada begenadigd. Kort daarop werd hij belast met een expeditie tegen Sambawa [2]) om zich daar verdienstelijk te maken. In den strijd, die tusschen hem en den vervaarlijken daemonenvorst van Sambawa, Dedela-Nātha, ook Wṛddhamūrti genaamd, ontbrandde, sneuvelden beiden.

Op den ondergang van het rijk Bedahulu volgde op Bali een periode van groote orde- en wetteloosheid. Gajah-Mada sloeg die ontwikkeling der zaken met groote bezorgdheid gade, en besloot ten slotte de hulp in te roepen van den door hem bijzonder hooggeschatten paṇḍita Mpu Kapakisan. Deze had door zijn volharding in ascese, speciaal door zijn trouw verrichten van den zonnedienst (sūryasewana, waarover het eerste hoofdstuk van Goris' dissertatie handelt), zich uit steen een zoon verwekt, aan wien hij op volwassen leeftijd een nymph (tapsari; Sk. apsarā) uit zijn tuin tot vrouw gegeven had [3]). Uit dit huwelijk waren drie zoons en een dochter gesproten. Om deze zoons nu vroeg Gajah-Mada Mpu Kapakisan en deze gaf ze hem.

1) Ook hier deze naam; vgl. hierboven in hoofdst. II.

2) De vormen Sambawa en Sumbawa komen naast elkaar voor.

3) Vgl. de jongere lezing bij van Eck, Schetsen, T. N. I., N. S., Jrg. 9, deel I, p. 121—122.

Gajah-Mada benoemde hen tot gouverneur (añakradala, van Sk. cakradhara) met den titel „prins" (p(a)rameçwarabīja) resp. van Blangbangan, Pasuruhan en Bali (Bali-Aga); de dochter, prabhu Sukanyā [1]), werd uitgehuwelijkt naar Sambawa. De jongste zoon, die dus tot taak gekregen had op Bali geregelde toestanden te herstellen, kreeg van Gajah-Mada mee: een geheele kratoninrichting, een uitzet als adhipati, de kris Gañja-Dungkul [2]) en een aantal menaks uit Kapakisan in Kadiri, die niettemin golden als Majapahitters (wijil ing Wilatikta, P.K., I, 25). Van te voren had Gajah-Mada nog een verordening uitgevaardigd, waarbij een oud Kadirisch kṣatriya-geslacht, n.l. de afstammelingen van „den geïncarneerden Kāma, den op Java terechtgekomen bhaṭṭāra Kāraṇa (hier = Kāma?), koning Kāmeçwara, den verwant van de ārya's op Bali" (P.K., I, 26), „in alle opzichten vervangen werd volgens de adwapangça(?), zoodat heer Kapakisan, die oorspronkelijk van brahmaansch geslacht was, nu kṣatriya werd door toedoen van den heer patih" (I, 27).

Kapakisan stichtte een kraton in Samprangan (in het tegenwoordige Gianjar). De menaks, die hem naar Bali vergezeld hadden, werden zijn voornaamste rijksgrooten: ārya Wangbang, ārya Kĕñcĕng, ārya Dalañcang, ārya Tan-Wikan (= ārya Bĕlog), ārya Kuṭa-Waringin, de ārya Kanuruhan, de ārya Pangalasan, de ārya Manguri [en Wangbang [3])]; zij vestigden zich met hun onderhoorigen om den kraton. Een aparte positie namen in: ārya Gajah-Para, die zich aan het strand in het Noorden van het rijk, in Toyañar vestigde, en drie gebroeders waiçya's, Tan-Koběr, Tan-Kawur en Tan-Mundur, afkomstig uit Majapahit, die allen bij beschikking van Gajah-Mada naar Bali gegaan waren, nadat Kapakisan zich daar reeds gevestigd had, en daarom lager in rang waren dan de eerstgenoemde ārya's(?). Het gelukte Kapakisan in een groot gedeelte van Bali de rust te herstellen en zijn gezag erkenning te doen vinden; het langst bleven de Bali-Aga, de oudere bevolking van Bali (tos Bali mūla), weerspannig. Tegen hun gebied, dat bestond uit de

1) In de Nota de Haan (zie p. 138) heet ze Dewa-Mutĕr.

2) Als Gaja-Dungkul nog bekend in Klungkung; Eck, Schetsen, in T. N. I., N. S., Jrg. 9, deel I, p. 200.

3) Ik weet niet geheel zeker, of Wangbang en ārya Wangbang wel verschillende personen zijn. Men krijgt in het algemeen uit de Pamañcangah den indruk, dat het wel zoo is, maar soms worden hun afstammelingen door elkaar gehaald, of wordt het voorgesteld, alsof zij (die afstammelingen) allen van één Wangbang afstammen.

dorpen Batur, Campaga, Songan, Kĕdisan, Abang, Pinggan, Munti, Boñoh, Tarobayan, Srahi, Sukawana (Sikawana, Sakawana), Panrajon, Cintamani, Pludu, Manikalyu en Patani, en in het oostelijk gedeelte uit de dorpen Culik, Tista, Mārga-Tiga, Muntig, Got, Garbhawana, Lokasana (Lokaçarana), Juntal, Garintĕn, Sĕkul-Kuning, Puhan (v.l. Puwahan), Wulakan (v.l. Bulakan), Simbantĕn (v.l. Simantĕn), Asti, Watu-Wayang, Kadampal, Pasĕlatan, Bantas, Turambĕn (Tarambĕn), Carutcut (v.l. Carucut), Datah, Watu-Dawa en Kuṭa-Bayĕm, trok toen Gajah-Para op vanuit het Noorden, vanuit Toyañar, en de drie waiçya's vanuit het Westen. Wel onderwierp zich dit gebied toen, maar van een volledige onderwerping van Bali kon toch nog niet gesproken worden. Deze liet zelfs zoo lang op zich wachten, dat Kapakisan bijna in arren moede naar Java teruggekeerd was. Zoo ver kwam het echter niet. Wel stuurde hij een gezant naar Majapahit om Mada van zijn moeilijkheden op de hoogte te stellen. Het bleek echter, dat deze volstrekt niets van een terugkeer van Kapakisan naar Java wilde weten. Mada vond, dat hij het in de eerste plaats aan zijn eigen goddelijke waardigheid — als incarnatie van Wisṇu — verplicht was Kapakisan tegenover de roerige elementen op Bali te handhaven, en in de tweede plaats, dat, wanneer hem vroeger het zwaarste deel van de onderwerping van Bali gelukt was, Kapakisan toch stellig wel in staat zou zijn de laatste hand aan het werk te leggen. Als hulpmiddel gaf Mada den gezant zijn wonderkris Lobar [1]) mee en de aansporing voor Kapakisan om te volharden. De gezant scheepte zich toen weer te Bubat in en keerde naar Bali terug, via Tlagorung, Pajarakan ten Zuiden van Pulw-Ayam, in Zuidelijke richting door Straat Bali, via Kapurañcak, langs Jambrana, via Uman, (B)angkah, waar men een eind de Gangga-lwa opvoer, Oostwaarts de Zuidkaap om naar Tuban, Kĕlahan, Kadonganan, Kuṭa, Mimba (Intaran) en Tolkantoor-Zuid naar Rangkung, en, na daar geland te zijn, verder over land, stijgend in Noordelijke richting, naar Samprangan. Daar bracht hij aan Kapakisan de boodschap over van Gajah-Mada en overhandigde de kris en de overige geschenken. De vorst was met de kris zeer ingenomen, want hij herinnerde zich, hoe vroeger bij de gelegenheden van Pejeng en Bedahulu de koning de kris Lobar had getrokken, hoe toen Durga-Dingkul,

1) Komt voor in van Eck's lijst onder de heilige krissen, die men thans nog in Klungkung heeft.

vanzelf geluid gevend, zich vertoond had(?) en hoe toen geheel Bali door Gajah-Mada tot onderwerping gebracht was, reden, waarom de kris Lobar ook Durga-Dingkul heette [1]).

Het bovenstaande is het verhaal van de onderwerping van Bali door Gajah-Mada en den stamvader van het Gelgelsche huis volgens de Pamañcangah (P.K., I, 6—66; Pam., fol. 2a—6b) [2]). Zooals men ziet, ontbreekt aan het eind de mededeeling, dat na het overbrengen van de boodschap van Gajah-Mada de volkomen onderwerping van Bali tot stand gebracht werd; dit wordt ten minste bekend verondersteld, wanneer verderop (I, 130; fol. 10a) de draad van het verhaal weer opgenomen wordt. In het boven gegeven verhaal komen enkele mededeelingen voor, die de moeite van het nader bespreken waard zijn.

In de eerste plaats het merkwaardige verhaal van Kapakisan's verandering van kaste [3]). De bedoeling is blijkbaar, dat hij met zijn geheele nageslacht door Gajah-Mada in de plaats gesteld werd van een toenmaligen rechtstreekschen afstammeling (of mogelijkerwijze van rechtstreeksche afstammelingen) van het vroegere Kadirische koningshuis, de Dharmawangça's, zoodat Kapakisan na dien zelf gold als afstammeling o.a. van den bekenden koning Kameçwara en niet van Mpu Kapakisan, den vader van den uit steen verwekten (zie hierboven). Mij zijn twee

1) Men vindt dit verhaal met kleinere afwijkingen terug in het begin van de Babad I Gusti Ngurah Pañji Çakti ring Buleleng (P. de Kat Angelino, Goesti Pandji Sakti, Djåwå, Jrg. 5, p. 326 sqq.). Omtrent de drie waiçya's zie aldaar p. 326b, noot 2; zij worden vaak als onderhoorigen van ārya Gajah-Para genoemd en worden door de latere traditie dan ook in het Noord-Oosten geplaatst. Hun apanages lagen echter volgens de Pamañcangah in het Zuidelijk gedeelte van Centraal-Bali, en tegen het gebied van de Bali-Aga (N.-O.) rukten ze dan ook vanuit het Westen op. Zij vergezelden zonder Gajah-Para den eersten vorst van Gelgel naar Majapahit (zie § 3). Hun vader was Karung-Dangkal, volgens P. K., IV, 98, Pam., fol. 30b. In de nota de Haan worden ze echter als ārya's en punggawa's betiteld; volgens deze lezing werden ze door den vorst van Majapahit naar Kṛṣṇa-Kapakisan (zie beneden) gestuurd en keerden terug naar Majapahit, toen zij de Pasĕks (zie beneden, p. 108, noot 2) verslagen hadden.

2) In de nota de Haan is dalĕm Bedamukha de zoon van Mĕsula en Mĕsuli; hij had het lichaam van een mensch en het hoofd van een olifant (Sk. bheda = verschil; vandaar: verschillend, anders, verkeerd; mukha Sk. = gelaat). Zijn ouders keerden na zijn geboorte naar den hemel terug. Tegen hem stuurde later Gajah-Mada een vloot uit. Manschappen werden aan wal gezet in Tiañar en in Kuṭa. Dalĕm Bedamukha verloor den strijd en keerde naar den hemel terug. Vervolgens stuurde Gajah-Mada den (blijkbaar bedoeld: zijn) patih Pasunggrigis uit op expeditie tegen Sumbawa, waar hij sneuvelde. De vloot van Gajah-Mada zeilde door naar Bone, dat zonder strijd zich overgaf, en waar toen een Hindu-rijk gesticht werd. — Dit verhaal is blijkbaar een latere vrije bewerking van Pamañcangah-stof; een soortgelijke beschrijving van den vorst van Bedahulu komt voor in het verhaal van Abdullah (zie eind § 3). Elders heeft hij een varkenskop en heet hij dalĕm mĕcowet (zie K. B. W., I, 630—631).

3) Vgl. Goesti Pandji Sakti, p. 327a, noot 1.

geschriften onder oogen gekomen, waarin de stamboom van Kapakisan medegedeeld wordt, n.l. de kroniek van cod. 3900(1), die Brandes geheel in zijn Beschrijving enz., I, 11 sqq., opgenomen heeft en op welker belang hij daar reeds de aandacht gevestigd heeft (zie ook Nāg., ed. p. 292), en cod. 5058 (Ju., Cat., II, 393), die genealogieën van zijtakken van het huis Kapakisan bevat; ook het begin van cod. 5243 (Ju., Cat., III, 154) kan voor de afstamming van Kapakisan geraadpleegd worden. De kroniek van 3900 begint met te vertellen, dat Wisnu zich eens incarneerde op Java in iemand, die later koning werd in Mĕdang-Kahyangan onder den naam van ra-yang Manu. Deze had een zoon, die een incarnatie was van Dharma en daarom zijn vader opvolgde onder den naam van Dharmawangça. Diens zoon was Kameçwara, een incarnatie van Smara; hij regeerde nog in Mĕdang. Zijn zoon Erlanggya echter, wiens patīrthayan (lett. wijwaterplaats, vandaar: bron van zegen, heilige, die zegen brengt aan den vorst, die hem beschermt) Mpu Bradah was, regeerde voor het eerst in Java. Zijn zoons waren Jayabaya en Jayasaba, die met elkaar in oorlog raakten, maar door Mpu Bradah weer verzoend werden, waarbij deze de dooden, die gevallen waren, weer in het leven terugriep. Naderhand splitste Erlanggya het rijk in tweeën; Jayabaya werd koning in Daha en Jayasaba in Kadiri (sic!). Jayabaya's zoon, die hem als koning van Daha opvolgde, was Jaya-Katong, die op het slagveld omkwam(!) en geen kinderen naliet, zoodat deze tak hiermee uitstierf. Jayasaba's zoon was āryeng Kadiri, die op zijn beurt ārya Kapakisan voortbracht, die op Mada's bevel Kadiri verliet en zich naar Bali begaf om dat land als „Zijner Majesteits patih" te besturen. — Cod. 5058 geeft slechts weinig afwijkende opgaven: in plaats van Dharmawangça hier Dharmawangçag o w a nantawikrama, dat veel lijkt op het Dharmawangçatg u w a nandawikramottunggadewa in cod. 5243; deze vormen zijn verbasteringen van den naam Dharmawangça t ĕ g u h Anantawikramottunggadewa; hij is dezelfde, die drie parwans van het Mahābhārata heeft laten bewerken in het Oudjavaansch en die in het Bhīsmaparwa nog „koning van Mĕdang" genoemd wordt, zooals in cod. 3900 (vgl. Krom, Gesch., p. 224, 225, en daar ook noot 3). Van ra-yang Manu wordt in cod. 5058 niet gesproken; in plaats van Erlanggya hier Jalanggya (Jalalangga en Nīralangga op den Calcutta-steen, daar jala en nīra = er, water, is; Kern, V. G., VII, 90; KBW., I,

117b, IV, 388a); in plaats van Jaya-Katong, wiens dood op het slagveld in cod. 3900 vermeld wordt (vgl. Nāg., XLIV, 4), wordt hier diens voorvader Dangdang-Gĕndis, de tijdgenoot van Arok, genoemd; Kapakisan heet hier dyayeng Kadiri, welk dyaya KBW., s.v., II, 511b, ook in den naam sang dyaya Baradah (Calon-Arang B) vermeldt, en dat dus misschien een herinnering bevat aan Kapakisan's eigenlijke afkomst. Cod. 5243 geeft de volgende schets „naar de Brahmāṇḍakathā": „Er was eens een zekere Rāma-Paraçu, wiens grootvader de ṛsi Ṛcīka was, wiens vader was bhagawān Jamadagni, ook Bhṛgu geheeten, uit het Brahmageslacht [1]), en wiens nakomeling Dharmawangçatguwanandawikramottunggadewa = Bhra yang Manu Wĕkas ing Sukha was, die (ev. met andere nakomelingen van Rāma-Paraçu) regeerde in Bh(ā)ratawarsa (Voor-Indië), Singalanggalapurī (Singhala = Ceylon?; ook Singhalangghyāla, in Ju., Cat., II, 169, 170; R. L., I, 7, IV, 128: Singhalanggala) en Mĕdang-Dahanarājya (= Daha, Kadiri) in Yawadwīpa en zeer machtig was. Nadat 7 geslachten in Daha geregeerd hadden, verhuisde de bhattāra naar Mahospahit in Yawadwīpa, en ten slotte werden Yawa en Majapahit overwonnen door den Islām."

In de tweede plaats mag hier nog even de voorstelling van de Pamañcangah onderstreept worden, dat Kapakisan op zijn campagne ter volledige onderwerping van Bali h e t l a n g s t tegenstand ondervond van de Bali-Aga, wier toenmalige gebied men aan de hand van de gegevens in de Pamañcangah kan localiseeren in het tegenwoordige Bangli en Karang-Asĕm. De andere bevolkingsgroep, waar Kapakisan tegen te strijden had, en die een veel grooter gedeelte van Bali bewoonde dan de Bali-Aga, werd blijkbaar gevormd door de Hindu-Balineezen, die reeds sinds eeuwen met Java in contact waren en zich daarom wellicht ook gemakkelijker dan de Bali-Aga met de overheersching van Kapakisan verzoenen konden [2]).

Wat Gajah-Mada en de koning van Majapahit precies met

---

1) De juiste volgorde is, volgens het Mahābhārata (Jacobi, Inhaltsangabe, zie den Index s.v.v.): Brahman, Bhṛgu, Cyavana, Ṛcīka, Jamadagni, Paraçurāma.

2) In de nota de Haan wordt medegedeeld, dat onder den eersten vorst van Samplangan (nevenvorm van Samprangan), Kṛṣṇa-Kapakisan, een groote opstand plaats had van de Pasĕks en de Bĕndesa's, de eigenlijke Balineesche bevolking, welke opstand bedwongen werd door ārya Tan-Kobĕr, a. Tan-Kundur (nevenvorm v. T.-Mundur) en a. Tan-Kahur (er staat in de nota: Tahoer). Met Pasĕks en Bĕndesa's wordt dus feitelijk hetzelfde bedoeld als met Bali-Aga; het verhaal van hun oorsprong wordt uit

Pejeng (zie hierboven; Pam., fol. 6b; ontbreekt in de kidung) te maken hadden, blijkt niet; het ligt in het Gianjarsche vlak bij Badahulu, waarmee het in één adem genoemd wordt (vgl. Lekkerkerker, loc. cit., p. 192), en zal vermoedelijk een rol gespeeld hebben in den veldtocht tegen Pasungrigih.

Omtrent de route Bubat-Samprangan is nog het volgende op te merken. De vertaling „Pajarakan ten Zuiden van Pulw-Ayam" in fol. 5a is niet onmogelijk, maar ligt niet voor de hand; ik heb haar gekozen, omdat de kaart een Pedjarakan aangeeft ten Z.-W. van Gili-Manoek (= Pulw-Ayam); uit den tekst krijgt men den indruk, dat de auteur Pajarakan ten N. van P.-Ayam plaatst; vgl. fol. 16a, II, 26—30, waar men de volgende, eenigszins van de hierboven gegeven volgorde en opsomming afwijkende, reisroute vermeld vindt (in omgekeerde richting): Mimba (Intaran), Kuṭa, Tuban, Kĕlahan, Kadonganan, Seseh, Ganggodaka (= Gangga-lwa), (B)angkah, Uman, Jambrana, Kapurañcak, Straat Bali, Pulw-Ayam, Pagamĕtan of Pagilingan, Tlagorung, Pajarakan, Bubat. Ik heb niet alle plaatsen van de route op de kaart teruggevonden, en wat ik vond deed mij vermoeden, dat de schrijver van de Pamañcangah zelf niet heel goed op de hoogte is van de aardrijkskunde van Bali.

Een geheel ander verhaal van de verovering van Bali door Majapahit vinden we in de Usana Jawa [1]):

de aanteekeningen van P. L. van Bloemen Waanders gegeven in het artikel Bijdragen tot de kennis van het eiland Bali (T. N. I., 3de serie, Jrg. 2, deel II, p. 405—407) volgens een Pamañcangah Pasĕk, die blijkens den inhoud van jongen datum moet zijn.

1) Men vindt het Usana-Jawa-verhaal ook in de Schetsen van van Eck (T. N. I., N. S., Jrg. 7, deel II, p. 326—328), maar in kleinigheden niet steeds juist; te voren had Friederich al mededeelingen er uit gedaan in zijn artikelen De Oesana Bali en Voorloopig Verslag van het eiland Bali (dit laatste in Verh. B. G., deel 22—23, 1849—50). Het is stellig van veel jonger datum — althans de traditie, die er in tot uiting komt — dan de Pamañcangah, en het is een zeer opmerkelijk feit, dat het in de geschiedenis der latere Balineesche rijken een veel belangrijker rol speelt dan de Pamañcangah. Met zekerheid is ter verklaring hiervan niets te zeggen; maar het meest voor de hand liggende vermoeden is, dat de Pamañcangah Klungkungsche traditie is, het oudst en het zuiverst, omdat Klungkung de voortzetting van Gelgel was, en dat de vorsten der latere rijken, die zich aan het gezag van Gelgel-Klungkung hadden onttrokken en er dus antagonistisch tegenover stonden, hun eigen stamboom buiten Gelgel om direct op Majapahitsche helden wilden terugvoeren, tot welk doel o. a. de Usana-Jawa-lezing geschapen werd, óf nieuw, óf tendentieus omgewerkt naar een oudere traditie. Zie verder Friederich, Voorloopig Verslag, II, 21 sqq.; van Bloemen Waanders, loc. cit., p. 376 sqq.; van Eck, Schetsen, hoofdstuk VII passim. In andere genealogieën speelt Gajah-Mada weer een groote rol. Gaf men er de voorkeur aan zijn geslacht op het Gelgelsche huis terug te brengen, zooals de Bulelengsche traditie van „Goesti Pandji Sakti" doet (Pañji-Çakti de zoon van Saganing!), dan kwam de Pamañcangah-lezing weer op den voorgrond.

De koning van Majapahit, die zijn kraton gevestigd had in het woud van Trik, had een vollen jongeren broeder, die [eerst] een kraton stichtte in Tulembang, ārya Damar; verder had hij een ouden patih, die een weçya was, en een patih tumĕnggung, die Suta heette. Deze Suta werd door den koning vervangen door een patih, die uit Bale-Agung afkomstig was, Mada, uit een klappervrucht gesproten. Deze Mada vestigde zich in Majapahit en kreeg van den koning den naam Gajah-Mada. Arya Damar had nog 6 jongere broers, allen ārya's, n.l. Sentong, Beleteng, Waringin, Bĕlog, Kapakisan en Biñculuk, die allen met hem meegingen naar Tulembang, waar ā. Damar 20.000 en zijn broers samen 80.000 man keurtroepen tot hun beschikking hadden. De koning van Majapahit was zeer tevreden over hun gedrag in Tulembang.

De koning van Wilatikta was een machtig vorst; zijn heerschappij strekte zich uit over Mangdarum (of Maïrum?), Manggani, Tora, Siyĕm, Jowong (lees: Johor?), Matrĕni, Grĕbĕs, Grĕbus, Pakalongan, Tumĕkan, Kandi, Gora, Tumpi, Samidang, Cĕmpa, Kĕling, Jamur-Jipang, Jambu-Dipa, Kocing, Malayu, Wat(a)ka, Lasĕm, Mataram, Pajang, Matahun, Camara, Kabalan, Pamotan, Jagaraga, Pandan-Salas, Cina, Matangka, Wangke (Wangçe), Dadung, verder Janggala, Kadiri, Gagĕlang, Singasāri, Kĕmbang-Jĕnar, Pawon-awonan, Solot (Solor?), Solodong, Buhu, Sunda, Dalangkit en Mĕre, tezamen de saptadeça geheeten en honderdduizenden inwoners tellende, in het Westen; over Rambang, Kĕnus, Ulanda, Boni, Bugis, Makasar, Tambora, Bima, Sambawa, Sasak en Bali in het Oosten, met een totale bevolking van 10.000 of 1.000.000 (siyuta); en over Madhura, Kangehan, Pontonwong en Mandar in het Noorden, met een bevolking van 400.000. Over het Zuiden heerschte de koning niet; daar woonden slechts de lieden van Tambini en van Ndore (v.l. Kdore), daar lagen de eilanddorpen, bewoond door allerlei çūdra's, die zich om hun afstamming niet bekommerden.

De voornaamste rijksgrooten in Majapahit waren Damar en Gajah-Mada; daarna kwamen de acht ārya's munggw ing kaṇḍa (kanda, khaṇḍa?; laat verschillende verklaringen toe), n.l. sang ārya Tirwan, s.ā. Kandamwa (lees: Kandamohi?), s.ā. Pamwatan, s.ā. Pañjyajiwa, s.ā. Jambi, s.ā. Lekan, s.ā. Manguri en s.ā. Dangang [1]). Maar boven allen stond Z.M., die de geheele

1) De acht ārya's munggw ing kaṇḍa vinden we terug in de samgĕts van de oorkonden van den Majapahitschen tijd. De opgave hier verschilt eenigszins van die der oorkonden,

wereld beheerschte en over een leger beschikte ter sterkte van 20 bhāra (1 bhāra is in het algemeen een enorme hoeveelheid, soms bepaald op 100.000.000), waarmee hij de boosdoeners verdelgde en de goedgezinden beschermde, zoodat overal welvaart heerschte. Twaalf jaar lang regeerde hij ongestoord. Toen werd te Majapahit het bericht vernomen, dat Pasunggiri, de vazalvorst van Bali, de gehoorzaamheid aan zijn heer had opgezegd. In overleg met de rijksgrooten gaf de koning aan Damar en Gajah-Mada opdracht Pasunggiri tot onderwerping te brengen, maar gelastte hun tevens hem niet te dooden, zelfs indien hij den Majapahitschen troepen groote verliezen zou toebrengen; gebonden moest Pasunggiri voor hem gebracht worden.

Toen de beide veldheeren de uitgestrekte vlakte (tĕgal wera; eigennaam? [1]) bereikt hadden, maakten ze een veldtochtsplan op; Gajah-Mada stelde voor, dat Damar eerst naar Noord-Bali en hijzelf naar Zuid-Bali zou trekken om dan vandaar op te rukken, en dat hij Damar er van op de hoogte zou stellen door een hevigen rook te verwekken, wanneer hij met den vijand slaags geraakt zou zijn. Damar vond het goed, en de beide legers gingen huns weegs. Gajah-Mada had de jongere broers van Damar bij zich, ieder met een leger van 15.000 man. Na een marsch van een halve maand waren zij in Zuid-Bali aangekomen; daar bouwden zij een kamp, legden een groot vuur aan en bleven verder den loop der gebeurtenissen afwachten. — Intusschen was Damar in Noord-Bali aangekomen, bij Ularan. Toen hij in het Zuiden den rook zag opwarrelen, ging hij, in de meening, dat ook Gajah-Mada voeling had gekregen met den vijand, tot den aanval over. Tusschen hem en Pasunggiri, die uit Ularan optrok, ontstond er een hevige tweedaagsche strijd; op den eersten dag bleef het succes aan den kant van Pasunggiri en verloor Damar 17.000 man van de 20.000; ook den volgenden dag hadden de Tulembangsche troepen het hard te verantwoorden, totdat Damar Pasunggiri aanviel en overwon; Pasunggiri wilde zich overgeven, maar Damar, die in zijn woede over de zware verliezen van zijn troepen het bevel van den koning om hem Pasunggiri geboeid te brengen uit het oog verloor, doodde zijn tegenstander en besliste daarmee den strijd.

---

die echter ook onderling afwijken. Cf. het artikel van Bosch in T. B. G., deel 59, p. 506 sqq.

1) Het is evenzeer de vraag, of Wera eigennaam is in „Goesti Pandji Sakti", p. 329a „de Wĕra-zee" in het Noorden.

Na zijn overwinning sloeg Damar een versterkt kamp op in Ularan. Hij zat er echter over in de war, dat hij tegen 's konings uitdrukkelijk bevel in Pasunggiri gedood had. Ten slotte achtte hij het het verstandigst aan den koning zijn excuses te gaan aanbieden; slechts door drie ondergeschikten vergezeld, terwijl hij de troepen in Ularan achterliet, ging hij op weg en bereikte dag en nacht doorreizend, 14 dagen later Majapahit. Op een vraag van den koning, hoe het met de zaken op Bali stond, rapporteerde Damar winst en verlies: winst, omdat Noord-Bali thans onderworpen was, verlies, omdat een groot gedeelte van de Majapahitsche troepen gesneuveld was, en 's konings uitdrukkelijke wensch om Pasunggiri geboeid voor zich gebracht te zien niet vervuld zou worden, omdat hij (Damar) hem in zijn woede gedood had. Damar kreeg een geducht standje; de koning beval hem dadelijk naar Bali terug te keeren om de onderwerping van dat eiland te voltooien en uitte de hoop, dat Damar de straf voor zijn ongehoorzaamheid zou krijgen door dood of verwonding op het slagveld. Een halve maand later was Damar in Ularan terug.

Met zijn 3.000 overgebleven manschappen, die echter tot de besten van zijn leger behoorden, zette hij den strijd voort. Het duurde echter nog 7 maanden, voor hij de lieden van het Noorden tot onderwerping gedwongen had. Toen kwamen de hoofden zich tot zijn beschikking stellen en op Damar's bevel brachten zij een legermacht van 30.000 man bijeen. Met dat leger trok Damar naar het Zuiden; na een marsch van 5 dagen bereikte hij het kamp van Gajah-Mada in Tawing, waar hij tot zijn ergernis bemerkte, dat zijn medeveldheer nog niets uitgevoerd had. Teleurgesteld over het feit, dat nu aan de onderwerping van Zuid-Bali nog begonnen moest worden, verweet hij Mada zijn gebrek aan activiteit, maar deze beweerde, dat hij nog steeds wachtte op Damar's instructies. Zij besloten de verdere campagne tegen Zuid-Bali gemeenschappelijk te voeren, en weldra was door Damar's doortastendheid hetzelfde resultaat bereikt als in het Noorden, tot groote verbazing en bewondering van Gajah-Mada. Kort na deze overwinning arriveerde er een bode van den koning, Kuda-Pangasih, een zoon van den ouden patih, die opdracht gekregen had zich van den stand van zaken op de hoogte te gaan stellen. Toen hij vernomen had, dat de strijd gewonnen en Bali-Bangsul [1]) tot in de uiterste hoeken onder-

1) Deze combinatie komt in het latere Balineesche Kawi wel meer voor; ze heeft

worpen was, deelde hij Damar en Mada mede, dat zij dan dadelijk naar Majapahit terug moesten keeren; de broers van Damar moesten met hun troepen op Bali blijven, evenals Gajah-Mada's leger.

Twintig dagen later aangekomen te Majapahit, brachten zij verslag uit van hun expeditie. Toen de koning het gunstige resultaat vernomen had, gaf hij zijn voornemen te kennen om met zijn geheele hof naar Bali te verhuizen. Maar voordat zij aan hun voornemen gevolg hadden kunnen geven, kwam ārya Sĕntong in Majapahit aan met de boodschap, dat een zekere Mrāja-Dānawa [1]) plotseling op Bali aangekomen en een opstand begonnen was; hij had den vorst van Bedahulu aangevallen en hem in den strijd gedood; een leger had hij niet, hoogstens enkele familieleden. Deze boodschap deed den koning besluiten zoo spoedig mogelijk te vertrekken, daar hij persoonlijk den strijd met Mrāja-Dānawa wilde aanbinden. Twintig dagen later kwamen zij bij Bedahulu aan, en het duurde niet lang, of er had een botsing met den vijand plaats. Hoewel Mrāja-Dānawa door een heel leger aangevallen werd, hield hij stand zonder gekwetst te worden, en doodde zelfs van zijn kant 200.000 tegenstanders; de strijd werd gestreden bij de Weh Salukat. Ten slotte deden de koning en zijn ārya's een aanval: de koning en Damar van voren, Sĕntong en Beleteng rechts, Gajah-Mada en Kapakisan links en Waringin, Bĕlog en Biñculuk in den rug. Juist zouden de koning en Damar hun vijand, die reeds wankelde, de borst doorsteken, toen deze eensklaps verdween en in geheel Bedahulu niet meer te vinden was.

Na afloop van den strijd namen de Majapahitsche troepen eenige dagen rust in Bedahulu. Daarop gaf de koning Damar bevel de Balineezen bijeen te brengen. Damar trok er met de overige ārya's op uit en na eenigen tijd hadden zij 180.000 man verzameld. Op bevel van den koning verdeelde Damar deze manschappen onder den vorst en de ārya's; toegewezen werden: aan den koning 80.000 man, aan Damar 10.000 man keurtroepen, aan Sĕntong 7.000, aan Beleteng, Waringin, Bĕlog en Kapakisan elk 5.000 (v.l. Kapakisan 4.000), aan Biñculuk en Kuda-Pangasih elk 3.000, aan de(n) panakawan(s) en de(n) pakatik(s)

van Eck tot de onjuiste conclusie gebracht (N. S., Jrg. 7, deel II, p. 327), dat Bangsul de naam van Pasunggiri's residentie was.

1) Van Eck noemt hem Pasunggiri's zoon, maar de door mij gebruikte U. J. teksten steunen deze opvatting niet (loc. cit., p. 328).

elk 2.000, en verder nog troepen (4.000?) aan den patih, den dĕmang, den tumĕnggung, den kanurwan en de panglurahs. Toen de verdeeling afgeloopen was, gingen de troepen in Tusan kampeeren; toen ze daar drie maanden gelegen hadden, trok de koning naar Gelgel om daar een kraton te stichten.

Indien we uit dit eenvoudige verhaal, eenvoudig ook in constructie en taal, de passage van den strijd van den koning van Majapahit en zijn ārya's tegen Mrāja-Dānawa wegdenken, dan houden we een vlot relaas over van de onderwerping van Bali door Java en de verplaatsing van den kraton van Majapahit naar Gelgel. De aanwezigheid van het Mrāja-Dānawa-verhaal werkt in de Usana Jawa storend; Mrāja-Dānawa komt hier uit de lucht vallen; noch de reden van zijn aanwezigheid op Bali, noch die van zijn vijandschap tegen Majapahit en omgekeerd wordt verteld. Wie de koning van Bedahulu is, die door hem bestreden en gedood wordt, wordt niet toegelicht. Pasunggiri, die volgens het op p. 103 medegedeelde Pamañcangah-verhaal vorst van Bedahulu was (daar Pasungrigih), was door Damar gedood en kan dus niet bedoeld zijn. De fantastische strijd van Mrāja-Dānawa tegen een geheel leger en zijn onzichtbaar worden past niet in het kader van dit gedeelte van de Usana Jawa,dat, hoewel overdreven op het gebied der getallen en naïef op dat der causaliteit, toch een zeker realisme vertoont. Het komt mij voor, dat de schrijver of bewerker van dit geschrift, die het Mrāja-Dānawa-verhaal moet gekend hebben uit de Usana Bali, waar het volkomen op zijn plaats is, zich beijverd heeft om van dit feit, voor hem een historisch feit, ook in de Usana Jawa mededeeling te doen. „Moet gekend hebben": de Usana-Bali-kakawin immers is van Nirartha (zie boven, p. 27) en dus van vóór 1600, terwijl de beide proza-Usana's vermoedelijk uit heel wat later tijd stammen, in elk geval een jonger stadium van de historische traditie bevatten dan de Pamañcangah, die uit den Klungkungschen tijd is [1]).

Omtrent de prozaredactie van de Usana Bali kan men zich een denkbeeld vormen uit Friederich's meer genoemde artikel De Oesana Bali. Het artikel dateert van 1847; het moet voor dien tijd stellig een bijzondere prestatie genoemd worden, en het wekt verbazing, dat op de door hem hier en in zijn Voor-

1) Rouffaer's dateering (± 1500 A. D.; B. K. I., 6de volgr., deel VII, p. 289) acht ik te vroeg; voor Kulputih = Wikrama vgl. Krom, Gesch., p. 424!

loopig Verslag reeds vermelde populaire geschiedbronnen pas op het eind van de vorige eeuw de aandacht weer is gevallen, afgezien dan van v. d. Tuuk's belangstelling, die gedurende zijn leven nogal onvruchtbaar was. Intusschen kleven er fouten aan het werk, die thans scherper gezien kunnen worden, nu zooveel meer vergelijkingsmateriaal bekend is: de Tĕgĕs ing bhuwana, die Friederich als inleiding van de Usana Bali beschouwde, behoort er niet bij, maar is een apart werk (Ju., Cat., III, 151), de vertaling is in détails vaak foutief, de aanteekeningen, zoowel de tusschen den tekst doorgestrooide als de in een apart hoofdstuk vereenigde (p. 330 sqq.), bevatten vergissingen en zijn nu in elk geval verouderd, nu Brandes' Pararaton en Juynboll's Catalogi gepubliceerd zijn. Daarentegen is het gehalte van den door hem gebruikten Middeljavaanschen tekst vrij goed, evenals de inhoudsopgave van de niet door hem gepubliceerde stukken. Zijn karakteriseering van het werk als „eene populaire beschrijving van de instellingen der Hindoesche godsdienst op Bali" (p. 245) komt dicht bij die van v. d. Tuuk (KBW., I, 206a: prozageschrift in Balineesch Kawi, handelende over den volks-godsdienst, den dood van Majadanawa enz.), en hij rekent het terecht niet tot de historische werken, in tegenstelling met de Usana Jawa (anders Ju., Cat., II, 385). — Bij onze beoordeeling van de Usana Bali moeten we rekening houden met het feit, dat de kakawin — en kakawin of prozatekst maakt voor den inhoud geen verschil, wanneer we de beide hierboven vermelde en als resp. onecht en vermoedelijk onecht gemerkte passages uit den prozatekst lichten — van vóór 1600 is, uit den tijd dus, dat de historische traditie nog springlevend was. Het komt mij voor, dat Nirartha in de kakawin, waarin hij een oud-inheemsche traditie betreffende de overwinning van het Hinduïsme op Bali weergaf, tevens die van het Hindu-Javanisme op het Hindu-Balinisme verheerlijkte; juist een kakawin leent zich voortreffelijk tot het leggen van een dieperen zin in een verhaal. In dat geval is de Usana Bali de op een hooger plan geplaatste Usana Jawa, waarmee ze volkomen parallel loopt: hier Kulputih van Majapahit, daar Gajah-Mada en ārya Damar, hier de Hindugoden, Mahādewa vooraan, daar de strijdmacht van Majapahit onder den koning, den eersten Dewa-Agung van Gelgel, hier de triomph van het Hinduïsme, daar van het Javanisme; in Mrāja-Dānawa wordt het minderwaardige Bali verslagen. Als allegorie kunnen we verder de Usana Bali, hoe interessant het werk ook

verder is, bij ons onderzoek van de historische traditie niet gebruiken [1]).

Het vergelijkingsmateriaal, waarover we kunnen beschikken ter beoordeeling van de mededeelingen van de Usana Jawa en de Pamañcangah, is niet zeer uitgebreid. In de Pararaton wordt van een expeditie tegen Bali niet gesproken; slechts kan men er uit opmaken, dat Bali in het jaar van de Gajah-Mada-gelofte (1331 of kort daarna) nog niet onderworpen was. Uit Bali zelf hebben we dan ook nog in 1328 een bericht van een onafhankelijk vorst, n.l. de oorkonde van Slumbung van çrī Walajayakṛta-ning-rat en diens moeder pāduka Tārā çrī Mahāguru (Krom, Gesch., p. 375). Van een expeditie tegen Bali vernemen we iets, niet zoo heel veel, uit twee werken, n.l. uit strophe 4 van Zang IL van de Nāgarakṛtāgama en uit Kidung Sunda A, 46*b*—49*a*. De Nāg.-strophe wordt door Kern aldus vertaald: „Voorts in 't Çāka-jaar 1265 [verbeterde lezing] werd de snoode, laaghartige vorst van Bali beoorloogd door 't (Javaansche) leger; hij kwam ten val met alle (de zijnen) en sneefde. Vervaard vloden allerlei boosdoeners ver weg." We kunnen regel 2 en 3 van de strophe (ikang Bāli nāthanya duççīla nīca, dinon ing bala bhraṣṭa sakweh wināça), zonder den tekst ook maar in het minst geweld aan te doen, ook aldus vertalen: „(In 1265 Ç.) kwam Bali, tegen welks snooden, laaghartigen vorst een expeditie uitgezonden was, ten val en allen sneuvelden (of werden er onder gebracht)". Kern vatte als bedoeling van de strophe op, dat de geheele veldtocht in 1265 Ç. = 1343 A.D. afliep; in mijn vertaling blijft het tijdstip van het begin van de expeditie onbepaald, en wordt slechts het jaar van den val (bhraṣṭa) van Bali medegedeeld. Gesteld, dat de onderwerping van Bali inderdaad door haar minder vlot verloop de Regentes en haar patih

---

1) Ter aanvulling van de Usana Bali de volgende bijzonderheden uit de Nota de Haan: de Klingsche koning Çrī Wīrakeçarī kwam uit Majapahit naar Bali, stichtte een purī Koripan in Bēsakih, kreeg een zoon Jayakasūnu en keerde daarop met hem naar Majapahit terug (anders dus dan de lezing in Friederich's artikel, p. 323 sqq.). Daarna verscheen plotseling bhagawān Kāçyapa — die in cod. 5243, fol. 1b, tot een van de voorvaderen van alle brahmanen van Voor-Indië, Ceylon (?) en Java gemaakt wordt —; hij nam dewī Danu, de godin van de pura Batur, tot echtgenoote en kreeg bij haar een zoon Māyā-Dānawa. Deze werd vorst van heel Bali en had een pura in Batur en een pasanggrahan in Bedahulu. Om zijn wangedrag werd hij door Indra bestreden en te Tampak-Siring gedood. Vgl. nog J. C. Jasper, Het eiland Bali en zijn bewoners, Tijdschr. Binn. Bestuur, 1913, deel 45, p. 249 sqq., en Mirandolle in Kol. Tijdschr., 1921, p. 751—762.

Gajah-Mada ernstige moeilijkheden zou bereid hebben, zou Prapañca dat dan in een lied, dat de verheerlijking van den zoon van de Regentes en den heer van Gajah-Mada beoogde, uit hebben laten komen? Dat het den Majapahitters op dien veldtocht inderdaad niet dadelijk voor den wind ging, blijkt ook uit het hierboven vermelde Kidung-Sunda-fragment. Zooals boven in hoofdstuk I reeds is opgemerkt, behoort deze redactie vermoedelijk tot de oudste historische tradities, zoodat de mededeeling zeker belangstelling verdient. Er wordt daar verteld (vgl. boven, Hoofdst. III), dat de Sundasche patih Anepakĕn in zijn twistgesprek met Gajah-Mada behandeling van Sunda als onafhankelijk rijk eischte op grond van gebeurtenissen van recenten datum. Niet alleen, zoo memoreerde Anepakĕn, had Sunda twee Javaansche aanvallen afgeslagen, maar het had zelfs Majapahit ondersteund, toen het om hulp gevraagd had tegen Bali bij monde van patih Madhu. De koning van Sunda had een hulplegertje van 2.000 man onder commando van Orang-Agung (= Urang-Raya) gezonden, aan welks dapperheid het eerste succes op Bali, de val van het Westerfort, te danken was, terwijl het Oosterfort veroverd was door (A)jaran-Panolih van Madhura. De Sundasche en de Madhureesche veldheer hadden toen den koning van Bali en de prinses(sen) gevankelijk weggevoerd, en terecht weigerde Urang-Raya later hen aan den koning van Majapahit als huldeblijk aan te bieden (48*b*: angalangi a n g a t u r č n e n g nṛpati; angaturakĕn steeds van het aanbieden van iets a a n e e n m e e r d e r e gezegd); slechts wilde hij ze als g e s c h e n k (a n u g r a h a, gewoonlijk gebruikt van een geschenk van een meerdere aan een mindere) aanbieden. Gajah-Mada had hem toen gezegd naar Sunda terug te gaan — er staat niet bij, dat hij Urang-Raya's opvatting aanvaardde! — en had hem den rang van adhipati van Takung verleend, terwijl (A)jaran-Panolih den titel kreeg van adhipati van Sungĕnĕp [1]). Uit de in 48*b* gebruikte uitdrukking van Anepakĕn:

---

1) Wellicht moet met deze activiteit van (A)jaran-Panolih op Bali in verband gebracht worden de volgende mededeeling van van Bloemen Waanders (T. N. I., Serie 3, Jrg. 2, deel II, p. 407): „De afstammelingen van zekeren Djaran Penolik (l. Penolih) van Madjapait (!) mogen geene paarden houden. Deze personen zijn op Bali in groot getal aanwezig." Volgens KBW., IV, 38b, wordt hij genoemd als stamvader van een afdeeling der çūdra's. Zie ook KBW., II, 522—523 en de daar aangehaalde werken. In de Sĕrat Kaṇḍa (Parar., p. 227 sqq.) is hij de zoon van Bra-Wijaya bij een Bagĕlensche vrouw, wordt door zijn vader in Sumĕnĕp (Sumĕḍang) geplaatst, door den dipati van Dĕmak tot den Islām bekeerd en later met een ander door panĕmbahan Jimbun naar

„wanneer ik het juist gehoord heb" behoeft men niet af te leiden, dat deze gebeurtenis voor Anepakén's tijd voorgevallen was, omdat elders in Kidung Sunda A blijkt, dat Urang-Raya behoorde tot degenen, die in Bubat sneuvelden.

Op grond van deze gegevens lijkt de voorstelling van Pamañcangah, Usana Bali en Kidung Sunda A, dat de onderwerping van Bali met groote moeilijkheden gepaard gegaan is, geenszins onaannemelijk, en, zooals wij boven zagen, is zij ook gemakkelijk in overeenstemming te brengen met de mededeeling daaromtrent in de Nāgarakṛtāgama. Omtrent de bijzonderheden van den strijd geven de Middeljavaansche bronnen elk eigen détails. De voorstelling van de Usana Jawa, dat de veldtocht plaats had onder de regeering van den koning, die zijn kraton gevestigd had in het woud van Trik, d.w.z. Wijaya (zie hierboven, hoofdst. II), dat Damar en de overige ārya's 's konings broeders waren en dat Wijaya na de definitieve verovering van Bali zich in Gelgel vestigde, is natuurlijk waardeloos uit historisch oogpunt. De Pamañcangah stelt het begin van de campagne nog onder het bewind van Kala-Gĕmĕt, wiens familierelaties ons juist medegedeeld worden, evenals verderop zijn dood (zie hierboven hoofdst. III). Hoe lang het duurde, voor volledig succes bereikt werd, blijkt niet uit den tekst, die slechts zeer in het algemeen de phasen onderscheidt met „na langen tijd" of „na zeer langen tijd" (b.v. P.K., I, 34, 39); men behoeft in elk geval niet uit het feit, dat de dood van Kala-Gĕmĕt pas verhaald wordt na de beschrijving van de definitieve overwinning van Kapakisan te concludeeren, dat volgens de Pamañcangah de veldtocht nog tijdens de regeering van Kala-Gĕmĕt afliep. Van de verhouding tusschen Java en Bali hooren we voor den eersten keer pas weer wat, wanneer de Pamañcangah ons in Zang I, 158 tot begin Zang III (fol. 12*a*—21*a*) gaat vertellen van de rijksconferentie onder Ayam-Wuruk na den dood van Gajah-Mada, waaraan o.a. Kapakisan's jongste zoon (ev. kleinzoon; zie pag. 122 hierbeneden), toen reeds vorst van Gelgel, deelnam. Daar Kala-Gĕmĕt in 1328 vermoord werd (Krom, Gesch., p. 377), en ons nog uit 1328 een oorkonde van een onafhankelijk Balineesch vorst bekend is, zooals boven reeds ter sprake is gekomen, zijn onze drie bronnen (Pam., Parar. en Nāg.) alleen dan tot overeenstemming te bren-

---

Sĕngguruh gestuurd om te trachten zijn vader, die daar dan resideert, te bekeeren. Ook in de Maleische kroniek van Bandjarmasin en Kotawaringin komt hij voor (KBW., I, 335b).

gen, wanneer we aannemen, dat 1° de expeditie hetzij in 1328 uitgestuurd werd, hetzij in dat jaar pas zoo kort bezig was, dat de onafhankelijkheid van Walajayakrta-ning-rat toen nog ongeschokt was, 2° zij op het tijdstip van de Gajah-Mada-gelofte (± 1331) nog niet, maar (3°) eerst in 1343 met succes bekroond werd. Dat de expeditie dan 15 jaar of iets langer geduurd heeft, zonder dat we er in Javaansche bronnen veel van bemerken, behoeft geen overwegend bezwaar tegen deze mogelijkheid te zijn, daar er in de eerste plaats niet steeds behoeft gevochten te zijn, en in de tweede plaats ook de Pamalayu 16 jaar geduurd heeft (1277—1293), zonder dat we er in die jaren veel van hooren. Ook in het geval van de Pamalayu was er een vazalvorstendom (Malayu) gesticht en stevig gegrondvest, voor de Javanen terugkeerden. Het verschil tusschen de expeditie tegen Bali en de Pamalayu is, dat van Bali geen troepen teruggekeerd zijn (althans volgens de Pam.; niet echter volgens het fragment uit Kidung Sunda A), maar dat hangt dan samen met het feit, dat op Bali een Javaansch vorstendom gesticht werd, terwijl Malayu Sumatraansch bleef. Intusschen, meer dan een mogelijkheid is deze constructie niet; mocht het bekend worden van nieuwe feiten haar omverwerpen, dan rest ons slechts de conclusie, dat de schrijver van de Pamañcangah de Javaansche verovering van Bali ten onrechte reeds onder Kala-Gĕmĕt laat aanvangen en haar dus te vroeg stelt.

In dit verband worde nog opgemerkt, dat slechts de Usana Jawa duidelijk spreekt van Gajah-Mada's aanwezigheid op Bali [1]); de Pamañcangah is hier vaag en zegt slechts (I, 7; vgl. fol. 2*a*), dat Bedahulu overwonnen werd „wet ning wicitranira sirārya Damar, p r a j u r i t Majapahit, lan si rakryan Mada, s i r ā d i n i n g o p a y a", welke vaagheid ik in mijn referaat hierboven gevolgd heb door slechts te spreken van „samenwerking" in het begin van deze paragraaf, de mogelijkheid open latende, dat Damar te velde en Gajah-Mada in het bureau van den patih van Daha te Majapahit (vgl. Krom, Gesch., p. 383) de Balineezen overwon. Hoewel Gajah-Mada in 1328 geen rijksbestierder was — het Pararaton-bericht, dat hij in 1321 patih van Daha werd, is onjuist gebleken, maar in 1330 bekleedde hij stellig die functie; zie Krom, Gesch., p. 374 —, en dus toen nog geen beslissende rol bij de uitzending der expeditie gespeeld kan hebben,

1) Waaraan zich dan de Balineesche voorstelling van G.-M. als stamvader van vele Bal. vorsten aansluit.

is het heel goed mogelijk, dat hij, die toen toch stellig reeds een persoon van gewicht in Majapahit was, om een of andere reden speciaal bij den Balineeschen veldtocht geïnteresseerd is geweest. — De persoon van ārya Damar is uit oudere Javaansche geschiedbronnen niet bekend. De Nāgarakṛtāgama deelt den naam van den leider van de expeditie tegen Bali niet mede, evenmin als de passage uit de Kidung Sunda A. De Pamañcangah noemt hem slechts prajurit en deelt omtrent zijn maatschappelijken stand niets meer mee, dan men uit zijn titel ārya kan opmaken; wat zijn functie betreft: onder Ayam-Wuruk heet het van hem (I, 104: wṛddha sira pinatih; fol. 9), dat hij als patih-wṛddha (mantri-wṛddha?) naar Palembang ging om daar het onderkoningschap te bekleeden, en dat zijn zoon hem daar na zijn dood in die functie opvolgde (I, 107, 162). In de Usana Jawa was hij Wijaya's jongere broer en juist vóór de Balische expeditie onderkoning van „Tulembang" (vaker variant van Palembang; vgl. b.v. de v.l. van P.K., II, 19, 63, 83); op Bali speelt hij nog een belangrijke rol in de geslachtslijsten der latere rijkjes. Volgens de Nieuwjavaansche babad was ārya Damar de zoon van Bra Widjaja bij een reuzin, terwijl de Chineesche, met wie hij bij zijn vertrek naar Palembang huwde, de moeder was van Raden Patah, later den eersten sultān van Dĕmak, die ook een zoon van Bra Widjaja en dus een halfbroer van Damar was. In den volksmond is Damar blijven voortleven als een machthebber over de djins (Dongeng awarni-warni, ed. Volkslektuur, Serie 4, No. 1). Mocht v. d. Tuuk's gissing in KBW., IV, 991*b*, s.v. bleteng, dat Beleteng een vertaling van Damar is, daar ook Blotong (± =damar) voorkomt, juist zijn, dan speelt Damar ook in de geschiedenis van Sunda een rol (zie boven, hoofdst. III); voor v. d. Tuuk's gissing pleit, dat in de Pamañcangah geen Beleteng optreedt; de persoonsverdubbeling, die dan in de Usana Jawa (zie boven p. 110) optreedt, is ook in de Nieuwjavaansche litteratuur geen onbekend verschijnsel (zie Parar., p. 215, noot 2, 217, noot 1) [1]. — Van Pasungrigih (v.l. Prasungrigih), die in de Balineesche satwa nog bekend is onder den naam van Pacunggrigis of Pasunggrigis (KBW., IV, 218*b*) en in de Usana Jawa Pasunggiri genoemd wordt, heb ik verder nergens iets vermeld gevonden [2], evenmin als van Dedela(-nātha) van Sambawa (Sumbawa), dien hij later ten behoeve van Majapahit bestreed.

1) Zie nog over hem Rouffaer in BKI., 6de volgr., deel VII, p. 289.

2) Behalve dan wat in de nota de Haan vermeld wordt: zie een der vorige noten.

De Pamañcangah noemt hem (P.) koning van Bedahulu; in de Usana Jawa wordt hij meer algemeen koning van Bali genoemd, maar vermoedelijk is ook daar wel de bedoeling, dat hij in Bedahulu thuis hoorde. Of hij misschien gelijk te stellen is aan den uit de Balineesche oorkonde van 1328 bekende Walajayakṛtaning-rat? — Javaansche actie tegen Sambawa is in dezen tijd geenszins ondenkbaar. Pasungrigih's aanval zal niet veel succes gehad hebben, daar hij zelf sneuvelde; in de Gajah-Mada-gelofte komt Dompo (= Sumbawa) voor als een gebied, dat nog onderworpen moest worden, en pas in 1357 werd het aan het Javaansche machtsgebied toegevoegd (Krom, Gesch., p. 405; vgl. de mededeeling uit de Hikāyat Rāja-rāja Pasay, noot 2 van p. 386 op p. 387). — De meeste andere personen, die nog genoemd worden, zijn onbekenden; slechts ārya Sĕntong komt in de Pararaton voor (29,10).

Recapituleeren we den inhoud van § 2 aldus: de veldtocht ter verovering van Bali, dien de Middeljavaansche historische traditie vermeldt, is die van Nāg., II, 4; het relaas van de Pamañcangah zou desnoods mogelijk kunnen zijn, maar de kans is heel groot, dat het geantidateerd is; de lezing van het eerste deel (zonder de Mrāja-Dānawa-passage) van de Usana Jawa is jongere traditie en voor het leeren kennen der feiten van veel minder waarde dan de Pamañcangah; de Usana Bali is een allegorie en heeft voor dat doel geen waarde.

§ 3. Samprangan en Gelgel vóór Batu-Renggong.

Op de periode van strijd en verovering volgde er een van ontwikkeling en organisatie; het ontbreken van schokkende gebeurtenissen weerspiegelt zich in de historische-traditieboeken, die ons over dezen tijd zeer onvoldoende inlichten. Voor dit gedeelte van de geschiedenis van Bali wordt het materiaal geleverd door 1° de Pamañcangah, 2° de Usana Jawa en 3° het geschriftje, dat hierboven in de Inleiding onder h 4° genoemd is.

1°. Omtrent de regeering van Kapakisan, of Kṛṣṇa-Kapakisan, zooals hij misschien als vorst ook genoemd wordt, worden we door deze bron al heel karig ingelicht. Het eenige, wat er behalve het in § 2 vermelde van hem verteld wordt, is, dat hij tot zijn patih benoemde Ñuh-Aya (in de MSS. vaak gespeld Ñuh-Ahya, en, wegens de groote gelijkenis van de letters ñ en b in het Balineesche schrift, vaak ook buhaya, buhahya), tot dĕmung ārya

Wangbang en tot tumĕnggung ārya Kuṭa-Waringin. De volgorde, waarin deze voorname ambtenaren genoemd worden, is dezelfde in kidung en prozatekst, en herinnert ons aan wat de Pararaton ons vertelt (25, $_{19-20}$), n.l. dat onder de regeering van Kala-Gĕmĕt tumĕnggung minder was dan dĕmung. Terwijl nu de namen van den dĕmung en den tumĕnggung bekend zijn, biedt ons die van den patih reeds dadelijk moeilijkheden. Hier (P.K., I, 54; fol. 5) wordt niet verteld, wie hij is; hij wordt echter nog enkele keeren in de Pamañcangah vermeld, en wel als iemand uit het geslacht Kapakisan. Het duidelijkst is de mededeeling in Pam., fol. 35*a*, waar we lezen: „ . . . Ñuh-Aya, trĕh Kapakisan, roro yānak (v.l. sanak) sang ari, gusti Asak, Ñuh-Ahya, gusti Wayahan gusti Patandakan, mawĕtu gusti Batan-Jruk, kunĕng gusti Nginte putra n gusti Asak"; in vertaling: „ . . . Ñ.-A. uit het geslacht Kapakisan; twee was het aantal der jongere kinderen (v.l. broeders), n.l. gusti Asak en Ñ.-A.; gusti Wayahan (d.w.z. oudste zoon, n.l. van Ñuh-Aya) was gusti Patandakan, wiens zoon weer gusti Batan-Jruk was, maar gusti Asak's zoon was Nginte." De vraag rijst nu: wiens jongere zoons of wiens jongere broers waren Asak en Ñuh-Aya? Wellicht geeft cod. 5058 (zie hierboven, p. 16) het juiste antwoord: Ārya Kapakisan had tot zoons Asak en Ñuh-Aya (fol. 2*a*). Daar nu Pam., fol. 35*a*, hen „jongeren" (sang ari) noemt, moeten zij dus zijn jongere broers van Kapakisan's opvolger. Kapakisan's dood wordt terloops medegedeeld in P.K., I, 107, Pam., fol. 9*b*. In P.K., I, 130, Pam., fol. 10, wordt na een uitvoerige mededeeling over contemporaine geschiedenis van Majapahit het verhaal van de geschiedenis van Bali weer opgenomen, en wel in de kidung met het bericht, dat Kṛṣṇa-Kapakisan bij zijn dood vier kinderen naliet, raden Agra-Samprangan, raden Turukan, een dochter en een jongsten zoon. De conclusie, die we uit de kidung kunnen trekken, is deze: Kapakisan had drie zoons, Kṛṣṇa-Kapakisan, Asak en Ñuh-Aya, waarvan de oudste de zooeven genoemde vier kinderen had; cod. 5058 somt van het geslacht Kapakisan niet op de leden van de koninklijke familie en vermeldt dus Kṛṣṇa-Kapakisan niet. Deze conclusie lijkt heel aannemelijk, maar is helaas niet in overeenstemming met het feit, dat in Pam., fol. 10*b*, de vader van de vier kinderen i dewa Wahu-Rawuh wordt genoemd, waar wel Kapakisan, maar niet diens zoon mee bedoeld kan zijn [1]). Ik ben echter geneigd deze laatste lezing gemakshalve

1) Naast fol. 10*b* kan men nog plaatsen Pam., IV, 133 = fol. 33*b*. Ook in „Goesti

voorloopig voor onjuist te houden, en met de kidung, met cod. 5058 en met Pam., fol. 35*a*, koning Krṣna-Kapakisan, van wien we dan echter in het geheel niets weten, te onderscheiden van Kapakisan, den veroveraar en pacificator van Bali. Er moeten echter, zooals wij beneden zullen zien, ook in het kidung-relaas van de oudste Javaansche vorsten van Bali belangrijke hiaten voorkomen, zoodat het ondoenlijk is aan een der lezingen een bepaalden graad van waarschijnlijkheid toe te kennen. Reeds het feit, dat van Krṣna-Kapakisan's regeering niet de minste kleinigheid verteld wordt, toont ons, hoe slecht de latere traditie over dit tijdvak is ingelicht.

Van de vier zooeven genoemde kinderen van den vorst van Samprangan volgde de oudste zijn vader op; in den prozatekst heet hij i dewa Samprangan. Hij was een leeghoofd, en verdeed een groot deel van zijn tijd aan minnespel en zorg voor zijn toilet; 's ochtends om 9 uur, wanneer hij als vorst reeds lang op de paséban behoorde te zijn, stond hij zich nog voor den spiegel te bewonderen en liet de mantri's, die hun opwachting kwamen maken, al dien tijd maar wachten. Toen dit nu den mantri's al een paar malen overkomen was, gebeurde het eens, dat één van hen, Kubon-Klapa, uit het geslacht van Kuṭa-Waringin, na uren wachtens er genoeg van kreeg en de paséban verliet. Zijn voorbeeld werd gevolgd door de andere mantri's, zoodat de vorst, toen hij zich eindelijk vertoonde, geen van hen meer aanwezig vond. Nu was van de overige kinderen van Krṣna-Kapakisan de tweede zoon, raden Turukan, in den prozatekst i dewa Panarukan genaamd, krankzinnig en de dochter was uitgehuwelijkt aan een paard (P.K., I, 134: palakennya ring wājī; Pam., fol. 10*b*: den pasomahakĕn lawan ajaran; iemand, die Kuda- heette? [1])). De jongste zoon, dien de prozaredactie hier slechts i dewa Kĕtut noemt, maar wiens (apanage-)naam volgens P.K., IV, 133, Pam., fol. 33*b*, Tĕgal-Bĕsung was, was een hartstochtelijk speler, maar iemand van erkende capaciteiten. Hem nu zocht Kubon-Klapa na zijn breuk met den vorst van Samprangan op. Hij vond hem

---

Pandji Sakti" en in de Nota de Haan is çrī Kapakisan = Kṛṣṇa Kapakisan, zoodat deze opvatting, zelfs indien ze onjuist mocht zijn, de algemeenere is geworden.

1) Zie „Pandji Goesti Sakti", p. 327a boven; ook P. de Kat Angelino meende dus, dat er werkelijk een paard mee bedoeld is. Als verhaalmotief komt dit totemistische trekje wel vaker voor; vgl. Dongeng Awami-warni, Volkslectuur, Serie No. 4, No. 4 (p. 17 sq.), het verhaal van een weefster, die trouwt met den hond, die haar gevallen spoel opzoekt. Ook in de babad komt een verhaal voor van een huwelijk met een krokodil (vgl. H. Djajadiningrat, diss., p. 291, 292).

in een speelhuis, maar verzocht hem niettemin, na hem de situatie uiteengezet te hebben, hem te mogen huldigen als zijn heer. De speler achtte zich daarvoor niet de geschikte persoon, en wees Kubon-Klapa op zijn armoede, maar deze kwam aan zijn bezwaren te gemoet door hem zijn huis in Gelgel, van welke plaats hij akuwu was, als voorloopige residentie aan te bieden; zelf zou hij dan zoolang wel in den Klappertuin, zijn apanage, gaan wonen. Dat aanbod was te verleidelijk voor den prins; hij aanvaardde het en vestigde zich in Gelgel (Swecchānagara, Linggarṣapura, Swecchālinggarṣapura). Zoo was de grondslag van het latere rijk van Gelgel gelegd [1]).

Voordat i dewa Kĕtut door Kubon-Klapa geheuldigd was, had hij tweemaal een poging gedaan om zijn macht uit te breiden. Hij had n.l. bezoeken gebracht aan Pandak en aan Kalungkung (Smarajaya); door het dorpshoofd van Pandak was hij met eerbied ontvangen, maar dat van Kalungkung had geen notitie van hem willen nemen. Daarom had hij den inwoners van Pandak beloofd, dat hij, mocht hij nog eens de macht over Bali in handen krijgen, hen als belooning tot sanghyangs [2]) zou verheffen, terwijl hij dien van Kalungkung had aangezegd, dat ze in dat geval zouden gedegradeerd worden tot secreetscheppers en dwangarbeiders. Deze belofte en dit dreigement kon hij nu verwezenlijken. Snel toch ontwikkelde zich de jonge kraton van Gelgel en kwam tot grooten bloei, door de bescherming van den god van den To-Langkir, Mahādewa, en door de bekwaamheid van i dewa Kĕtut [3]). Daarmee evenredig was de achteruitgang van Samprangan, daar de andere rijksgrooten Kubon-Klapa's voorbeeld ook volgden in de erkenning en huldiging van den heer

---

1) Men vindt de hoofdzaken van dit verhaal ook bij Friederich, De Oesana Bali, p. 343, 344, in Goesti Pandji Sakti, p. 326b—327a, in de Nota de Haan en bij J. C. Jasper, Het eiland Bali en zijn bewoners, Tijdschr. Binnl. Bestuur, 1913, deel 45, p. 251 sqq. In dit laatste artikel, waarvoor men vergelijke C. Lekkerkerker, Bali en Lombok, p. 187—188, komen enkele afwijkingen van de gewone lezing voor. Het begin is gelijkluidend met Nota de Haan; dan volgt: Te Bĕdulu regeerde de zoon van Masula en Masuli, Bedamukha met den olifantskop, hier ook Topa-Wulung (cf. p. 102 en n. 1) geheeten, wiens patihs waren Pasunggĕrigĕs en Kĕbo-Iwa. Tegen hem zond de koning van Majapahit, ārya Muruk [inpl. v. Ayam-Uruk!; hier aan ā. Damar gelijkgesteld], Gajah-Mada ter bestrijding uit. Na den dood van Bedamukha werd ā. Muruk's zoon Kṛṣṇa-Kapakisan koning van Samplangan. Na hem regeerde daar dalĕm Samplangan, daarna d. Tarukan, die hier minderwaardig, maar niet gek is, daarna d. Kĕtut in Gelgel.

2) KBW., III, 431a: onderafdeeling van de 2de kaste.

3) I dewa Kĕtut wordt herhaaldelijk als incarnatie van Mahādewa voorgesteld; zoo b.v. P. K., II, 4, III, 6. Daarnaast is hij echter incarnatie van Smara (b.v. P. K., I, 157, II, 29) en wordt hij genoemd Smara-Kapakisan, Manmatha-Kap. (Pam., fol. 14).

van Gelgel. De functionarissen van Gelgel behoorden tot dezelfde geslachten als die van Samprangan: patih was Ñuh-Aya's zoon Patandakan, dĕmung Pinatih van het geslacht van ārya Wangbang en tumĕnggung Kubon-Klapa van het geslacht Kuṭa-Waringin. Patandakan behoorde, zooals wij hierboven reeds aangaven, tot de derde generatie der Javanen op Bali; dit was ook het geval met Pinatih, van wien we uit P.K., V, 65—66, Pam., fol. 54*b*—55*a*, weten, dat hij de zoon was van ārya Wangbang's zoon Bañak-Wide; van Kubon-Klapa mogen we dus ook wel hetzelfde veronderstellen. De prozaredactie vertelt ons (fol. 10*b*), dat de door deze generatie gesproken taal reeds het Yawa-Bali was, het Balineesche Javaansch, waarin ook de Pamañcangah geschreven is (KBW., IV, 383*b*: djawa bali, de taal, waarin de gĕguritan geschreven zijn); de waarde van deze mededeeling wordt echter sterk verminderd door het feit, dat ze voorkomt in één van die opzettelijk onverstaanbaar gemaakte passages, waarmee het eerste deel van de proza-Pamañcangah steeds nieuwe hoofdstukken begint.

Men zou kunnen zeggen, dat Kubon-Klapa de apanagenaam van den akuwu van Gelgel was; hiermee wordt bedoeld, dat hij leenman, heer van het apanagegebied Kubon-Klapa was. Deze apanages waren erfelijk, en zoo ontwikkelde zich op Bali, op dezelfde wijze, als wij dat uit de Nederlandsche geschiedenis kennen, het gebruik van aardrijkskundige namen als familienamen. Het is voor ons niet gemakkelijk de verschillende Kubon-Klapa's, die even zoovele generaties vertegenwoordigen, van elkaar te onderscheiden, vooral, daar de eigennaam, dien de Balineesche grooten behalve hun apanagenaam droegen, slechts zeer zelden genoemd wordt (enkele voorbeelden in P.K., VI, 18 sqq.; Pam., fol. 60*a*). Wanneer het feodale stelsel, dat hieraan ten grondslag lag, en dat we, voor zoover mij bekend, niet in dezen geprononceerden vorm van Java kennen, zich in de Javaansche kolonie op Bali ontwikkelde, en of het wellicht een aanpassing der Javaansche immigranten aan Balineesche gebruiken was, blijkt niet uit de Pamañcangah. Een volledige lijst van Gelgelsche apanages, zooals ze in de heele Pamañcangah telkens weer voorkomt, wordt voor het eerst gegeven bij de beschrijving van de macht van den jongen kraton van Gelgel in Pam., fol. 11*b*—12*a*, maar de traditie voert de feodale organisatie hooger op en baseert haar op een verdeeling van het gebied onder de laatst aangekomen Javanen en de zoons van de eerst aangekomenen. Deze eerste verdeeling,

die in den loop der jaren door steeds voortschrijdende verdeeling, waartegenover echter weer samenvoeging stond door huwelijk, overerving, adoptie enz., steeds ingewikkelder werd, zag er uit als volgt:

in de familie ārya Kanuruhan: Brang-Singha, Tangkas en Pagatepan;
in de familie ārya Wangbang: Pinatih, Panataran en Toh-Jīwa;
in de familie Wangbang: Sukahĕt, Pring en Cagahan;
in de familie ārya Kĕñcĕng: Tĕgĕh-Kori of Badung en Tabanan;
in de familie ārya Bĕlog: Buringkit en Kaba-Kaba;
in de familie ārya Pangalasan: Jlantik en Camanggahon;
in de familie ārya Dalañcang: Kapal;
in de familie ārya Kuṭa-Waringin: Kubon-Klapa (met de varianten K.-Tiris, K.-Tubuh, Abyan-Tubuh en Klapodyāna);
in de familie ārya Manguri: Dawuh;
in de familie ārya Gajah-Para: Toya-Añar (Toyañar, Tiyañar);
in de weçya-families Tan-Kobĕr, Tan-Kawur en Tan-Mundur: resp. Pacung, Abyan-Sĕmal en Cacaha.

De apanagegebieden vindt men grootendeels nog als namen van dorpen op de kaart van het huidige Bali terug (zie b.v. Schetskaart van het eiland Bali, schaal 1 : 250.000, van de Topographische Inrichting, verbeterde editie, Batavia, 1922). Het apanagegebied van de leden van het koninklijke huis van Kapakisan is in deze lijst niet opgenomen, omdat de tekst weinig gegevens daarover mededeelt. Dat zij apanages hadden, blijkt uit de namen, waarmee ze aangeduid worden; zelfs worden enkele koningen van Gelgel genoemd bij hun apanagenaam, dien ze als prins droegen, n.l. Batu-Renggong en Saganing. De andere koningen worden naar hun bijnaam of naar hun plaats in het gezin van hun ouders aangeduid, b.v. Bĕkung (= de kinderlooze), Di-Made (= het tweede kind, op één na de oudste). Of zij eigennamen hadden, is mij nergens gebleken, maar vermoedelijk hadden ze wel Sanskrt wijdingsnamen, zooals de koningen van Singhasāri en Majapahit, daar de namen Wīryātmaja en apañji Wijayamottama in de inleiding van de kidung Pamañcangah gegeven worden aan een koning en een prins in den na-Gelgelschen tijd en niet aannemelijk is, dat tusschen dit en het Javaansche gebruik de Gelgelsche periode een lacune zou vormen, te meer, omdat Gelgel steeds boogt op het hooghouden van de Majapahitsche traditie.

De voornaamste gebeurtenis onder de regeering van den eer-

sten koning van Gelgel is geweest zijn tocht naar Majapahit ter gelegenheid van de door Ayam-Wuruk georganiseerde rijksconferentie, die hierboven reeds ter sprake gekomen is. Hoeveel jaren de kraton van Gelgel reeds bestond, toen Ayam-Wuruk den „vazalvorst van Bali" (P.K., I, 161; Pam., fol. 12*a*) opriep naar Majapahit, en of Majapahit zich nog op een of andere wijze met de verplaatsing van het zwaartepunt in het Balineesche vazalvorstendom bemoeid had, blijkt niet uit den tekst; deze acht het vanzelfsprekend, dat aan de uitnoodiging door den vorst van Gelgel gevolg werd gegeven. Vergezeld van zijn drie voornaamste ambtenaren, Patandakan, Pinatih en Kubon-Klapa, en van de drie weçya's, zoo wordt in Zang II verhaald, vertrok hij op een gunstigen dag naar Majapahit, de zorg voor den kraton aan de achterblijvende rijksgrooten overlatende. Na een reis van zeven dagen, waarop zij verschillende havens van de kust van Bali aandeden, telkens met groote eerbewijzen door den betreffenden akuwu ontvangen, bereikten zij Bubat. Ook daar had de akuwu alles voor een schitterende verwelkoming gereed laten maken. Dadelijk na de aankomst der Balineesche gasten stuurde hij een boodschap naar Majapahit en een dag later kwam een deputatie namens den koning de gasten in Bubat afhalen. De indruk, dien de vorst van Gelgel op de Javanen, en vooral op de Javaanschen, maakte, was buitengewoon; ook bij Ayam-Wuruk viel hij zoozeer in den smaak, dat hij bij wijze van onderscheiding een verblijfplaats in de kamĕgĕtan [1]) aangewezen kreeg. In de uitvoerige, dichterlijke beschrijving, die de Pamañcangah van de reis naar en het verblijf in Majapahit geeft, komt een passage voor, die mij niet geheel duidelijk is, maar die blijkbaar bedoeld is als een illustratie van de bijzondere voortreffelijkheid van den vorst van Bali. Er wordt n.l. verteld (P.K., II, 72—75; Pam., fol. 20), dat één van de Javaansche vorsten dien van Bali vroeg zijn dijen eens te laten zien, want de mare was reeds tot Java doorgedrongen, dat de vorst van Bali zwarte dijen had. Deze bevestigde het gerucht, maar zei er nederig bij, dat die afwijking wel een straf voor zijn zonden zou zijn. Hij liet toen zijn dijen zien, en dadelijk beseften de Javaansche vorsten, dat zoo iemand een machtig held en een groot vorst moest zijn; zij uitten hun verbazing en bewondering met de woorden: „Men zegt (terecht(?)), dat het dorp van dezen man beoosten den Kawi

1) Vgl. voor dit woord B. K. I., 1927, deel 83, p. 136—137.

ligt"(?) [1]). — Daarna deelde de koning van Majapahit geschenken uit aan de vazalvorsten, o.a. aan den koning van Bali een bijzonder waardevolle kris. Na de plechtige audiëntie bleven de vazalvorsten nog een maand lang de gasten van den koning; ze gebruikten dien tijd om de onderlinge vriendschapsbanden weer wat vaster aan te knoopen, en ook bij deze gelegenheden bleek weer, hoe bijzonder hoog de vorst van Bali stond in de bewondering van zijn collega's en bloedverwanten van Pasuruhan en Blangbangan. Toen die maand om was, werden de vazalvorsten door den koning van Majapahit in afscheidsaudiëntie ontvangen, waarna ze ieder naar hun eigen land terugkeerden. De vorst van Bali beleefde op zijn terugreis nog een vreemd avontuur. Toen hij reeds aan boord van het schip gegaan was, dat hem naar Bali terug zou voeren, raakte door een ongelukkig toeval de kris, die de koning hem geschonken had, uit de scheede los en viel in het water. Onmiddellijk toonde toen de eigenaar de kris haar scheede, waarop zij uit het water opsteeg en vanzelf haar plaats weer in de scheede innam. Daar dit op de groote rivier voor Canggu gebeurd was, kreeg de wonderkris den naam Bangawan-Canggu. Verder verliep de terugreis naar Bali zonder incidenten.

Van de eigenlijke regeering van dezen vorst wordt niets bijzonders verteld. Behalve van zijn reis naar Majapahit, dat onder zijn regeering kort na den dood van Ayam-Wuruk en van den vorst van Wĕngkĕr onderging (zie boven, hoofdstuk III), wordt van hem nog verteld, dat hij een groot offerfeest bijwoonde, dat de vorst van Madhura gaf ter delging van de zondenschuld van zijn voorvaderen, maar van een bijzondere rol, die hij daarbij speelde, wordt niet gerept. Hoe lang hij na zijn bezoek aan Majapahit nog regeerde, wordt niet aangeduid in onzen tekst. Zijn dood, of liever gezegd zijn levenseinde, had plaats onder zeer bijzondere omstandigheden, waarvan ons het volgende, mij niet al te duidelijke verhaal gedaan wordt (P.K., III, 22—35; Pam., fol. 22*b*—23*b*): Na een regeering van vele jaren wenschte de vorst van Bali de bhiṣeka te ontvangen en zond daarom iemand naar Kling om een machtig brahmaan voor dit plan te winnen. De brahmaan stemde toe; door de kracht van zijn gedachtenconcentratie verplaatste hij zich in een oogwenk door de lucht van den zetel, waarop hij zat, naar den berg Wāsuki (d.w.z. naar Bĕsakih, aan den voet van den Gunung Agung = To-Langkir). Daar zag

1) Een toespeling op ken Angrok's afkomst?

hij midden op den top van den berg (van den Agung n.l.) een vlammenden troon, en vervolgens verscheen hem Mahādewa (de god van den To-Langkir), die hem vroeg naar het doel van zijn reis. De brahmaan vertelde het hem. Mahādewa stak zijn hand uit, en schitterend, rookloos vuur kwam er uit te voorschijn; hij vroeg den brahmaan, wat dat was. De brahmaan antwoordde, dat het de pañcāgni (het vijfvoudige vuur) en de pañcabrahmāksara (zie Goris, diss., p. 93) waren. „Waar zal ik het doen vallen", vroeg Mahādewa, „in het hart of in den hals?" Maar de brahmaan zweeg, niet omdat hij bang was, maar omdat hij nu eenmaal op zich genomen had naar Gelgel te gaan voor de bhiṣeka van den vorst. Daarop verdween Mahādewa en de brahmaan zette zijn reis naar Gelgel voort op dezelfde wijze als hij de reis naar den Wāsuki gemaakt had. In de plaats van zijn bestemming aangekomen ging hij den kraton binnen en werd daar verwelkomd door den vorst. Al spoedig na de verwelkoming bemerkte de brahmaan tot zijn niet geringe verbazing, dat de vorst van Gelgel dezelfde gelaatstrekken had als de Mahādewa van den Wāsuki (To-Langkir). Nu begreep de brahmaan, dat hij te laat in Gelgel gekomen was, en hij kon niets anders doen dan den vorst aan te kondigen, dat deze nog slechts een maand en zeven dagen te leven zou hebben [1]). Gelaten aanvaardde deze de beslissing van de Albeschikking; hij liet zich door den brahmaan de sacramenten toedienen, liet zich onderrichten in het puikje der geheimleer en trok zich vervolgens in zijn paleis terug om de dingen af te wachten, die komen zouden. Den brahmaan werd huisvesting gegeven in den tuin Bagenda [2]) en hij werd op 's vorsten bevel uitstekend verzorgd. Vervolgens keerde hij door de lucht naar zijn eigen verblijf terug. Toen de termijn, dien de brahmaan genoemd had, verstreken was, verdween de vorst en ging op in het Niet. Hij liet 6 zoons na, Batu-Renggong, Gĕdong-Artha, Nusa, Pagĕdangan, Anggungan en Bangli, waarvan de oudste hem als vorst opvolgde.

Voor dit uiterst vage relaas van de geschiedenis van Samprangan en van de eerste periode der Gelgelsche geschiedenis

1) De gelijkheid van gelaatstrekken is een gevolg van de in een der vorige noten reeds vermelde gelijkheid van wezen. Wat verder de portee van het verhaal is, is mij een raadsel. Op het vaker voorkomen van den termijn van een maand en 7 dagen wees ik reeds in B. K. I., deel 83, p. 153—154. Sindsdien vond ik dezen termijn nog herhaaldelijk in varieerend verband genoemd, o. a. in de Usana Jawa. Zie ook Lekkerkerker, Bali en Lombok, p. 51, regel 10—11.

2) Bagenda komt als naam van een tuin ook in de Pañji-verhalen vaak voor.

staat ons geen vergelijkingsmateriaal ten dienste. Van de vier vorsten, die gedurende dezen tijd geregeerd hebben, vernemen we niet het minste, dat van historische waarde zou kunnen zijn; het bestaan van één van hen, Kṛṣṇa-Kapakisan, is zelfs niet boven twijfel verheven. Dat de kraton van Gelgel reeds bestond vóór den dood van Ayam-Wuruk (1389), is moeilijk te verdedigen of te bestrijden. Dat echter de vazalvorst van Bali in dien tijd zijn opwachting in Majapahit ging maken en er een geziene gast was, is op zichzelf geenszins onwaarschijnlijk. De oorkonde van Batoer van 1384 (Krom, Gesch., p. 406) bewijst, dat de opperheerschappij over dat eiland toen nog, en ook nog in 1398, aan Majapahit was. Met Batu-Renggong, die ons hier als zoon van den eersten koning van Gelgel wordt voorgesteld, zijn we reeds in de 16de eeuw aangekomen, of op zijn vroegst in het eind van de 15de eeuw. De geslachtsboom van het huis Kapakisan moet dus met een aantal vorsten verlengd worden, van wier bestaan de traditie zelfs niet de herinnering bewaard heeft. Moeten we nu wegens deze totale afwezigheid van gegevens voor de Balineesche geschiedenis gedurende de 15de eeuw het bestaan der Javaansch-Balineesche rijken van Samprangan en Gelgel voor deze periode ontkennen? Mijns inziens behoeft dat geenszins. De stelling, dat de stamboom der Gelgelsche vorsten — twee, hoogstens drie vóór Batu-Renggong, die omstreeks 1550 regeerde — wijst op het ontstaan der Balineesch-Javaansche rijken omstreeks het begin van de 16de eeuw, zou te verdedigen zijn, wanneer men alle stichtingsverhalen van de traditie als legendarisch beschouwde. Het komt mij echter voor, dat men daartoe niet het recht heeft, en dat het onvolledig zijn van den stamboom van ondergeschikt belang is te achten. De traditie, die de stichting der rijken in de 14de eeuw plaatst, is te stellig, dan dat we ze zonder noodzaak als waardeloos zouden mogen bestempelen. En die noodzaak bestaat niet, zoolang we niet over bepaalde gegevens beschikken, die met de Pamañcangah in strijd zijn. Uit de zwijgzaamheid der traditie omtrent de eerste periode mogen we voorloopig slechts concludeeren, dat er toen geen bijzondere gebeurtenissen hebben plaats gehad in Bali, en dat er evenmin van eenige b e l a n g r ij k e actie van den kant van of tegenover Bali in dien tijd sprake kan zijn. Met Majapahit is er in de 15de eeuw blijkbaar geen innig contact meer geweest; de Middeljavaansche traditie plaatst, zooals we in ons vorige hoofdstuk gezien hebben, met groote eenstemmigheid den val van Maja-

pahit dadelijk na den dood van Ayam-Wuruk. Deze opvatting moet zich in den loop van de 15de eeuw zoo vastgezet hebben, dat het op Bali bekend worden van latere gegevens, zooals het laatste gedeelte van de Pararaton, en het importeeren van nieuwere berichten door personen als Nirartha, geen invloed meer gehad hebben op de reeds bestaande Balineesche traditie. Er is dan ook op Java na de Parĕgrĕg van 1403 tot 1406 weinig meer gebeurd, dat ook de belangstelling van niet-Javanen tot zich zou kunnen trekken. Wanneer ik in het bovenstaande spreek van afwezigheid van eenige b e l a n g r ij k e actie tegenover Bali gedurende de 15de eeuw — en dit geldt ook voor het begin van de 16de eeuw —, dan acht ik daarmee ook een b e l a n g r ij k e immigratie van voor den Islām geweken Hindu-Javanen in Bali zeer onwaarschijnlijk. Aanvaarden we Javaansche kolonisatie op Bali in de Majapahitsche bloeiperiode, dan verklaart dat de aanwezigheid van Majapahitsch Hinduïsme even goed, en wellicht nog beter, als wanneer we bovenbedoelde gedwongen immigratie veronderstellen. Een eenigszins belangrijke immigratie in den tijd der Muslimsche veroveringen zou stellig haar sporen nagelaten hebben in de Balineesche historische traditie, maar we vinden daarin niet het minste er van. Wel spreekt de Sĕrat Kanda (Parar., p. 230, en ook p. 215, noot 2; Krom, Gesch., p. 461) van een uitwijking naar Bali, eerst van Bra Widjaja en later ook van zijn zoon (bij een Balische prinses) Kaloengkoeng en van zijn patih Gadjah-Mada, vanuit Sĕnggoeroeh (bij Malang; Krom, Gesch., p. 321), onder den druk van Panĕmbahan Djimboen = Raden Patah, maar hierbij moge opgemerkt worden, dat we hier vermoedelijk met invloed van de Oost-Javaansche traditie te doen hebben, die het gegeven „val van Majapahit door het zich op Bali vestigen van Bhra-Wijaya en Gajah-Mada" (zie Usana Jawa!) met het gegeven „val van Majapahit door toedoen van den opdringenden Islām gecombineerd heeft. En dat Bra Widjaja's zoon Kaloengkoeng genoemd wordt, is er een sterke aanwijzing voor, dat de traditie, zooals we ze nu uit de Sĕrat Kanda kennen, vermoedelijk pas dateert uit de 2de helft van de 17de eeuw op zijn vroegst, toen de naam Kalungkung of Klungkung ook buiten Bali's grenzen bekend ging worden. Volgens de lezing van de Babad Tanah Djawi (Parar., p. 214; Krom, Gesch., p. 460) is er dan ook geen sprake van verhuizing naar Bali; Bra Widjaja en de overige hem trouwe anti-Islāmieten varen ten hemel; het Hindu-Javanisme sterft

uit. Het komt mij voor, dat de lezing van de Sĕrat Kanda als argument voor de opvatting, dat pas de Islām het Hindu-Javanisme naar Bali verdrong, van weinig waarde is. Toch behoeft de tegenstrijdigheid tusschen de opvatting der Middeljavaansche traditie en die der Europeesche geleerden (zie b.v. Krom, Inleiding, II, 406 sqq.; Gesch., p. 463—464) niet zoo flagrant te zijn; het verschil van opvatting heeft, dunkt mij, meer op de omstandigheden, dan op het wezen der zaak betrekking, en daarom heb ik in het bovenstaande het woord b e l a n g r ij k gespatieerd. De op Bali bewaarde traditie verzet zich wèl tegen de voorstelling van een massalen uittocht van de Hindu-Javanen naar Bali — trouwens, ook het in hoofdstuk I reeds gereleveerde adaptatievermogen van den Indonesischen Islām —, niet tegen die van een vestiging op Bali in den loop der jaren op kleinen schaal. In een verhandeling als deze valt allicht de nadruk wat meer op de inheemsche traditie, maar bij aandachtige lezing van de bovengenoemde plaats in Krom's Inleiding — zie ook reeds Veth, Java[2], I, 252 sq. — bemerkt men, dat de kloof, die op het eerste gezicht zoo wijd lijkt, wel overbrugbaar is.

2°. Kunnen we dus de Pamañcangah-gegevens voorloopig onder voorbehoud van onvolledigheid aannemen en ons oordeel over de enkele historische data opschorten, tot er wellicht later eens iets meer over deze periode van de geschiedenis van Bali bekend wordt, datgene, wat de Usana Jawa ons over de oudste geschiedenis van Gelgel weet te vertellen, is geheel legendarisch en bezit niet de minste historische waarde. Een groot gedeelte van het tweede stuk van dit geschrift bestaat uit lessen aan de mantri's over de maatschappelijke en religieuze plichten van de verschillende bevolkingsgroepen, en kan hier buiten beschouwing blijven. Het overige moge hier heel in het kort medegedeeld worden.

Na zijn overwinning op Mrāja-Dānawa begaf zich de koning van Majapahit naar Gelgel om daar een kraton te stichten. Weldra was de bouw van het paleis voltooid. Ook de ārya's en de andere rijksgrooten bouwden zich fraaie huizen in Gelgel. Overal werd de koning geëerbiedigd en gehuldigd; de boosdoeners hielden zich stil. Op de eerste plechtige audiëntie in Gelgel verleende de koning aan ārya Damar den naam ārya Kĕñcĕng en schonk hem Tabanan als apanage, terwijl het aantal van zijn onderhoorigen 50.000 (v.l. 40.000) zou bedragen. Verder werd hij de voor-

naamste rijksgroote, wien alle anderen zouden hebben te gehoorzamen. Mocht ārya Kĕñcĕng een zoon krijgen, dan zou de koning dezen als een eigen kind beschouwen. Een van de eerste zaken, die ārya Kĕñcĕng moest regelen, was de verdeeling van het land onder de rijksgrooten; toegewezen werd: Pacung aan ārya Sĕntong, Pinatih aan ā. Beleteng, Kapal aan ā. Waringin, Kaba-Kaba aan ā. Bĕlog, Abyan-Sĕmal aan ā. Kapakisan en Tangkas aan ā. Biñculuk.

De koning had één vrouw, bij wie hij een zoon kreeg. Toen het knaapje een maand en zeven dagen oud [1]) was, werd het verslonden door den bhūta Wawangsil tot groot verdriet van de ouders. Daarna vroeg de koning om de drie schoone dochters van den brahmaan van Katepeng-Reges; hij kreeg ze, en de drie meisjes kwamen naar Gelgel. De oudste behield de koning voor zich, de middelste kreeg Kĕñcĕng en de jongste Sĕntong. Alle drie werden zwanger en baarden een zoon; die van den koning had een ijzeren usuk (hier?) en werd verzorgd door den bhūta Laweyan, die van Kĕñcĕng werd opgepast door den bhūta Kombala en die van Sĕntong door den bhūta Ijo. De drie knapen groeiden op en waren goede vrienden. Toen ze op zekeren dag met elkaar wandelden, nam Laweyan den zoon van den koning op den rug, dien van Kĕñcĕng rechts en dien van Sĕntong links onder den arm en bracht ze zoo voor bhaṭṭāra Brahma. Brahma schonk den prins den titel van Ratu Anom en gelastte Laweyan hem de pinggĕl rupĕk te geven als jongeren broer van den Zuidervorst (ajĕngida sang kasuhun kidul? [2])). Verder gaf Brahma hem een ājñā paramā: A, ṣa, ḍa, ka, ṭa, pa, wa(?), en zei, dat hij toovermachtig zou zijn in woorden en werken. Daarop bracht Laweyan ze naar hun woningen terug.

Vervolgens wordt verteld, dat de koning en zijn edelen naar den Basukih trokken om daar de offerplechtigheden te vieren; Kĕñcĕng ging vooruit om alles klaar te maken, terwijl de anderen intusschen in Tusan kampeerden. Toen alles gereed was, trok de koning verder en verrichtte op den Basukih de nglumbungplechtigheid, waarvan de tekst de bijzonderheden, die hier niet ter zake doen, uitvoerig vermeldt. De offerplechtigheid sloot met een vermaning van den koning aan zijn volgelingen. Een maand en 7 dagen [1]) bleven ze op den Basukih in een bale

1) Vgl. hiermee noot 1 op p. 129.

2) Sang kasuhun kidul wordt ook in het laatste gedeelte van de Usana Jawa nog vermeld, in een scheppingsverhaaltje; wie er mee bedoeld kan worden, blijkt niet.

pañjang, die de lieden van ārya Kĕñcĕng gebouwd hadden, en vervolgens keerden ze weer naar Gelgel terug. Spoedig daarop stierf de koning; hij werd opgevolgd door Ratu Anom.

Na den dood van den ouden vorst werd het nglumbung verzuimd, en de kwade gevolgen bleven niet uit. Het vond zijn oorzaak(?) in een minder goede verstandhouding tusschen Ratu Anom en zijn patih ārya Yasan, Kĕñcĕng's zoon, wegens het feit, dat Yasan den prins (den zoon van Ratu Anom?) eens een haar had uitgetrokken, daar hij immers gold als kleinzoon van Kĕñcĕng(?; de tekst heeft: „Pawitane anggĕmpung (v.l. anggumpung) rambut ratu duk ing rare, apan kaprĕnah putu de sang ārya Kĕñcĕng", en verderop: „Angapa denta ngkene tĕka anggĕmpung rambut ratu rare?").Tot straf zond de koning hem uit om een onderzoek te gaan instellen naar den toestand in het gebied van Majapahit; hij moest dienzelfden dag nog vertrekken en mocht niet te spoedig terugkeeren. Yasan vertrok, maar te voren zorgde hij eerst voor zijn gezin; zijn oudsten zoon bracht hij stilletjes in veiligheid in Pacung en den jongsten in Tambangan, terwijl zijn dochter onder de hoede van haar moeder in zijn huis bleef, bewaakt door zijn manschappen. Zijn poesaka, een blaaspijp zonder gat (dĕmon tanpa hĕleng), vertrouwde hij aan zijn jongsten zoon toe. Na Yasan's vertrek leverde Ratu Anom echter Yasan's schoone dochter uit aan ki Asak van Karang-Kamla [1]) (= Karang-Asĕm), met haar moeder en met de troepen, die Yasan tot haar bescherming had achtergelaten.

Twee maanden na zijn vertrek kwam Yasan in het gebied van Majapahit aan, maar hij vond het land eenzaam en verlaten. Acht jaar lang zwierf hij door het oude rijksgebied en doorzocht het tot in de verste uithoeken, maar hij trof er niemand aan. Toen aanvaardde hij de terugreis naar Gelgel, waar hij een maand en 7 dagen [2]) later aankwam. Zijn eerste gang was naar zijn oude huis; hij vond het verlaten, en zijn schoone dochter was er niet te vinden. Spoedig vernam hij de reden: dochter, vrouw en manschappen waren door Ratu Anom aan Asak van Karang-Kamla overgeleverd. Wel diende Yasan zijn beklag in, maar daar noch hij, noch zijn zoons manschappen hadden, vermocht hij niets. Toen trok hij weg, de wildernis in, en vervloekte den koning en zijn patihs tot in lengte van dagen. Daardoor kwamen er rampen

1) In plaats van Karang-Amla; Sk. amla = Jav. asĕm. Blijkbaar wordt hier een andere Asak bedoeld dan de vader van Manginte.

2) Vgl. hiermee noot 1 op p. 129.

over het land Bali; de menschen deden hun plicht niet meer; ieder zorgde slechts voor zichzelf. De pinggĕl rupĕk paste niet meer aan den vinger van den koning; overal ontstond er groote verwarring. Ten slotte verscheen de kraai, die den koning voortdurend plaagde door zijn eten te bevuilen. Wat de koning en de ārya's ook probeerden, het gelukte niet de kraai te vangen of te dooden.

Toen dat een maand lang zoo geduurd had, deelde ārya Putu, de kleinzoon van Sĕntong, den koning mede, dat hij bij geruchte vernomen had, dat er in Tambangan een kleinzoon van Kĕñcĕng woonde, ārya Bagus-Alit, die een wonderbare vaardigheid had in het hanteeren van het blaasroer. Dadelijk stuurde de koning zijn dienaar Pragata naar Tambangan om Bagus-Alit te ontbieden. Nu was het leed spoedig geleden; Bagus-Alit kwam en doodde den vogel, die daarop door de ārya's in stukken gescheurd en in zee geworpen werd. Dankbaar voor Bagus-Alit's hulp, gaf nu de koning bevel ook zijn vader Yasan op te zoeken. Na lang zoeken vonden 's konings dienaren hem, en ofschoon hij eerst niet wilde, gelukte het ten slotte hem te bewegen naar Gelgel terug te keeren, waar zich de koning met hem verzoende en hem in zijn waardigheid herstelde.

Het laatste gedeelte van de Usana Jawa handelt over de verdeeling en het ontstaan der verschillende groepen in de Balineesche maatschappij. Hoe weinig samenhang er tusschen dit gedeelte en het meer historische stuk bestaat, blijkt o.a. uit de mededeeling omtrent het ontstaan der sangguhu's: ze zouden van oorsprong volwaardige brahmanen zijn, maar gedegradeerd, omdat zij een sĕmbah hadden gemaakt voor den dalĕm van Samplangan, wiens bestaan in de geheele Usana Jawa niet ter sprake gekomen is! De Usana Jawa sluit met de mededeeling, dat er van de destijds uit Majapahit vertrokken troepen 15.600 man in leven gebleven waren en zich op Bali gevestigd hadden, zich vermengend met de Balineezen, n.l. 5.000 man van ārya Damar's leger en 10.600 van dat van Gajah-Mada.

Opmerkingen behoeven er over dit gedeelte van de Usana Jawa niet gemaakt te worden. De eenige parallel met de Pamañcangah is de opgave van de apanages der ārya's, maar het verschil der beide lezingen is zoo groot, dat van vergelijking geen sprake kan zijn [1]). Verschillende verhaalmotieven uit het hier-

1) Slechts aangaande ā. Kĕñcĕng, heer van Tabanan, en ā. Bĕlog, heer van Kaba-Kaba, zijn Usana Jawa en Pamañcangah met elkaar in overeenstemming, behalve dan, dat Kĕñcĕng in de Pam. niet dezelfde persoon is als Damar.

boven gerefereerde gedeelte zijn ook van elders bekend; zoo vindt men het verhaal van de pinggĕl rupĕk[1]) en ook dat van de kraai, die 's konings eten bederft[2]), ook in ander verband.

3°. Het derde verhaal, dat in deze paragraaf besproken moet worden, schijnt als een supplement op de Tattwa Sunda bedoeld te zijn, waaraan het b.v. door de aanduiding van Ayam-Wuruk met çrī aji taruṇa, Z. M. den ongetrouwden vorst, doet denken; de colophon van het Tattwa-Sunda-handschrift komt ook pas aan het einde van dit verhaal. Zoowel aan de taal van het stuk als aan den inhoud kunnen we echter zien, dat het supplement veel jonger is dan de Tattwa Sunda zelf. Het luidt als volgt:

Na het verdwijnen van Gajah-Mada en den dood van Ni Pinatih[3]) bleef de vorst van Koripan in Majapahit regeeren, gediend door zijn ambtenaren van hoog tot laag. Maar door het booze opzet van Hari (Wiṣṇu) bleef de algemeene toestand minder gunstig. Daarom werd er een ari ning āgama (gedenkdag, gedenkfeest?) ingesteld om den onderdanen steeds de instellingen van de periode van Ayam-Wuruk voor oogen te houden. — De vorst van Koripan had drie zoons en een dochter. De oudste zoon werd belast met het bestuur van Madhura, waarheen hij vertrok met meenemen van de kris Lumpung-Sajurang. De tweede zoon bleef op Java en volgde later zijn vader op in de regeering van Majapahit (Macar-Pĕtak in de v.l.!). De jongste werd aangesteld tot stadhouder van Bali en hem werden de punggawa's en kostbare rijkssieraden meegegeven. De dochter ten slotte werd uitgehuwelijkt naar Sumbawa en werd eigenaresse van den ivoren halsketting en van de scheede van de beroemde kris Bangawan-Canggu. Na verloop van tijd stierf de oude vorst van Koripan en Majapahit verviel.

Bali kwam onder het bestuur van den jongsten zoon, die zijn kraton had in Gelgel, tot grooten bloei; behalve Bali bracht hij ook Lombok en Blangbangan onder zijn macht. In alles volgde hij de instellingen van Majapahit na. Maar ook voor Gelgel kwam er een Kali-tijd. Zooals het verlies van de heilige krissen Majapahit's ondergang bewerkt had, zoo bracht het verlies van de kris Jangkung-Angilo (-Angilwa) en van de lans Olang-Guguh Gelgel op den rand van den ondergang. Hevige

1) Als speciaal sieraad van den vorst van Gelgel ook vermeld in P.K., I, 50, met toespeling op deze legende; vgl. KBW., I, 762a.

2) Een soortgelijk verhaal vindt men in Abdullah's geschiedenis van Bali (T. N. I., 1845, Jrg. 7, deel II, p. 167) en in de Pamañcangah Badung.

3) Zie hierboven in hoofdstuk III, § 4.

twisten om de heerschappij braken uit. De op goud gegrifte rijksoorkonden werden in zee geworpen, waardoor het een maand lang stormde, zoodat de visschen dood op het water kwamen te drijven; de menschen konden hun werk niet doen, er ontstond een hongersnood en de onderdanen verlieten Gelgel om in de dorpen hun heil te zoeken. Maar ten slotte kwam Gelgel deze crisis toch weer te boven; de oude instellingen werden weer in eere hersteld: mantri's, kṣatriya's, brahmanen, bhujangga's, boddha's en tapa's werden zich weer van hun verplichtingen bewust, evenals de troepen. De wetten werden weer geëerbiedigd, de vorst verkreeg de bhiṣeka en werd van ratu tot prabhu. Met een lofrede op den goeden, machtigen vorst sluit dit stuk.

Waarde heeft deze traditie niet, vooral omdat er geen enkele persoonsnaam in voorkomt; reminiscenties aan andere historische data zijn echter wel aan te wijzen. De vorst van Koripan met zijn 4 kinderen, die naar verschillende deelen van het rijk gaan, heeft hier de plaats ingenomen van Mpu Kapakisan en zijn 4 kleinkinderen, waarvan eveneens de jongste kleinzoon naar Bali en het meisje naar Sumbawa (Sambawa) ging. Van den kraton van Samprangan weet de schrijver van dit stukje niets af. In den Kali-tijd van Gelgel mogen we misschien een vage herinnering zien aan den opstand van Pāṇḍe-Bhāṣā, die in § 5 nog ter sprake zal komen, en waarop de bloeiperiode van Saganing en Di-Made gevolgd is. De Pamañcangah (IV, 285; fol. 44*b*) beschrijft dezen opstand als rampzalig door de groote verliezen, die zoowel de opstandelingen als de anderen leden. — De heilige wapenen, die hier genoemd worden, zijn niet uit de Pamañcangah bekend, ook niet uit het lijstje, dat van Eck geeft in zijn Schetsen (T. N. I., Nieuwe Serie, Jrg. 9, deel I, p. 200—201); Jangkung-Angilo is een van de mantri's van Jaya-Katwang (R. L., II, 24, 31, VII, 86, 88, 108). — Waarop het verhaal van het in zee werpen van de gouden oorkonde(n) kan slaan, weet ik niet; volgens de Pamañcangah (V, 74; fol. 56*a*) heeft Di-Made er een uitgevaardigd.

Met de geschiedenis van Batu-Renggong in de volgende paragraaf komen we weer op wat vasteren bodem. Tot slot van § 3 moge nog even de aandacht gevestigd worden op twee geschriften, die afwijkende verhalen bevatten. Het eerste is het artikel „Eenige mededeelingen omtrent het eiland Bali van Abdullah bin Mohamad el Mazrie: met eene Nederduitsche vertaling en aan-

teekeningen" van Dr. W. R. van Hoëvell in T. N. I., 1845, Jrg. 7, deel II, p. 139—201; het andere is de Babad I Gusti Ngurah Pandji Sakti ring Bulèlèng, waaruit P. de Kat Angelino mededeelingen gedaan heeft in zijn artikel „Goesti Pandji Sakti" in Djâwâ, Jrg. 5, N°. 6, November 1925, p. 326—341. Voor uitvoeriger bijzonderheden zij men naar de beide tijdschriftartikelen verwezen; in beide stukken vinden we Bulelengsch-gekleurde tradities (vgl. nog voor het laatste: „Oorsprong van het Boelelengsche vorstenhuis", uit aanteekeningen van P. L. van Bloemen Waanders, in T. N. I., 1868, Serie 3, Jrg. 2, deel II, p. 408—410). Of de origineelen tot de Middeljavaansche groep behooren, kan ik niet beoordeelen, daar ze niet in de Leidsche handschriftencollectie voorkomen. Hetzelfde kan gezegd worden van de Nota van Overgave de Haan (2 Juli 1911), die de heer Lekkerkerker mij ter inzage gaf, en van het geschrift, dat J. C. Jasper gebruikt heeft voor zijn artikel „Het eiland Bali en zijn bewoners" in Tijdschr. Binnenl. Bestuur, 1913, deel 45 (inhoudsopgave Lekkerkerker, Bali en Lombok, p. 187—188). Nog in verschillende andere artikelen over Bali van de hand van belangstellende bestuursambtenaren enz. vindt men, dikwijls aardig, materiaal, dat ter aanvulling van het in deze paragraaf medegedeelde zou kunnen dienen. De belangrijkste bijzonderheden daaruit heb ik hier en daar in noten aangestipt; zij geven in het algemeen moderne verklaringen of omwerkingen van oudere traditie weer en met verkeerd verstaan van oudere bronnen moet dan wel rekening gehouden worden. Er dieper op in te gaan valt buiten het bestek van deze verhandeling.

§ 4. De regeering van Batu-Renggong [1]).

Hoewel we uitsluitend de Pamañcangah hebben als bron van inlichtingen omtrent den persoon van dezen vorst, worden we

1) Naast Renggong komt ook Enggong voor; vermoedelijk is de laatste vorm de echte, en is de voorgeplaatste r hypercorrect. Volgens Friederich, De Oesana Bali, p. 342, werd batu enggong in zijn tijd opgevat als de naam van den steen, waaruit dang hyang Kapakisan zijn nageslacht verwekte; naar de heer Lekkerkerker mij mededeelde, wordt zulk een steen nog altijd door de bevolking aangewezen. Dit is echterlatere interpretatie; Batu-Renggong is een apanage-naam, die wel meer voorkomt Zoo heette ook de Dewa-Agung van Klungkung in van Eck's dagen behalve Angkat ook Batu-(R)enggong (T. N. I., 1880, N. S., Jrg. 9, deel I, p. 121); de verklaring, die v. Eck daar geeft, is niet aannemelijk, maar interessant is de daar medegedeelde verbodsbepaling, dat n.l. om de geschiedenis, die aan den steen van Kapakisan verbonden is, de Dewa-Agung van Klungkung nooit op een steen mag zitten.

toch omtrent hem en omtrent zijn politiek jegens binnen- en buitenland vrij wat uitvoeriger ingelicht, dan het geval was met zijn voorgangers, voor wier aantal we zelfs, zooals we hierboven zagen, geen betrouwbare gegevens hebben. Behalve over Bali regeerde hij over Sasak en Sambawa en over Blangbangan tot aan Pugĕr, terwijl hij van de vorsten van Pasuruhan en van Mataram een geducht vijand was. De binnenlandsche rust werd onder zijn regeering niet verstoord, zoodat hij met krachtige hand de welvaart kon bevorderen. Voor het latere geslacht was hij dan ook de incarnatie van Wisnu: zijn kris Titinggi was Wisnu's knots, Lobar was Wisnu's werpschijf, Bangawan-Canggu de kinkhoorn Pañcajanya en Tanda-Langlang het Wisnu-wapen Nandaka, Krsna's zwaard [1]). De drie voornaamste rijksgrooten [2]) behoorden nog tot dezelfde geslachten als vroeger: Batan-Jruk [3]), de zoon van Patandakan, was patih, Pinatih dĕmung en Kubon-Klapa tumĕnggung. Zijn lijfwacht bestond uit een corps van 1600 man Dulang-Mangap [4]) onder commando van Ularan, die ook Lampor genoemd wordt.

De verovering van Blangbangan was aldus in haar werk ge-

1) Over de heilige krissen zie van Eck in hetzelfde deel van het T. N. I., p. 200—201; over de kris i Langlang-Tanda (sic) een verhaal op 120—121 aldaar, en over „Gajah-Mada's kris i Gaja-Dungkul" aldaar p. 196. Ook in de Pamañcangah komen verhalen over de krissen van Gelgel voor (V, 75—79; fol. 56*b*—57*a*). De kris Tanda-Langlang werd zoo genoemd, omdat ze bij rondzwervend gespuis (langlangan) de voeten afsneed, zoodat het omkwam. De kris Titinggi, die later een verschijningsvorm van Çiwa's wapen Kāladaṃṣṭra (vgl. B. K. I., deel 82, p. 262) genoemd wordt, was bijzonder panas. Toen dit wapen in een bosch bij Majapahit gesmeed werd, verbrandde het geheele bosch tot vlak bij den kraton en de zware rook daarvan hing over de geheele stad. Toen de kris geslepen werd, stierf de smid, die dit werk verrichtte, terwijl zijn oogen uit de kassen puilden en wegspatten. Later kwam dit wapen op een of andere wijze op Bali, en voor het eerst werd de aanwezigheid er van merkbaar, toen de bandeça van Nongan er mee gedood werd, met een prik „als van een wandluis (kadi titinggi)". Van de kris Lobar, terecht genoemd naar den Dahaschen kṣatriya van dien naam, wordt verteld, dat Gajah-Mada, die eens op jacht plotseling tegenover een tijger kwam te staan, haar zich in het hart van dien tijger zag boren; „ih, lobar (? of lo bar?)", had G.-M. gezegd, en de kris kreeg naar die woorden haar naam. Over den naam Bangawan-Canggu zie boven, § 3. De naam Gañja-Dungkul (= met kromme pareerstang) wordt verklaard als „waarvoor alle vijanden zich krommen (dungkul)"; Nāga-Basukih was een slangewapen en gold als verschijningsvorm, niet van Wāsuki, maar van Takṣaka. De beide laatste krissen worden hier nog niet genoemd, maar worden wel onder de poesaka-wapenen van B.-R.'s kleinzoon Di-Made vermeld.

2) De patih, de dĕmung en de tumĕnggung heeten mañca of mañca agung, ook wel bāhudaṇḍa (zie Ju., Wrdl., en K.B.W.).

3) We vinden hem terug in het verhaal van Abdullah (p. 166: Aria Bathin Djeroek) als zoon van den Dewa Agung van Gelgel en een Hindu-vrouw, wier man krissen schoonmaakte met citroensap (jĕruk = citroen).

4) Zij komen ook in de Malat voor (K.B.W., II, 495). Vgl. ook voor den naam en de verklaring er van Damar Woelan, 2de ed., Verh. B. G., 1922, deel 64, p. 45, r. 7.

gaan. Batu-Renggong had bij den juru, zooals de vorst van dit land hier steeds genoemd wordt, aanzoek gedaan om de hand van zijn dochter. De juru had echter dit aanzoek op uitdrukkelijk verzoek van zijn dochter afgewezen, zonder dat hij eigenlijk van de reden van haar weigering op de hoogte was. De antipathie van de prinses van Blangbangan, Ni Bas geheeten (P.K., III, 40; Pam., fol. 24*a*), was daardoor ontstaan, dat een schilderes of teekenares, die zij naar Bali gestuurd had om Batu-Renggong's portret te maken, haar een stuitend-leelijke afbeelding van hem gebracht had, op het zien waarvan Ni Bas verklaard had liever te zullen sterven dan met zoo iemand te trouwen. Hevig beleedigd over de afwijzing, stuurde Batu-Renggong de Dulang-Mangap onder Ularan met een vloot van 25 schepen naar Blangbangan. De Balineezen troffen het, want de juru maakte met zijn gevolg juist een wandeling op het strand, toen de Balineezen landden. Hoewel de Blangbanganners niet zwaar bewapend waren, verdedigden zij zich toch tot het uiterste en brachten den Balineezen nog ernstige verliezen toe. Toorn hierover bracht Ularan er toe na het sneuvelen van den juru een uitdrukkelijk verbod van Batu-Renggong te overtreden. Deze had n.l. van te voren al bepaald, dat, indien de juru sneuvelen mocht, het Ularan niet geoorloofd zou zijn hem het hoofd af te slaan, omdat zij — beiden afstammelingen van Kapakisan — bloedverwanten waren. Ularan deed het nu toch en nam het afgeslagen hoofd als tropee mee naar Bali terug. Tot den verderen buit behoorden o.a. de kostbare oorsieraden van den juru, die sindsdien tot de statiekleeding van den vorst van Gelgel behoorden. Het verminkte lijk van den juru bleef onverzorgd op het strand liggen, want de kṣatriya's waren gesneuveld en de vrouwen waren naar alle kanten gevlucht. Ni Bas werd echter, voordat de Balineezen het verhinderen konden, in veiligheid gebracht naar Pasuruhan, en wel door haar halfbroer Bhīma-Cili, wiens moeder, een tember, van lagere afkomst was dan de kaniten, waaruit Ni Bas geboren was. Door deze expeditie, welker succes de Balineezen voornamelijk als resultaat van Nirartha's priestervloek (bajrawiṣa) tegen den juru beschouwden — den vloek, dien hij opgeloopen had door zijn gedrag jegens den heilige, toen deze nog in Blangbangan verbleef —, kwam Blangbangan tot aan Pugĕr onder de heerschappij van Batu-Renggong. Voor Ularan waren de gevolgen van zijn overtreding niet prettig; wel kreeg hij als belooning voor zijn

overwinning een apanage, maar tot straf voor het onthoofden van den juru werd hij verbannen naar benoorden de bergen (Buleleng) (P.K., III, 40—41, IV, 54—92; Pam., fol. 24*a*, 29*a*—30*a*) [1]).

Geheel terloops wordt een vijandelijke aanval van de nusāntara op Kĕlahan vermeld (P.K., IV, 117—120; Pam., fol. 32); Batu-Renggong verjoeg den vijand door met zijn wagen over de zee rijdend op hen af te komen. Zijn rijksgrooten en vooral de Dulang-Mangap wilden hem daarbij volgen, maar daar zij de pañjalāntara [2]) niet bezaten, verdronken velen van hen bij die poging. — Hoe Sasak en Sambawa onder de macht van Batu-Renggong gekomen waren, wordt niet vermeld. Wel vertelt de tekst nog, dat Batu-Renggong met de vorsten van Mataram en van Pasuruhan in vijandschap leefde [3]). Eens had hij van hen of van één van hen een spotdicht ontvangen (Pam., fol. 33*a*: Aměng-aměngane jangkrik sun pijĕte den gawe papanas ati, pĕpĕtetane rājasa sun turuhi bañu wedang didine enggala mati; P.K., IV, 127—128 ongeveer gelijkluidend; vermoedelijk is Batu-Renggong die geknepen, opgehitste en met kokend water overgoten speelkrekel), waarover hij heel boos geworden was. Eén van de kṣatriya's, den geleerden Den-Takmung, droeg hij toen op er een antwoord-lied op te dichten, dat precies bij den inhoud van het vijandelijke stuk aansloot. In dit antwoord herinnerde Den-Takmung den vijand er aan, dat Batu-Renggong eens in zijn jonge jaren een gezant uit Mekka had ontvangen, die hem een schaar en scheergerei had aangeboden en hem tot den Islām had willen bekeeren, maar dat de vorst toen die geschenken dadelijk vernield en den gezant een ongenadige afstraffing gegeven had.

Voor den binnenlandschen toestand was de belangrijkste gebeurtenis van Batu-Renggong's regeering de vestiging van Nirartha op Bali. Zooals in hoofdstuk I reeds is opgemerkt, wilde de vorst niet dadelijk de wijding aannemen. Zelfs gaf hij er later, toen hij er toe besloten had, de voorkeur aan den ouderen broeder van Nirartha, den eerwaarden Açoka (Angçoka), door Nirartha's bemiddeling naar Bali te ontbieden om hem tot guru te nemen. Açoka weigerde echter, omdat hij het voldoende

1) Volgens Pam., fol. 29*b*, werd dit wapenfeit in de dagen van den schrijver voorgesteld in een maskerspel (iku kang winarṇa ring tapĕl ika).

2) Zie hierboven p. 32.

3) „Nog niet onderworpen", zegt Pam., fol. 33*a*, van deze gebieden.

achtte, dat Nirartha, dien hij bovendien als zijn meerdere in kennis beschouwde, op Bali was, en meende, dat Nirartha de aangewezen persoon was om tot guru te nemen. Batu-Renggong nam toen de wijding aan van Nirartha, die hem de hoogste waarheden leerde, de wezenseenheid van guru en leerling, en vervolgens het niet-zijn daarvan. Ten gevolge van Batu-Renggong's wijding kwam het rijk tot grooten voorspoed; aan dieven en aan armen werden levensmiddelen verschaft en zelfs strafte de vorst zijn ambtenaren, wanneer hij nog zulke menschen in zijn gebied aantrof. Hij beschermde de kunst en bevorderde godsdienstzin; hij hield van poëzie en schreef zelf ook gedichten. Hij bevorderde de deugdzaamheid der vrouwen, en liet zijn eigen 200 gemalinnen allen de wijding aannemen; wanneer hij een uitstapje ging maken, liet hij in de plaatsen, waar hij doorheen zou komen, per edict bekend maken, dat schoone vrouwen en meisjes binnenshuis gehouden moesten worden om prikkeling van 's konings zinnen te vermijden. Van Nirartha leerde hij de magische vermogens, waardoor deze heilige en later ook Manuhaba zich onderscheidden [1]). — In dien tijd kwam ook de padanda Buddha op Bali en zocht den padanda Çiwa op. Samen brachten ze een vuuroffer, waardoor mede de welvaart en vruchtbaarheid van het land toenam; de padanda Çiwa (Nirartha?) bedwelmde zich daarbij boven de vuurtest en werd gehuld in de hoog-oplaaiende vlammen, die hem echter niet deerden, terwijl de padanda Buddha buiten onder den reuzen-açoka offerde. — Zoo was zijn regeering, volgens de Pamañcangah, voor binnen- en buitenland, uit materieel en godsdienstig oogpunt beschouwd, een glorietijdvak.

De mededeelingen van de Pamañcangah zijn voor deze periode nog slechts voor een zeer klein gedeelte in verband te brengen met Europeesche berichten. Blangbangan, waar Gajah-Mada volgens de Pamañcangah een kleinzoon van Mpu Kapakisan tot gouverneur benoemd had, behoorde nog tijdens het bewind van Ayam-Wuruk tot het zoo goed als onafhankelijke rijk van Wīrabhūmi (vgl. Krom, Gesch., p. 421—429), dat echter in 1406 weer met het Majapahitsche rijk vereenigd werd. Niettemin zal zich Blangbangan wel door de toenemende verzwakking van het centrale gezag vrijwel ongestoord hebben kunnen ontwikkelen gedurende de 15de en het eerste gedeelte van de 16de eeuw. Voor de cultureele ontwikkeling zal wel hetzelfde gelden

1) Zie hierboven p. 32.

als voor Bali hierboven gezegd is, dat het n.l. waarschijnlijker is, dat er reeds in den Majapahitschen bloeitijd een eigen Javaansche beschaving ontstond, dan dat ze pas na de Islāmiseering van het Majapahitsche gebied er door vluchtelingen gebracht zou zijn, al zal die latere influx voor grooter bloei stellig bevorderlijk geweest zijn. Er zijn echter omtrent het cultureele leven van den uitersten Oosthoek weinig bijzonderheden bekend door den ondergang van het land in den strijd met Mataram (vgl. Krom, Inleiding, II, 406 sqq.); van het bestaan van een letterkundig leven aldaar getuigt de Bañuwangische invloed, die in een aantal op Bali gespaard gebleven geschriften op te merken valt (zie ook KBW., s.v. Blangbangan). In 1575 regeerde in Blangbangan een vorst Santa Guna (Veth, Java, I, 305; Encycl. N.-I., Aanvull., p. 221*a*), die in dat jaar Panarukan op de Muslims heroverde; deze Santa Guna legde ± 1590 als stokoude man de regeering neer. Het is niet onmogelijk, dat Batu-Renggong Blangbangan een tijd lang beheerscht heeft, en dat het onder Bĕkung, zijn opvolger, weer zelfstandig geworden is, zoodat het in 1575 zelf weer veroveringen kon maken. Trouwens, meer dan nominaal zal Batu-Renggong's overheersching ook wel niet geweest zijn, wanneer zijn macht nog niet eens groot genoeg was om aanvallen op Bali te verhinderen. Dat de juru van Blangbangan [1]) via Kapakisan familie was van de vorsten van Gelgel, zal wel fictie zijn; de regeering van een Kapakisanner in Blangbangan sinds Ayam-Wuruk is moeilijk te rijmen met wat we weten van het rijk van Wīrabhūmi, waaromtrent de berichten heel wat stelliger zijn. De vijandschap tusschen den vorst van Gelgel en die van Mataram en van Pasuruhan is ons ook van elders bekend. Van Eck deelt in zijn Schetsen (T.N.I., Nieuwe Serie, Jrg. 7, deel II, p. 330) mede, dat wij Bali o.a. in 1569 en 1587 vermeld vinden onder degenen, die den Soesoehoenan van Mataram op diens eigen gebied kwamen bestrijden. Nu zou 1569 nog wel kunnen vallen binnen de regeering van Batu-Renggong, maar het is de vraag, of het al binnen de Mataramsche periode valt, of liever gezegd: binnen de periode van de Mataramsche oorlogen. Senapati van Mataram volgde in 1575 (Veth, Java, I, 307) zijn vader, den stichter

1) Den naam Kaniten, waarmee de leden van de vorstelijke familie van Blangbangan aangeduid worden, vinden we ook bij den Adipati Kaniten, die als veldheer van den vorst van Pasuruhan Senapati bestreed, die Pasuruhan aanviel; na een nederlaag doodde zijn heer hem en zond zijn afgehouwen hoofd aan Senapati als teeken van onderwerping (Veth, Java, I, 311; Babad Tanah Djawi, ed. Meinsma, 1903, p. 196 sqq.).

van het Mataramsche rijk, van wien echter geen krijgstochten bekend zijn, op en pas in 1587 veroverde hij Pasuruhan; in 1596 valt pas de aanval van den Mataramschen gouverneur van Pasuruhan op Blangbangan, waarbij Bali het laatstgenoemde rijk steunde en dus als vijand van Mataram en Pasuruhan optrad. De Islām-propaganda, die de Pamañcangah voor Batu-Renggong's jonge jaren vermeldt, kan daarentegen wel degelijk plaats gevonden hebben, zij het dan niet vanuit Mekka, dan toch vanuit het Muslimsche Dĕmak, welks groote activiteit ter uitbreiding van het geloof met het zwaard, vooral in de laatste jaren vóór 1550, genoegzaam bekend is.

Omtrent Batu-Renggong's binnenlandsche politiek valt niet veel op te merken. Blijkbaar heeft zijn bestuur onder het nageslacht een goeden naam behouden. Wat men denken moet van het verhaal van den padanda Çiwa en van den padanda Buddha, weet ik niet, omdat de tekst er van (P.K., IV, 111—116; Pam., fol. 31*b*—32*a*) zeer vaag is. Ook verderop wordt het houden van een vuuroffer als een verdienste van Batu-Renggong's en Nirartha's tijd vermeld, waaraan de bloei en de welvaart van het land te danken waren.

Iets positiefs kunnen we dus aan de berichten omtrent deze periode nog niet ontleenen; van den anderen kant is er echter geen reden om de mededeelingen van de Pamañcangah omtrent Batu-Renggong's macht in binnen- en buitenland in haar algemeenheid te wantrouwen.

§ 5. De regeering van Bĕkung.

Op de periode van Batu-Renggong volgde een tijd van groote binnenlandsche moeilijkheden. Gelgel's macht buiten Bali ging teniet en Tuban had een aanval van overzee te verduren. Twee groote opstanden tegen den vorst hadden plaats, en deze maakte zich ten slotte zoo impopulair, dat hij zich buiten Gelgel vestigde. Bijzonderheden hierover verstrekt bijna uitsluitend de Pamañcangah. In de koningslijst van de Usana Bali (Friederich, p. 283 sqq.) komt hij niet voor, in tegenstelling met zijn voorganger, die daar Batu-Enggong heet, en met zijn opvolger Saganing (Sĕganing).

Toen Batu-Renggong stierf, had hij twee onvolwassen zoons, waarvan de oudste (raden Pangharṣa, Pambayun) later den naam Bĕkung of Bĕngkung kreeg, omdat zijn huwelijk kinderloos ge-

bleven was, en de jongste raden Saganing heette. De oudste zoon volgde zijn vader op, maar, nog te jong om zelf de regeering te aanvaarden, kwam hij onder de voogdij van de 5 jongere broers van zijn vader, Gĕdong-Artha, Nusa, Pagĕdangan, Anggungan en Bangli. Anggungan ambiëerde het koningschap en verstond zich daarover met den patih, Batan-Jruk, die ondanks de waarschuwingen van den guru buddha, wiens leerling hij was, er eveneens naar streefde om zich van de macht meester te maken, maar zich bereid verklaarde Anggungan te erkennen. Hoe omvangrijk deze samenzwering tegen den kroonprins was, blijkt uit den tekst niet; behalve de hierboven genoemden was ook Pāṇḍe-Bhāṣā, die reeds tijdens Batu-Renggong hoofd van het geslacht Dawuh geworden was, doordat zijn vader bhagawān geworden was, er bij betrokken, terwijl terloops vermeld wordt, dat ook Toh-Jīwa tot de partij der opstandelingen behoorde. Volgens Pam. 34*b* was de toenmalige heer van Jlantik, Pasi(m)pangan's zoon, uit het geslacht Pangalasan, de aanstoker van het conflict; (Matang kunang mangkana, de rakryan Jarantik, angadoni kawīryan. Ujare rurah Jalantik: „Gen warang punapi jwa macane ubuhin?" Pinituhu denira rurah Batan-Jruk; nahan tang carita." — Dat kwam door toedoen van heer J., die zijn strijdlust opwekte. Heer J. zei: „Wat heeft het voor nut, bésan, wanneer een tijger slechts als huisdier gehouden wordt?" Heer Batan-Jruk handelde naar die woorden; zoo luidt het verhaal). Batan-Jruk begon met zich meester te maken van de beide prinsen. Zijn actie werd echter door de meeste rijksgrooten niet goedgekeurd. Onder leiding van Kubon-Klapa deden zij, door een gat, dat ze in den kratonmuur gebroken hadden ten Westen van den pasar, op het kratonterrein gekomen en vervolgens door het huis van den Panulisan getrokken zijnde, een aanval op de pura, waar Batan-Jruk toen verblijf hield. In dezen strijd, waarin Batan-Jruk een jongere zuster der beide prinsen neerstak [1]), behaalden de loyale rijksgrooten de overwinning; de beide prinsen werden bevrijd en Batan-Jruk vluchtte. Hij begaf zich op weg naar Bungaya (Bungahya), maar onderweg werd hij door zijn achtervolgers ingehaald en zijn metgezellen werden verslagen; hijzelf stierf door allen verlaten in een jungutan (badplaatsje, priëel?). Deze opstand had volgens Pam., fol. 34*b*,

1) Volgens den prozatekst; volgens de kidung (IV, 137) geschiedde deze moord al eerder.

plaats in het Çākajaar brahmaṇa ñaritawang kawahan wani [1]).

Van de anderen sneuvelde slechts Toh-Jīwa (of: werd zwaar gewond?), getroffen door de poesaka-lans Baru-Gudug. Anggungan onderwierp zich, maar hij werd door zijn vier broers uitgestooten en uit zijn kṣatriyaschap ontzet. De broers van Batan-Jruk, Abyan-Nangka, Tusan en Bĕbĕngan, vluchtten eveneens uit Gelgel naar Watu-Aya (Batu-Ahya) in Karang-Asĕm (vermoedelijk hetzelfde plaatsje als het hierboven reeds vermelde Bunga(h)ya). Op hun vlucht ontsnapten ze slechts ternauwernood aan den dood; ze hadden zich n.l. verborgen op een gierstveld, en hun vervolgers vermoedden niet hen daar te kunnen vinden, omdat een vlucht tortelduiven, vlak voor hun komst neergestreken, er lustig aan het kirren was. Sindsdien waren gierst en tortelduiven taboe voor het geheele geslacht van Batan-Jruk. De leden van dit geslacht verspreidden zich en vestigden zich later, volgens P. K., V, 43—45, Pam., fol. 50*b*, allen in behoeftige omstandigheden, behalve in Batu-Aya ook in Parasi, Subagan, Tamega, Nis of Ngis, Pladung, Padang-Krta, Toñjaha, (W)ungkulan, Paket(an) en Sanggahit.

Welke rol Jlantik in dit conflict gespeeld heeft, is niet duidelijk. De prozaredactie vermeldt alleen, dat hij het was, die Batan-Jruk opstookte, maar waarom hij dat deed, en of hij ook deelnam aan den opstand en, zoo ja, hoe dan de zaak voor hem afliep, van dat alles vernemen we hier niets. Maar wel lezen we verderop, nu ook in de kidung (IV, 293; fol. 45*b*), dat zijn zoon, de Jlantik, dien we hierbeneden nog zullen ontmoeten, er verdriet van had, dat zijn vader gestorven was „ala gurutalpaka, dadi lintah ring aweci, duk patinira, sira alabĕh apuy" (als een snoodaard, in opstand tegen zijn h e e r, na zijn dood in het hellevuur gevallen en een bloedzuiger geworden in de hel awīci), en daar de jonge Jlantik zichzelf later als zoenoffer aan den k o n i n g aanbood, ligt het vermoeden voor de hand, dat Bĕkung met h e e r bedoeld wordt, een opvatting, waartegen

1) Het is mij niet geheel duidelijk, hoe deze sĕngkala gelezen moet worden; bij de hier voorgestelde lezing is wani = 1, kawahan = 4, wegens wah, ñaritawang (Jav. njaritakaké) = 1 (zooals wasitan in R. L., I, 2) en brahmaṇa (= bhujangga = nāga, of = Buddha) = 8, dus 1418. Ik kwam tot dit vermoeden op grond van de Pangrĕñcĕk ing babad, die o.a. geeft: babad kawon Bunga(h)ya: nāga buntut añ(j)āla ulan, 1418; met „ondergang van Bunga(h)ya" zal wel Batan-Jruk's val bedoeld zijn, daar Bungaya zijn apanage schijnt te zijn. De beteekenis van den sĕngkala-zin in den tekst is: een brahmaan spreekt van een stortvloed van dapperheid. — Er zijn nog andere mogelijkheden tot oplossing, die echter niet geheel bevredigend zijn en daarom liever niet vermeld worden.

zich het in het Middeljavaansch eigenaardig gebruikte gurutalpaka geenszins verzet [1]).

Zooals hierboven reeds gezegd is, had ook Pāṇḍe-Bhāṣā zich bij Batan-Jruk aangesloten. Deze had hem opdracht gegeven, bij het begin van den opstand, om mededeeling daarvan te gaan doen aan Manginte en te trachten hem te bewegen zich in den gewijzigden staat van zaken te schikken. Manginte was daar echter niet voor te vinden geweest, en had integendeel Pāṇḍe er toe gebracht zijn betrekkingen met Batan-Jruk te verbreken. Daarom kon Pāṇḍe later door bemiddeling van Manginte gratie verkrijgen. Tot straf werd hij echter op expeditie gestuurd; daarbij behaalde hij schitterende overwinningen, o.a. één op Sambawa. Nadat hij zich eens bijzonder had onderscheiden bij een vijandelijken aanval op Tuban (Bali), kreeg hij, wederom op voorspraak van Manginte, een apanage ten Oosten van de Unda, waar hij zich vervolgens vestigde.

Dit laatste geschiedde onder de regeering van Bĕkung zelf, die intusschen de voogdij van zijn ooms, vier na den afval van Anggungan, ontgroeid was. Bĕkung's patih was de zooeven reeds genoemde Manginte (Nginte, Panginte), die van Asak afstamde en dus ook tot het geslacht Kapakisan behoorde [2]). Hij was vroeger in dienst geweest als edelknaap (prakawan) bij den heer van Kapal, toen zijn vader zich na veel rondgezworven te hebben — hij had Gelgel verlaten wegens een twist met zijn ouderen broer — in het dorp Kapal gevestigd had. Reeds deze eerste meester van Manginte had opgemerkt, dat er groote gaven in hem scholen; daarop wezen trouwens reeds de feiten, dat er uit zijn schedeldak (çiwadwāra, fontanel) vuur straalde en dat zijn handlijnen in den vorm van een rad liepen [3]). Deze goede hoedanigheden hadden echter ten gevolge, dat Bĕkung de regeeringszaken te gemakkelijk aan zijn patih overliet en zelf er zich niets van aantrok. De Pamañcangah duidt het op de ge-

---

1) Het is verbasterd uit Sk. gurutalpaga = in het bed van den guru komend, d.w.z. overspel plegend met de vrouw van zijn guru, één der zwaarst mogelijke zonden volgens Hindu-opvatting. Dat men in K.B.W, II, 710*b*, analpaka guru verklaard vindt met langgana ring i bapa = ongehoorzaam jegens zijn vader, vindt zijn oorzaak 1° in het niet meer begrijpen van talpaga, talpaka, 2° in het Balineesche gebruik van guru in den zin van „vader". Deze laatste beteekenis heeft Sk. guru ook reeds; ik heb, ook op grond van de Sk. beteekenis, het nog wat ruimer opgevat, n.l. als vorst.

2) Ik weet niet zeker, of Manginte enz. als apanage-naam is op te vatten, of dat het met „voogd", „hoeder" weer te geven is.

3) Ook ken Angrok had in de rechterhand het radteeken (Parar., p. 56); ook het afgeven van een vuurgloed wordt in de Pararaton herhaaldelijk vermeld (p. 47, 50, 58).

wone wijze aan: de kaliyuga brak aan, de zeden vervielen, de tucht onder de mantri's verslapte, omdat de koning niet in staat was zijn plicht te doen. De voornaamste rijksgrooten, Kubon-Klapa, Pinatih, de Manguri en anderen dachten er al over om aan Saganing in plaats van aan Bĕkung hun opwachting te gaan maken. Toen kwam de noodlottige opstand, waartoe Pāṇḍe tegen zijn wil gedwongen werd door de onbetrouwbaarheid van den vorst. Deze opstand wordt in de Pamañcangah als buitengewoon ernstig voorgesteld en er wordt een zeer uitvoerig verhaal van gedaan (P. K., IV, 175—285; Pam., fol. 38*b*—44*b*), romantisch uitgesponnen en opgesmukt, maar interessant genoeg om hier weer te geven, vooral omdat er iets van verteld schijnt te zijn aan de Hollanders, die slechts luttele jaren er na voor het eerst met Bali kennis maakten.

Pāṇḍe-Bhāṣā — in den prozatekst wordt hij gewoonlijk kyayi Pāṇḍe genoemd, en in de kidung heet hij hier steeds Lo(h)-Akārya [1]) — had een onderhoorige, wiens vrouw eens verleid was door gusti Talabah. Deze onderhoorige stierf, en zijn weduwe kwam volgens 's lands gebruik in de purī van Pāṇḍe als bijzit. Talabah had intusschen deze bien-aimée nog niet vergeten, en op zekeren dag liet hij haar zijn gunst weer eens blijken door haar een kliekje van zijn rijst te geven. Toen Pāṇḍe van deze schending van zijn eigendomsrecht hoorde, werd hij heel boos en zon op wraak. Nu was hem ter oore gekomen, dat Talabah ook heimelijk een amourette had gehad met ni gusti Samantiga, de of een gemalin van Bĕkung, en dat zij aan haar minnaar als bewijs van haar gunst toen een ring met een ongemeen mooien robijn geschonken had. Pāṇḍe maakte nu een gordel, die met bijzonder mooie edelsteenen versierd was, en ging met dien gordel getooid zijn opwachting maken in den kraton. Wat Pāṇḍe verwacht had, geschiedde. De gordel trok dadelijk 's vorsten aandacht en hij vroeg daarom naar de herkomst er van. Pāṇḍe bood hem den gordel ten geschenke aan, maar Bĕkung weigerde, want hij was rijk genoeg om er zelf een te betalen; wel wilde hij graag den gordel leenen om hem na te kunnen laten maken, en tevens droeg hij Pāṇḍe op eens voor hem uit te zien naar een bij den gordel passenden robijn. Toen ging Pāṇḍe den robijn

1) Akārya = werker en pande = panday = smid wordt beschouwd als hetzelfde als pāṇḍe, pāṇḍya = wijze, geleerde. Via pande kan dus pāṇḍe = akārya zijn. Lo vindt men ook in den naam van ken Angrok's brahmaan Lo-Gawe, en, daar gawe en kārya synoniemen zijn, is Lo(h)-Akārya ook = Lo-Gawe. Pāṇḍe-Bhāṣā beteekent „geleerd in de bhāṣā (taal, letteren, adatregels)" en is dus een zeer geschikte naam voor een manguri.

van Talabah ophemelen als den mooisten robijn, dien hij ooit gezien had,hetgeen tot gevolg had, dat Bĕkung vroeg, of Pānde dien robijn niet eens voor hem leenen kon. Pānde vroeg den ring te leen, en Talabah kon, hoewel het voor hem een moeilijk geval was, het verzoek niet weigeren. Toen de vorst in Talabah's eigendom den ring herkende, dien hijzelf vroeger aan Samantiga als bruidsgeschenk gegeven had, begreep hij natuurlijk, op welke wijze Talabah in het bezit er van gekomen moest zijn. Hij was woedend, en gaf Pānde, die zich van den domme hield, opdracht om Talabah uit den weg te ruimen, maar het moest heimelijk geschieden, want de vorst was bang voor Talabah's talrijke familie. Samen gingen toen Bĕkung en Pānde naar den tuin Warāpsari en sloten een eedgenootschap ten overstaan van den god van den To(h)-Langkir tegen Talabah. Toen kon Pānde op hoog bevel zijn wraak aan Talabah koelen.

Intusschen gelukte het Pānde nog niet zoo gauw een geschikte gelegenheid te vinden. Na vele mislukte pogingen riep hij ten slotte de hulp in van zijn vazal Capung van Panasan. Deze betrok op zijn beurt een bandega [1]), die beleedigingen en stokslagen van Talabah had moeten verduren, in het complot. De bandega bracht Capung, die als vrouw vermomd was, in Talabah's purī in Kuta, toen deze toevallig daar eens was; samen wachtten zij in het schemerdonker op Talabah's thuiskomst. Deze had intusschen lont geroken en was half en half op een aanslag voorbereid. Toen Capung hem dan ook met zijn kris Kapal-A(ng)-çoka [2]) aanviel, had hij dadelijk zijn eigen kris, Tiñjak-Lĕsung, gereed. Een gevecht ontspon zich, waarin Talabah en de bandega sneuvelden, maar waaruit Capung ongekwetst te voorschijn kwam. Laatstgenoemde kon nu Pānde de tijding van den dood van zijn vijand brengen, en Pānde kon insgelijks doen bij den vorst.

Nu geschiedde het toevallig, dat Capung kort daarna plotseling omkwam ten gevolge van zijn eigen ondoordachtheid. Toen hij namelijk eens met anderen bij Pānde zijn opwachting kwam maken, kreeg hij den dwazen inval om voor de grap over den muur van de purī te willen klimmen, waarop de man van de wacht, die niet wist, wat zijn bedoelingen waren en onraad

---

1) Het woord heeft zich van de beteekenis „koopman" zoowel ontwikkeld tot „reizend marskramer" als tot „matroos" (modern Balineesch). Wat er hier mee bedoeld wordt, is mij niet geheel evident.

2) Genoemd naar een held uit de Rangga Lawe; zie hoofdst. II.

vreesde, hem afmaakte. Capung's weduwe kwam op het gerucht van zijn dood toegesneld, en in haar jammerklacht vermeldde ze ook, wat Capung kort te voren voor Pāṇḍe opgeknapt had. Byasama, Pāṇḍe's oudste zoon (ook Agra-Byasama, Wayahan Byasama, of alleen Wayahan), legde haar dadelijk het zwijgen op, en toen dat niet hielp, sloeg hij haar en doorstak haar ten slotte midden op de markt. Deze tragische afloop kon intusschen niet verhinderen, droeg er wellicht integendeel nog toe bij, dat het geheele geval van Pāṇḍe's schuld aan Talabah's dood uitlekte. Gusti Kañca, een pasanakan (of prasanak; neef of vriend?) van Talabah, ging toen naar den vorst en eischte van hem, dat hij Pāṇḍe den zuiveringseed (cor pangrarata) zou opleggen. Bĕkung's hierboven reeds vermelde vrees voor Talabah's groote familie was nu wederom het richtsnoer voor zijn handelingen; in plaats van Talabah's ongeoorloofde betrekkingen met ni Samantiga te stellen tegenover de op zijn bevel aan Talabah voltrokken straf, gaf hij Kañca dadelijk zijn zin. Pāṇḍe zag in, dat zijn partij verloren was; hij deed geen moeite den vorst tot een ander standpunt over te halen, verliet hem zonder afscheid te nemen, en ging naar huis om zich op den dood voor te bereiden. Hij schreef toen zijn laatste werk, de Nāthamārtha, waarop zijn zoon Byasama een vervolg schreef, waarin hij zinspeelde op de verkieselijkheid van den dood op het slagveld. Maar ook meer direct spoorde Byasama zijn vader aan de toegeworpen handschoen op te nemen: „Als Wiçwakarma het huis bouwt, waarom zou men het dan niet bewonen?" Pāṇḍe liet zich overtuigen, en liet bekend maken, dat hij den door Kañca geëischten eed — die blijkbaar op anggara-kasih zou gepresteerd worden — zou weigeren af te leggen. Strijd was toen onvermijdelijk. Zijn tegenstanders begonnen hun maatregelen te treffen en Pāṇḍe's gebied met kuṭa's te blokkeeren. Blijkbaar tegen de verwachting in, besloot Saganing Kañca, en dus zijn ouderen broer Bĕkung, te steunen.

Aan Pāṇḍe's kant stonden alleen maar zijn familieleden en enkele onderhoorigen met hun lieden, 400 man in totaal. De groote massa van zijn volk echter, de lieden van zijn apanage beoosten de Unda, konden hem niet te hulp komen, hoe graag ze het ook gewild hadden; door de çakti van Bĕkung bandjirde namelijk de Unda, zoodat Gelgel onbereikbaar was voor hen. Aan den anderen kant stonden de vazallen van den vorst onder leiding van Kañca. — De gamĕlan Sĕkar-Sandat, die in den tuin Warāpsari stond, weerklonk en voorspelde Pāṇḍe zijn aan-

staanden dood. Pāṇḍe raadde zijn drie zoons, Byasama, Plangpung en Jalĕngkog [1]) aan, liever te trachten de gunst van den vorst te herwinnen en zoo hun leven te redden, maar zij verklaarden het lot van hun vader te willen deelen. Zij besloten den eersten aanval op het Zuiden te richten, omdat daar de lurah Bedahulu stond, die maar een jagerskind (P. K., IV, 230: wit ning Çabara; Pam., fol. 42*a*: wit juru boros) was. Daarop nam Pāṇḍe afscheid van zijn vader Dawuh Bale-Agung en van sang hyang Çiwamārga (= den overledenen guru, Nirartha), deed samādhi, en kleedde zich vervolgens in het wit ten teeken, dat hij zich ten doode gewijd had. Zijn vrouwen en kinderen te voren om te brengen wilde hij niet, omdat dan de vrouwen hun kans op den hemel zouden verspelen.

Pāṇḍe ging met zijn troepje op weg. Op de markt trof hij zijn jongeren broer Añjarame (Añjar-Rame, Añja-Rame?; ook Jarame komt voor) aan, die juist zijn maaltijd zat te gebruiken. Pāṇḍe ging naar hem toe om afscheid van hem te nemen, maar Añjarame zei met hem mee te zullen gaan, mits Pāṇḍe hem even de gelegenheid gaf af te eten. Volgens het vooruit beraamde plan vielen Pāṇḍe en de zijnen eerst in Zuidelijke richting aan. Lurah Bedahulu werd verslagen en vluchtte; op het strand, in Cĕdokandoga (splitsing?), vond hij een schuilplaats. Daarop wendde zich Pāṇḍe naar het Westen en joeg Pinatih en Kubon-Klapa op de vlucht, de (Toya-)Pipis over. Vervolgens Noordwaarts, tegen Tabanan, Tĕgĕh-Kori, Buringkit en Kaba-Kaba, die eveneens het onderspit moesten delven. Ten slotte Oostwaarts, met nog slechts 100 van zijn 400 man over. Nu vond hij zijn oom (paman), Pandarungan, den zoon van Kapal, tegenover zich. Had hij ook hem overwonnen, dan zou de laatste tegenstander, die den weg naar den kraton nog versperde, uit den weg geruimd zijn; maar in het gevecht, dat tusschen oom en neef plaats had, sneuvelden beiden.

Intusschen was Añjarame reeds gesneuveld op den grooten weg en waren dus slechts Pāṇḍe's drie zonen nog in den strijd. Zij streden verder niet gezamenlijk meer, maar verdeelden de weinige manschappen, die nog over waren, en gingen elk een kant uit. Aan Byasama gelukte het door te dringen tot in de carangcang-kawat [2]) van den kraton, waar zijn komst groote

1) P. K., IV, 278, heeten ze Madhya en Sirikan, resp. 2de en 3de. Wie nu de middelste en wie de jongste was, blijkt nergens. Men ziet hier tevens uit, dat van het op p. 21, noot 1, vermelde gewone gebruik wordt afgeweken.

2) Zie B. K. I., 1927, deel 83, p. 138.

ontsteltenis teweegbracht. Juist had zijn schoonvader, hyang Taluh, de lurah van Siděmĕn (Singharsa), paleiswacht, toen Byasama binnendrong. Tevergeefs poogde Taluh zijn schoonzoon te bewegen af te zien van verdere actie, daar zijn vader, Pānde, nu intusschen toch reeds zijn schuld met het leven geboet had, en beloofde Byasama zijn voorspraak te zullen zijn bij den vorst. Niettemin maakte Byasama amok in het paleis, en daar Taluh zijn makkers bezwoer Byasama niet te dooden, kon deze eerst zijn gang gaan; maar lang bleven de anderen natuurlijk niet lijdelijk toezien, en Byasama werd gedood. Hij was intusschen niet verder gekomen dan de carangcang; op de pasĕban hield Saganing de wacht, en binnen in den kraton bevond zich Bĕkung achter goedgesloten deuren. — De jongere broers, Jalĕngkog en Plangpung, trachtten eveneens in den kraton te komen, en wel door het waterleidingkanaal. Door de duisternis raakten ze echter hun koers kwijt en werden door een overmacht overweldigd, voordat ze iets hadden kunnen uitrichten.

Hoe ernstig volgens de Pamañcangah dit conflict was, blijkt hieruit, dat uitdrukkelijk gezegd wordt, dat Gelgel verloren zou zijn geweest, indien Pānde ook over zijn mannen van beoosten de Unda had kunnen beschikken. Ook de verliezen van de andere partij waren zeer groot, en alleen Manginte en Kañca waren gaaf uit den strijd gekomen. Pānde en die met hem gevallen waren, werden door hun familieleden — waarvan er dus blijkbaar nog over waren — verbrand. Hun opstand had plaats in 1581 A.D. [1]). Na den dood van zijn zoons en zijn kleinzoons schreef Dawuh Bale-Agung de kidung Arjuna Pralabdha, zooals reeds vermeld is in het begin van hoofdstuk I. Niettegenstaande alles, wat gebeurd was, bleef hij zijn vorst trouw, maar Bĕkung wilde niets van hem weten en stuurde hem weg, toen hij zijn opwachting kwam maken. Dawuh verliet toen het hof en stierf korten tijd daarna. De vorst, die ook schuld had aan den dood van Talabah, werd gedwongen uit den kraton weg te gaan; hij vestigde zich in Kapal, ten Westen van Gelgel, waardoor hij den naam kreeg: sang ring Badawuh = die in het Westen (resideert, resideerde), terwijl de naam, waarmee hij in deze paragraaf is aangeduid, dalĕm of aji Bĕkung = de kinderlooze, volgens de Pamañcangah (IV, 288; fol. 44*b*—45*a*) eveneens uit deze periode zou stammen.

Hiermee was echter de maat van Gelgel's tegenslagen onder de regeering van Bĕkung nog niet vol. Als derde groote gebeurtenis

1) Over de sĕngkala zie p. 36.

noemt de Pamañcangah (IV, 293—V, 5; fol. 45*b*—46*a*) de ongelukkige expeditie van den jongen Jlantik. Hierboven is reeds verteld, dat de dood van zijn vader vermoedelijk samenhing met diens deelname aan den opstand van Batan-Jruk. Nu had de oude Jlantik voor zijn dood aan zijn zoon opdracht gegeven, dat hij (de zoon) zijns vaders zonde zoenen moest door te sneuvelen op het slagveld, en Jlantik had ook naar aanleiding hiervan een lied (gîta, sangsipta) gedicht („Dalu de ning [dening] kadarurung anut ing ulah durjaneng buddhi"). De zoon, die om de daad en het lot van zijn vader veel verdriet had, had zich deze opdracht van zijn vader ter harte genomen, en had later aan zijn guru gevraagd, op welke wijze hij het best zijn doel kon bereiken. Deze raadde hem aan ascese te gaan verrichten in de Durgā-kapel van Karoting. Zoo deed Jlantik. Na eenigen tijd vernam hij de stem der godin, die hem gelastte naar het hof terug te keeren, daar binnenkort zijn wensch vervuld zou worden. Inderdaad droeg de vorst hem eenigen tijd later op aan het hoofd van een expeditieleger naar Blangbangan te gaan om Pasuruhan te bestrijden; Manginte kreeg bevel de voorbereidende maatregelen hiervoor te treffen. Jlantik nam voorgoed afscheid van den vorst en van zijn vrouw, die toen acht maanden zwanger was van haar eerste kind, en begaf zich naar Kuṭa met een leger van 20.000 man om daar scheep te gaan. De troepen waren ruimschoots van alles voorzien, maar de voorteekenen waren ongunstig. Reeds in Kuṭa was er, toen de troepen zich inscheepten, een schip gebroken; op zee geschiedde het, dat er een pangrupak (mes, waarmee men op lontarbladen schrijft) overboord viel en rechtstandig, zichtbaar, in den bodem bleef steken, eveneens een ongunstig omen. Onderweg hadden zij met gebrek aan voedsel te kampen en moesten na een reis van drie dagen reeds landen; in een bosch bij Panarukan kampeerden ze twee dagen, en werden toen vanuit Blangbangan van levensmiddelen voorzien. Vervolgens werd de tocht naar Pasuruhan voortgezet. Daar was men echter van de komst van den vijand op de hoogte en had reeds de noodige maatregelen getroffen. In den hevigen strijd, die nu ontbrandde, en waarin de lieden van Pasuruhan gesteund werden door hulptroepen uit Mataram, leden de Balineezen een zware nederlaag. Jlantik sneuvelde; natuurverschijnselen kondigden aan, dat hij zijn doel, het delgen van de zondenschuld van zijn vader, bereikt had. De lieden van Pasuruhan maakten

1) De vader of de zoon?

van deze gelegenheid gebruik om zich te wreken over den smaad, die hun vroeger aangedaan was, toen Ularan den çrī juru onthoofd en zijn oorsieraden buitgemaakt had [1]). De overlevenden van de Balineezen vluchtten naar de schepen en keerden naar Bali terug, om de tijding van Jlantik's dood en van hun eigen nederlaag aan Manginte en aan den koning mede te deelen. Groote verslagenheid heerschte er op Bali, omdat in talrijke families dooden te betreuren waren. Jlantik's vrouw schonk kort na den dood van haar man het leven aan een zoon, die ki Bogol [2]) genoemd werd, omdat zijn vader in den strijd, toen hij zag, dat de nederlaag onvermijdelijk was, de wapenen had neergelegd en in wijsgeerige beschouwingen verdiept den dood over zich had laten komen. Het knaapje werd door den vorst verzorgd en kreeg later den naam Jlantik-Bunga(h)ya.

De eerstvolgende belangrijke gebeurtenis was het overlijden van Manginte, den patih. Hij liet twee zoons na, Widya en Pranawa, die elk een gedeelte van zijn gebieden erfden en beiden in de functie van patih opvolgden. Widya kreeg als apanagegebied Agung, Pranawa het Noorden (Ler, Di-Ler, Ka-Ler, of Lor enz.). Na verloop van tijd stierf ook Bĕkung en werd opgevolgd door zijn jongeren broer Saganing.

Zooals we reeds eerder gezien hebben, zijn de juiste jaren van Batu-Renggong's regeering niet bekend, en dus is moeilijk te zeggen, wanneer die van Bĕkung begon. Maar voor zijn regeeringstijd hebben we meer gegevens tot onze beschikking. In de eerste plaats het jaartal van den opstand van Pāṇḍe-Bhāṣā, waarover reeds hierboven (p. 36) gesproken is, vermoedelijk 1581 A. D. In de tweede plaats het sĕngkala-jaartal van Batan-Jruk's opstand, brahmaṇa ñaritawang kawahan wani, dat echter, wanneer we het opvatten als 1418 Ç. = 1496 A. D., volkomen waardeloos is. En in de derde plaats geven twee Hollandsche bronnen enkele data voor de geschiedenis van Bali van dien tijd, n.l. het door P. A. Leupe in B. K. I., 1856, 2de reeks, deel 1, p. 203—234, uitgegeven „Verhael van 't gheene mij op 't Eylandt van Baelle wedervaeren is, terwijl ick er aen landt ben gheweest,

---

1) Hier is de schrijver van de Pamañcangah vermoedelijk in de war, omdat die smaad Blangbangan, niet Pasuruhan was aangedaan, en Blangbangan steunt hier juist Bali. Of het moest zijn, dat Pasuruhan hier de partij weer opneemt van Bhima-Ciil en Ni Bas, die destijds bij de expeditie van Ularan naar Pasuruhan gevlucht waren.

2) Balineesch bogol = ongewapend.

als hier nae vollygen sall" van Lintgensz. Aernoudt (zie Lekkerkerker, Bali en Lombok, p. 52—55, n°. B 66) en de mededeeling over den tocht van Cornelis de Houtman, bewerkt door G. P. Rouffaer en J. W. Yzerman, De eerste schipvaart der Nederlanders onder Corn. de H. 1595—1597 (Lekkerkerker, p. 358—359, n°. C 180; vgl. aldaar C 1) [1]. Uit deze mededeelingen blijkt, dat in 1597 de „coninck van Baelle" en de „Keyloer" in Kuṭa waren om een expeditie van 20.000 man uit te rusten om het door Pasuruhan bedreigde Blangbangan te hulp te komen. In Blangbangan was n.l. de zoon van den in de vorige paragraaf reeds vermelden Santa Guna aan de regeering gekomen; deze werd in 1596 met een leger van 8.000 man aangevallen door den gouverneur van het in 1587 door Senapati van Mataram veroverde Pasuruhan. Toen begin 1597 de eerste Hollanders voor Blangbangan kwamen, was de woeste oorlog tusschen Pasuruhan en Blangbangan in vollen gang. Eerst werd Panarukan tevergeefs belegerd. De vorst van Gelgel verleende hulp, maar kon niet beletten, dat Blangbangan in 1600 of 1601 werd ingenomen (ontleend aan Encycl. N.-I., Aanvullingen, p. 221*a*, waar de bronnen opgegeven worden) [2]. Het komt mij zeer waarschijnlijk voor, dat met deze actie van Gelgel de expeditie van Jlantik bedoeld wordt, die eveneens met 20.000 man uit Kuṭa vertrok om Blangbangan te helpen en Pasuruhan te bestrijden, en wiens expeditie mislukte, zoodat ze Blangbangan niet redden kon. Met den Keyloer van Lintgensz' verslag moet dan hier Manginte bedoeld zijn; Lekkerkerker meent (Bali en Lombok, p. 53, noot 1), m.i. terecht, dat met Keyloer hier Kyayi Lor aangeduid wordt. Nu was Manginte's tweede zoon Kyayi Lor, en het is geenszins ondenkbaar, dat dit ook een titel van Manginte was, al noemt de Pamañcangah hem nooit zoo.

Tusschen den dood van den ouden Jlantik en dien van den jongen liggen in elk geval 12 à 18 jaren, daar Batan-Jruk's opstand vóór dien van Pāṇḍe plaats had, en de laatste op zijn vroegst in 1579 en op zijn laatst in 1585 gesteld werd (hierboven, p. 36) op grond van den Pamañcangah-tekst. Toen de Hollanders in 1597 op Bali waren, hoorden ze (Lekk., p. 359), dat 10 of 12 jaar van te voren één der stedehouders in het binnenland in opstand gekomen was tegen het centraal gezag en naar het

1) Gegevens ontleen ik in de eerste plaats aan Lekkerkerker's Bali en Lombok.

2) Nog iets uitvoeriger C. Lekkerkerker, Balambangan, De Indische Gids, 1923, Jrg. 45, deel II, p. 1030—1040 vooral; vgl. ook Babad Tanah Djawi, p. 256 sqq.

gewone ballingsoord Poelau Roesa (Nusa Pĕnida) verbannen was. Wellicht is hiermee één van de beide in de Pamañcangah vermelde opstanden bedoeld; volgens de opvatting van v. d. Tuuk van de sĕngkala in fol. 44*a* had Pāṇḍe-Bhāṣā's opstand plaats in 1507 Ç. = 1585. Dat zou juist twaalf jaar verschil geven met 1597. Nu wordt in de Pamañcangah niet gesproken van een verbanning naar Nusa Pĕnida, maar de Pamañcangah is allesbehalve volledig, en het is natuurlijk ook twijfelachtig, of de Hollanders hun Balineesche zegslieden altijd goed begrepen hebben. De détails van deze periode verdienen stellig nader onderzoek, dan er hier aan gewijd kan worden.

De algemeene voorstelling van de Pamañcangah van de minderwaardigheid van Bĕkung ten opzichte van Batu-Renggong schijnt mij wel aanvaardbaar te zijn. De Pamañcangah vermeldt niet, zooals van Batu-Renggong en later van Di-Made verteld wordt, dat Bali in zijn jaren ook macht had over andere gebieden. Zooals wij in § 4 zagen, was Blangbangan vermoedelijk in 1575 weer geheel zelfstandig, en ook het Oostelijk van Bali gelegen bezit had blijkbaar bij Batu-Renggong's dood zijn zelfstandigheid herwonnen, daar tusschen Batan-Jruk's opstand en 1581 een expeditie van Pāṇḍe tegen Sambawa noodzakelijk was.

§ 6. De periode van Saganing en Di-Made.

Van Saganing [1]), die behalve uit de Pamañcangah ook uit de koningslijst van de Usana Bali bekend is, vertelt de overlevering („Goesti Pandji Sakti" van P. de Kat Angelino, Djåwå, Jrg. 5, n°. 6, p. 327*a*), dat hij een bijzonder groot aantal kinderen had en dat er door hem thans nog zooveel kṣatriya's op Bali zijn. Veel meer dan dit vertelt ook de Pamañcangah niet van dezen pater familias, die wel een contrast vormde met zijn ambtsvoorganger! Onder zijn regeering genoot het land rust en voorspoed, hetgeen ook wel noodig was na de verliezen, die het onder Bĕkung geleden had. Het eenige voorval van beteekenis was, dat Pinatih eens in opstand kwam met zijn 12 kinderen; de Pamañcangah stelt het aantal van zijn volgelingen op 35.000, een onwaarschijnlijk groot getal (Pam., fol. 47*a*: kapat sasur tali; ontbreekt in de kidung). De opstand ging echter niet door, want Agung, de oudste zoon en mede-opvolger van Manginte, wist hem van zijn plan af te brengen door overreding. Gevolgen had deze actie

1) Vermoedelijk het moderne Blabatu bij Gianar; zie Djåwå, Jrg. 5, p. 327*a*, noot 2.

niet, behalve dan, dat Pinatih's macht beknot werd (P. K., V, 10) en dat hij zijn dochter moest afstaan aan Saganing, wiens favoriete ze werd. Het verhaal Goesti Pandji Sakti bevat de mededeeling, dat hij een vrouw uit Pañji in Den-Bukit = Buleleng (in de Pam. vaak Ler Gunung, de Javaansche vertaling van Den-Bukit) in zijn dienst had, Ni Luh Pasĕk Pañji genaamd. Saganing trapte eens toevallig in haar urine en bemerkte, dat ze bijzonder warm was. Omdat daaruit bleek, dat de vrouw buitengewone hoedanigheden bezat, nam Saganing ze tot zich; bij hem werd ze de moeder van den bekenden Gusti Pañji Çakti van Buleleng, uit wiens fontanel vuur straalde ten gevolge van zijn tejas. [1]) Dit verhaal komt niet in de Pamañcangah voor en vermoedelijk is het ontstaan uit de behoefte om aan de latere heeren van Buleleng, opvolgers van Pañji Çakti, afstamming van de oude oppervorsten van Bali toe te kennen. Van 's vorsten 14 kinderen (Pam., fol. 47*b*) was het oudste een meisje, Randa-Guwang, zoodat hij later door het tweede kind (= Di-Made) opgevolgd werd. De andere 12 waren: Karang-Asĕm (mèt Di-Made zoon van de hoofdvrouw), I Dewa Anom, Cawu, Blayu, Sumṛta, Pamṛgan, Lĕbah, Sidan, Kabetan, Pasawahan, Kulit en Bedahulu.

Niet tot Saganing's kinderen wordt dus gerekend Mambal, dien Saganing in overspel bij de vrouw van Kyayi Ler, Mangin-te's tweeden zoon, verwekt had, en dien Kyayi Ler geadopteerd had, omdat hij Saganing's daad als een eerbewijs beschouwde. Het is niet gemakkelijk zich omtrent dezen Mambal uit de Pamañcangah een goed denkbeeld te vormen. Mambal was zijn apanagenaam; zijn eigen naam was Talam (P. K., VI, 20, Pam., fol. 60*a*), maar hij wordt ook Bhīmaçakti genoemd, omdat hij volgens de aji Bhīmaçakti leefde (P. K., VI, 20; vgl. V, 31, 45 en Pam., fol. 49*a*). Wat dat gewoonlijk zeggen wil, kan men lezen in Goris' Storm-kind en Geestes zoon (Djåwå, Jrg. 7, N°. 2, p. 110 sqq., spec. p. 112*b*), maar hier krijgt men toch een eenigszins anderen indruk van hem. Hij was ruw, baardig, een herrie-

1) Voor tejas (Sk.) is moeilijk een geschikte vertaling te vinden; het is ongeveer = gloed en duidt speciaal aan de — materieel gedachte — straling, die van iemands majesteit of çakti (toovermacht) uitgaat, in het algemeen dus de gematerialiseerde magische lading. Pañji Çakti speelt in de Bulelengsche geschiedenis een groote rol, en heeft ook met Blangbangan te maken gehad. Afwijkende berichten over zijn afkomst in [van Bloemen Waanders]' Bijdragen tot de kennis van het eiland Bali, T. N. I., 1868, Serie 3, Jrg. 2, deel II, p. 408 sqq., vgl. 384 sqq.; van Eck, Schetsen, T. N. I. 1878, N. S., Jrg. 7, deel II, p. 340—341, Jrg. 9 (1880), deel I, p. 6 sqq.

schopper, verouderde niet, had voor niemand ontzag, en al wordt niet direct van hem gezegd, dat hij het patroon poleng-bang droeg (zie Goris, aldaar), men kan het toch gissen, omdat ook kyayi Babĕlod het droeg, die veel met Mambal gemeen heeft. Naast dezen kant van de Bhīma-figuur — hij wordt ook in den tekst met Bhīma vergeleken — komt de andere, de geestelijke kant uit in het verhaal, dat hij Manuhaba vroeg hem den weg naar den hemel te wijzen, waarop deze hem zei, dat hij dan maar steeds verder moest loopen in Zuidelijke richting. Mambal deed het, en zou aan Bali's Zuidkust de zee ingegaan zijn, indien de koning het niet verhinderd had. Niet alleen uit dit verhaal nu, maar ook uit andere, die Pam., fol. 50*b*—51*b*, geeft, krijgt men den indruk, dat hij door de eigenlijke heiligen, Manuhaba en Talāga, een beetje voor den gek gehouden werd, en dat is, voor zoover ik weet, een trek, die bij de Bhīma-figuur niet past.

Omtrent Saganing's regeering en den duur er van tasten we dus in het duister. In 1597 leefde Bĕkung nog en in 1651 was Di-Made kort vóór het bezoek van Jacob Bacharach aan Gelgel overleden op hoogen ouderdom. Di-Made's opvolger was, volgens Heurnius' rapport van 1638 (van Eck, Schetsen, 1878, p. 336—337), reeds toen, dus lang vóór Di-Made gestorven, en tijdens Heurnius' verblijf op Bali werd er al getwist over de kwestie, wie den ouden vorst zou moeten opvolgen (Lekkerkerker, Bali en Lombok, p. 257). In 1639 werd Bali door Mataram aangevallen en vroeg hulp aan de Compagnie, welke echter geweigerd werd; deze aanval heeft echter geen consequenties gehad. De reden van Mataram's optreden was de actie, die Bali in Blangbangan voerde, welk land nu eens in bezit van Mataram, dan weer van Gelgel was. In 1633 was het nog in het bezit van Gelgel, in 1639 was blijkbaar Mataram er de baas. Dat is, wat we van Bali's politieke geschiedenis in de eerste helft van de 17de eeuw weten uit niet-Balineesche bronnen (cf. Lekkerkerker, Bali en Lombok, p. 49—52); we kunnen er nog aan toevoegen het berichtje, dat ± 1633 Bima door Makassar veroverd, d.w.z. den vorst van Bali ontnomen werd (aldaar, p. 50). Van dat alles vinden we zoo goed als niets in de Pamañcangah terug. Di-Made's macht en heerlijkheid worden daar hoog geroemd, maar aan feiten hooren we alleen, dat hij, nu Sasak en Sambawa hem onderdanig waren en er nog nooit onder zijn regeering oorlog was gevoerd, een expeditie van 20.000 man uitzond onder Tabanan en Pacung om Blangbangan te helpen en Pasuruhan te beoorlogen! 't Is de vraag, of we aan

dit gedeelte van de Pamañcangah wel eenige waarde mogen toekennen, want Di-Made's regeering is naar het schijnt allesbehalve rustig geweest, en de expeditie van 20.000 man vóór Blangbangan tegen Pasuruhan lijkt veel op een copie van Jlantik's tocht [1]).

Wat van Di-Made in de Pamañcangah verteld wordt, kan in weinige woorden hier weergegeven worden. Hij had 5 hoofdgemalinnen (pañcakanyā), 1° ny. Sĕlat, die reeds voor haar geboorte door haar vader beloofd was aan Saganing, maar die Saganing aan zijn zoon had gegeven, omdat hij te oud was geworden, toen zij huwbaar geworden was; 2°/3° twee zusters nyayi Peling, dochters van Sukahĕt; 4° nyayi Pacĕkan uit de familie Ler en 5° nyayi Tangkĕban uit de familie Agung; verder had hij 22 bijvrouwen. Als zijn zoons worden genoemd: Pambayun, de kroonprins, en de radens Pacĕkan, Buddhi, Batan-Ñambu, Tampwagan, Bukihan en Gianar, waaraan de prozatekst nog toevoegt Kĕtut en Tambahan. In plaats van drie rijksgrooten, had Di-Made er vier door de splitsing van Manginte's gebied. De voornaamste geestelijken waren onder zijn regeering Nirartha's nakomelingen, n.l. de eerwaarde heeren van Kamĕnuh, Pagulingan, Peling, Manuhaba, Padang-Rata, Mambal, Sangsi, Siku, Kacang-Pahos (K.-Dawa), Ĕmpu, Padang-Runtik (P.-Galak), Patapan en Boddha-Tiga. Naast hen waren er bhiksu's, astaseni's en Buddhisten (tekst: çākyamuni's!), die hun standplaatsen hadden in Antugan of Anggungan, Bañjar-Carik, Intaran en Tambahu [2]). Di-Made's rijkssieraden waren de wijsvingerring Rupĕk, die hierboven al vermeld is, de oorringen van den juru van Blangbangan en zes rijkskrissen, afkomstig uit Majapahit, die zijn rijk beveiligden (zie p. 139, noot 1). In het bezit van deze poesaka's regeerde Di-Made veilig, zegt de Pamañca-

1) In dat vermoeden wordt men versterkt, wanneer men leest, dat Mambal er bij den koning op aandrong het contingent troepen grooter te laten zijn dan dat van Jlantik's expeditie. Niettemin worden er weer 20.000 gestuurd. — Al lijkt dit Pamañcangah-verhaal onbetrouwbaar, toch moeten er herhaaldelijk expeditïes naar Java gestuurd zijn geworden onder Di-Made, daar Bali in dien tijd, in elk geval tot 1633, Blangbangan verdedigd heeft tegen aanvallen uit het Westen. Ook zou het mogelijk zijn, dat de hiaat in den tekst, waarover beneden meer, reeds ingaat met de periode vóór de groote oorlogen met Mataram en dat de in den tekst genoemde expeditie het begin van die periode inluidt.

2) De geheele zin is echter zeer onzeker; de 4 laatstgenoemden worden vermeld onder de geestelijke heeren, die hun opwachting kwamen maken aan Di-Made, maar worden niet vermeld in de lijst van Nirartha's nakomelingen, zoodat men daaruit wellicht zou mogen concludeeren, dat zij tot de drie hier vermelde niet-Çiwaïtische groepen behoorden.

ngah; hij was een verschijningsvorm van Dharma; de acht goden waren in zijn lichaam vergaderd; hij was geliefd bij zijn onderdanen, gevreesd door zijn vijanden en roeide alle gespuis uit. Op de „gouden oorkonde" wordt hij Paramārthaçiwa genoemd. Tot de expeditie tegen Pasuruhan werd besloten op een groote plechtige audiëntie op vollemaansdag van Kārttika, waarop alle personen van belang aanwezig waren. Als gunstigen dag voor het vertrek stelden de geestelijken-wichelaars vast: Zondag-pon, 7 Kārttika, in de wuku Kurantil [1]).

Hierboven, op p. 15, is reeds opgemerkt, dat de prozatekst in fol. 62*a* vrij abrupt afbreekt. We hooren n.l. niets meer van het verloop van de uitgezonden expeditie; er volgen twee verhalen, die slechts zeer losjes met het voorgaande samenhangen, en dan het verhaal van Gelgel's ondergang. De continuïteit is echter verbroken, en dat maakt het heel moeilijk ons over het laatste gedeelte van den Gelgelschen tijd een oordeel te vormen. Het is meer op grond van Hollandsche berichten dan op dien van onzen tekst, dat in het bovenstaande de ondergang van Gelgel geplaatst werd onder Di-Made; de vorst n.l., die kort voor 1651 gestorven was, was oud en had lang geregeerd. Van het antagonisme tusschen Rāja Tangap, kleinzoon-erfgenaam van den vorst, die in 1638 16 à 17 jaar oud was, en Rāja Pañjakan, een zoon van den Dewa Agung bij de zuster van een zekeren gusti Padma (Lekk., Bali en L., p. 257; v. Eck, Schetsen, 1878, p. 336), waarbij de laatste een verdeeling voorstelde, waarvan Tangap niet weten wilde, vernemen we niets uit de Pamañcangah; wellicht is dat gedeelte verloren gegaan. Van den ondergang van Gelgel doet de Pamañcangah het volgende verhaal (P. K., VI, 50—slot; Pam., fol. 66*b*—68*a*):

Nadat de vorst van Gelgel vele jaren voorspoedig geregeerd had, taande zijn macht. Vele vazallen verlieten met meenemen hunner poesaka-wapenen hun huizen in Gelgel. De directe oorzaak van 's vorsten val werd nglurah Agung van de karang kapatihan, d.w.z. die in de patihswoning ten Noorden van den pasar verblijf hield; de prozaredactie noemt hem dan ook uitdrukkelijk patih van Gelgel (fol. 66*b*: anglurah Agung, kang akarang ring Gelgel, ler ing pasar, awasthā ring karang kapatihan, denikang (dening) apatih langghana ring dalĕm), terwijl de kidung iets minder duidelijk is (VII, 3: sira mūla pinatih = hij was oorspronkelijk patih, of: was van oorsprong een Pinatih,

1) Dat zou dus ongeveer een jaar later zijn!

lid van het geslacht Pinatih). Om een of andere reden, die hier niet genoemd wordt, kwam deze nglurah Agung in opstand en belegerde den vorst in den kraton. Ook enkele getrouwen lieten zich insluiten, maar de bevolking, die hem te hulp wilde komen, werd de toegang tot den kraton afgesneden. Na verloop van eenigen tijd kon de vorst de verdediging niet langer volhouden; hij zag echter kans om den kraton aan den Zuidkant te verlaten en zijn aanhangers te bereiken, die zich ten Westen van de (Toya-) Gĕndar bevonden. Deze groep, buiten de vazallen zelf 300 man sterk, vestigde zich in Guliyang, waar een nieuwe kraton gesticht werd. Nglurah Agung van de karang kapatihan was nu heer en meester in Gelgel.

Toen de vorst eenigen tijd in Guliyang verblijf had gehouden, stierf hij en liet twee onmondige zoons na uit een hoofdvrouw. De rijksgrooten beraadslaagden nu over de kwestie, wie den gestorven vorst moest opvolgen. Er vormden zich twee partijen, één voor raden Pambayun en (of) voor Den-Bañcingah en één voor de onmondige prinsen; de eerstgenoemden waren uit lagere vrouwen geboren en dus lager in rang dan de jonge prinsen [1]). Toen men niet tot overeenstemming kon komen, besloot de partij van de jonge prinsen [2]), aan het hoofd waarvan Jambe-Pule en Kadohan (? lees: kadehan = de familieleden van den vorst?) stonden, het veld te ruimen; zij konden echter alle poesaka-wapenen, die zij uit Gelgel gered hadden, meenemen, behalve de kris Tanda-Langlang [3]), die in Guliyang achterbleef bij den raden cili(?) [4]), en trokken Oostwaarts naar het gebied van Siděmĕn. Toen zij daar in Ulah, aan den voet van den Dewangga, een kamp hadden opgeslagen, kwam de heer van Siděmĕn den raden cili(?) zijn opwachting maken, hiermee zijn partij kiezende. Een tijd lang vertoefden nu de bannelingen in Ulah. Toen beraadslaagden de ex-rijksgrooten van Gelgel onder leiding van den heer van Siděmĕn over wat hun thans te doen stond. Besloten werd, dat laatstgenoemde brieven zou sturen aan de landheeren van benoorden de bergen (Buleleng) en van Badung. Zoo kwam er een verbond tot stand, dat ten doel had de wettige heerschap-

1) Deze voorstelling der zaken is niet geheel zeker, daar de tekst moeilijk te verstaan is; zie verder beneden.

2) Ook dit is onzeker; zie beneden.

3) Over de rol, die deze kris echter in de Klungkungsche traditie juist in de geschiedenis van Gelgel speelt, zie v. Eck, Schetsen, T. N. I., 1880, p. 120—121.

4) Hoe is dat nu echter te rijmen met de mededeeling, dat de raden cili's naar Siděmĕn gingen?

pij van den erfgenaam van Di-Made te herstellen. Door de verbonden troepen werd toen van drie kanten een aanval gedaan op den usurpator Agung te Gelgel. De troepen van Badung vielen aan ten Zuiden van den kraton; de troepen van benoorden de bergen vielen vanuit het Westen aan en kampeerden in Panĕsan (-Aji); de troepen van Siděměn rukten vanuit het Noorden op en bereikten eerst Smarajaya en daarna Sumpulan en Dawan. Z. M. (de dalĕm cili) verbleef in Dawan, waar kyayi Paketan hem bewaakte. De troepen van Badung, die onder bevel van Jambe-Pule stonden, vielen het eerst aan en veroverden Jumpahi. Kyayi Agung (van Gelgel) trok tegen dezen vijand op en versloeg hem; de Badungers vluchtten en werden ten Oosten van de rivier afgesneden. Jambe-Pule verdedigde zich wanhopig, maar verloor het; hij viel ten Oosten van de purī in Cĕdokandoga. — In het Westen, in Panĕsan (-Aji), ontstond er een fel gevecht tusschen de troepen van benoorden de bergen en die van Gelgel; eerst werd er met afwisselend geluk gestreden; ten slotte wist patih Tamlang, de patih van Pañji, den heer van benoorden de bergen, patih Dukut-Kṛta, den bevelhebber van de Gelgelsche troepen aan dien kant, te dooden, waarna het Gelgelsche leger uiteengeslagen werd en zich op de rivier Pipis terugtrok, waarin velen verdronken. — De heer van Siděměn, die in het Noorden stond, bouwde daar een versterkt fort en ging over tot het belegeren van kyayi Agung.

De eigenlijke afloop van den strijd wordt niet verteld. Blijkbaar is de bedoeling, dat na de nederlaag bij Panĕsan(-Aji) de macht van kyayi Agung van Gelgel gebroken was, maar dat hij zich nog eenigen tijd staande wist te houden in zijn versterkingen, welk laatste verzet nog door den heer van Siděměn gebroken moest worden. Deze had intusschen zijn kamp ten Zuiden van Smarajaya (Smarapura, Klungkung) bestendigd; daar werd de kraton van den jongen vorst gesticht en ingericht naar Majapahitsch model. De voornaamste rijksgroote werd Dawuh (= de heer van Siděměn, of een halfbroer van den nieuwen koning?), wiens verblijf zich te Pamṛgan bevond, ten Zuiden van den kraton en ten Noorden van de kuṭa. De vazallen, die destijds Di-Made in Gelgel trouw gebleven waren, werden beloond met privileges, die op koperen oorkonden vastgelegd werden.

Hier hebben we nu een lezing van den ondergang van Gelgel, die wat uitvoeriger is dan de tot nu toe bekende berichten daaromtrent en daarmee in hoofdzaak wel tot overeenstemming te

brengen is. De hoofdzaak van wat bekend was van elders, vat Lekkerkerker aldus samen (Bali 1800—1814, B. K. I., 1926, deel 82, p. 330—331): „De Goesti Agoeng Meroeti van Karangasem kwam (waarschijnlijk in 1651), toen de regeerende Déwa Agoeng te Gèlgèl overleed, in opstand tegen diens beide jeugdige zoons Déwa Agoeng Majoen en D. A. Djambé. Deze vonden een toevlucht in de poeri te Sidemen (West-Karangasem); G. Agoeng Meroeti wist zich geruimen tijd als heerscher te Gèlgèl te handhaven*. Toen de beide Déwa's Agoeng volwassen waren rukten zij tegen den overweldiger op; deze werd verslagen en gedood nabij de poera Klotok. Déwa Agoeng Djambé stichtte zich een nieuwe poeri te Kloengkoeng; zijn broer kreeg Tampaksiring en Blahbatoeh in Gianjar (vóór 1700)". Bij * plaatst Lekkerkerker de noot: „Deze rebel is waarschijnlijk de „Coninck ofte gebieder van de Zuytsyde van het eylandt, genaemt Gusty Agon . . . gebieder over Gilgil ende omleggende plaetsen", die in 1665 en '66 een bondgenootschap zocht met de Compagnie, evenals Goesti Pandji van Boelèlèng" enz. [1]). Een soortgelijk verhaal bij J. C. Jasper, Het eiland Bali en zijn bewoners, loc. cit.; hier heet het, dat de beide prinsen, toen hun vader stierf, door de intriges van den naijverigen punggawa van Gelgel naar Siděměn (K.-Asěm) overgebracht werden, en dat zij later met de punggawa's van Buleleng, Badung, Tabanan, Siděměn, Dawan en Gianar tegen Gelgel optrokken en den punggawa doodden, waarna Dewa Agung Jambe vorst van Klungkung werd en D. A. Mayun punggawa van Tampak-Siring. Ter aanvulling hiervan diene het volgende uit van Bloemen Waanders' en van Eck's artikelen (T. N. I., resp. 1868, p. 380, en 1880, p. 112): Een Karang-Asěmsche vazal van den vorst van Gelgel beleedigde eens zijn heer en werd daarom op zijn bevel op zijn terugreis naar Karang-Asěm verraderlijk vermoord. Zijn drie zoons rukten met hun mannen tegen Gelgel op, verwoestten het totaal en dwongen den vorst de wijk naar elders te nemen. Later werd de zetel van den Dewa Agung naar Klungkung verplaatst. Een Klungkungsch verhaal met een lezing, die eervoller is voor Gelgel-Klungkung, geeft van Eck op p. 121; het is van te weinig waarde om het hier te vermelden.

Deze gegevens kunnen in détails echter niet tot overeenstemming gebracht worden met het Pamañcangah-verhaal. Agung van de karang kapatihan is vermoedelijk wel dezelfde als Agung

1) Hieruit volgt tevens, dat de actie tegen Agung van Gelgel van na 1666 dateert.

Měruti van Karang-Asĕm. De verhouding van dezen laatsten tot den vorst van Gelgel blijkt niet; indien hij tot het geslacht Agung behoorde, na Manginte's dood één der beide patihsgeslachten, zou het niet onmogelijk zijn, dat hij patih was van Gelgel, waar hij (als patih) ten Noorden van den pasar woonde. Het Pamañcangah-verhaal van de uitwijking naar Guliyang klopt met de mededeeling bij van Eck, dat de vorst de wijk nam naar elders, en het bericht, dat de eigenlijke rechthebbenden op den troon naar Siděmĕn trokken en later met behulp van verscheidene oud-vazallen van Gelgel, onder wie de bekende Pañji Çakti van Buleleng, dien we als zoon van Saganing in de Bulelengsche traditie reeds ontmoet hebben, Agung van Gelgel op zijn beurt overwonnen, vinden we zoowel bij Lekkerkerker-Jasper als in de Pamañcangah, terwijl ook over de omstandigheden van de stichting van den kraton van Klungkung eenstemmigheid heerscht, tenminste in hoofdzaak. Een moeilijkheid vormt evenwel de persoonlijkheid van den eersten Dewa Agung van Klungkung. Hierboven zagen wij, dat Rāja Tangap, de kleinzoon van den vorst, dien wij met Di-Made meenden te moeten identificeeren, in het jaar van Heurnius' bezoek aan Bali, 1638, 16 à 17 jaar oud was; deze man zou, bij leven en welzijn, in 1651 een dertiger geweest zijn en kan dus niet de jonge prins van de Pamañcangah en de berichten Lekkerkerker-Jasper zijn. Diens zoon ? Dan zou hij Di-Made's achterkleinzoon moeten zijn en zou men moeten aannemen, dat Di-Made zoon en kleinzoon overleefde. Was hij niet Tangap's zoon, dan zal hij toch vermoedelijk wel minstens Di-Made's kleinzoon zijn geweest en is het swaputra kalih, mijil ing bĕbĕcik, durung rumasa pan lagi alit-alit van P. K., VII, 8 (iets dergelijks Pam., fol. 67*a*) toch in elk geval misleidend; den in 1651 gestorven vorst van Gelgel met Di-Made te identificeeren, schijnt in elk geval het beste te zijn, want een opvolger zou pas na 1638 (rapp. Heurnius) opgetreden kunnen zijn en zou moeilijk gelijk te stellen zijn aan den ouden vorst van Bali, die na lange regeering in 1651 stierf. De zaak wordt nog moeilijker. De berichten van Jasper en Lekkerkerker spreken van een Dewa Agung Mayun, één der minderjarige prinsen. Ook de Pamañcangah spreekt van een raden Pambayun, maar deze schijnt — heel duidelijk is de tekst niet — evenmin als Den-Bañcingah voor opvolging in aanmerking gekomen te zijn als zoon van een lagere vrouw; deze Pambayun zou dezelfde kunnen zijn als degene, die in

P. K., V, 26, VI, 10, Pam., fol. 48*b*, 58*b*, 59*a* vermeld wordt — dezen indruk wekt de Pamañcangah althans —, maar hem heeft een vroeger gedeelte van den tekst aangeduid als kroonprins. En ten slotte, terwijl èn Pamañcangah èn bericht Lekkerkerker-Jasper spreekt van twee Dewa Agungs, die naar Siděměn gingen, spreekt P. K., VII, 12 van een raden cili, een jongen prins, die in Guliyang bleef, en VII, 14 van een rahaden cili, die naar Siděměn trok. Deze gegevens zijn voorloopig onontwarbaar, maar dit kan, wat de Pamañcangah betreft, wel zijn oorzaak hebben in den hiaat van den tekst, of liever, in het feit, dat het slot van de eigenlijke Pamañcangah ontbreekt; het verhaal van den ondergang van Gelgel n.l. is, althans de prozaredactie, een op zichzelf staand verhaal, en pas later in de Pamañcangah ingelijfd. De namen der beide prinsen geeft de Pamañcangah niet, indien we ten minste den Pambayun van VII, 9 aan den vroeger genoemden zoon van Di-Made gelijkstellen. Mayun is een naam, die in elk gezin voorkomt, om zoo te zeggen, en zegt dus niets; Jambe vinden we wel in de Pamañcangah terug, maar daar is hij (Jambe-Pule) een vazal, vermoedelijk heer van Badung. Wel merkwaardig is, dat niet Mayun, maar Jambe Dewa Agung van Klungkung werd, volgens het bericht Lekkerkerker-Jasper; de Pamañcangah licht ons daarover echter niet in.

Onze conclusie kan zijn voor deze paragraaf: de schaarsche gegevens der Pamañcangah omtrent Saganing en Di-Made verdienen geen onbeperkt vertrouwen. Dat deze twee vorsten in de eerste helft van de 17de eeuw in Gelgel geregeerd hebben, is wel waarschijnlijk, evenals de Pam.-voorstelling, dat toen Gelgel nog een vrij machtige staat was. Voor het laatste gedeelte van Di-Made's regeering moet een lastige lacune in den tekst aangenomen worden. Het verhaal van Gelgel's ondergang lijkt in hoofdzaken betrouwbaar, maar de gebrekkige gegevens laten niet toe al de bijzonderheden met die der andere lezingen in overeenstemming te brengen.

Tot slot van ons hoofdstuk twee geschiedverhaaltjes, waarvan het onderwerp nog binnen den Gelgelschen tijd schijnt te vallen. Belangrijk zijn ze niet, en commentaar er op is overbodig.

Het eerste verhaalt van een zekeren ki Pucangan, die in de Noorderbergen een opdracht der godheid vervulde en als beloning het bevel ontving naar Badung te gaan, waar hij zijn geluk zou vinden. Badung behoorde toen tot het gebied van Tĕgĕh-Kori. In Badung stichtte hij een gezin en kreeg twee

zoons en een dochter. De oudste zoon verwierf zich een groote vaardigheid in het hanteeren van het blaasroer, de jongste werd een groot hardlooper. De schutter nu bevrijdde den vorst van „de lastige kraai van Gelgel", die we hierboven in ander verband reeds ontmoet hebben. Daardoor kwam hij, en vervolgens ook zijn jongere broer, in aanraking, en wat meer is, ook in de gunst van den vorst. Eerst verbleven ze eenigen tijd aan het hof en daarna gaf de koning Tĕgĕh-Kori bevel hun een gebied en een aantal onderhoorigen te schenken. Zoo geschiedde; zij werden trouwe vazallen van hun heer. Nu geschiedde het, dat nglurah Agung van Manguwi aan Tĕgĕh-Kori de dochter ten huwelijk vroeg, die reeds aan den jongen Pucangan beloofd was. Tĕgĕh-Kori stemde toe uit vrees voor Agung's macht. De jonge Pucangans kwamen in opstand en verjoegen Tĕgĕh-Kori, waarop de oudste der twee door den vorst als heer van Badung werd erkend. Zoo luidt de Pamañcangah Badung.

Het tweede verhaal, de Pamañcangah Ñalyan, luidt aldus: De kluizenaar van Suladri had twee dochters. Op zekeren dag kwam door een beschikking der goden een knappe jonge man in de kluizenarij aan, zonder dat iemand wist vanwaar hij kwam; hij zelf verklaarde den kluizenaar slechts te zijn „als een uienschil, die op den pasar thuis hoort, als een dor blad, dat ergens is komen aanwaaien." De kluizenaar nam den vreemdeling in zijn kluizenarij gastvrij op en wilde hem ten slotte tot zoon adopteeren; maar één van de dochters, die in den vreemdeling haar a.s. man zag, verhinderde de adoptie. — Eens zond de vorst van Gelgel zijn dienaren uit om in zijn geheele gebied naar meisjes te zoeken, die geschikt waren voor sĕlir. Hem werd gerapporteerd, dat o.a. de kluizenaar van Suladri twee zeer schoone dochters had. De jongste dochter werd 's konings sĕlir en de oudste trouwde toen met den vreemdeling. Na eenigen tijd ging de kluizenaar met zijn dochter en schoonzoon een bezoek brengen aan de dochter in de purî. Zij werden hartelijk ontvangen door den koning, die vooral voor zijn zwager, den schoonzoon van den kluizenaar, sympathie opvatte. Daarom maakte hij hem tot zijn vazal en stelde hem 200 man ter beschikking, welk aantal later, toen de vreemdeling een flink vazal bleek, tot 500 verhoogd werd. Uit het huwelijk van den vreemdeling met de kluizenaarsdochter werd een zoon geboren, terwijl de koning bij zijn sĕlir een dochter kreeg. Toen deze dochter van den koning opgegroeid was, werd zij krankzinnig en tot herstel van haar gezondheid

naar haar oom gestuurd, den schoonzoon van den kluizenaar. Inderdaad genas zij, maar drie maanden, nadat zij in de purī teruggekeerd was, kwam de ziekte terug, en werd ze weer naar Suladri gestuurd. Toen dit spelletje zich eenige malen herhaald had, begreep de koning, dat hij hier te doen had met een aanwijzing der godheid, die wilde, dat zijn dochter zou trouwen met den zoon van zijn zwager, die eigenlijk iemand was van goede familie, en wiens stamboom terugging op Majapahit. Deze zoon, 's konings schoonzoon dus, kreeg den titel van pungakan van Den-Bañcingah en een verblijf benoorden den kraton van Gelgel [1]). Later, toen Gelgel verviel, vestigde hij zich in Ñalyan, waarheen hij de kris Lobar meenam. Met den pungakan Den-Bañcingah, die bij den val van Gelgel mee uitweek naar Guliyang, is vermoedelijk de zoon van dezen eersten heer van Ñalyan bedoeld.

1) Naar aanleiding van deze gebeurtenissen werd de kidung Dalang-Samirana geschreven (Pam., fol. 66*b*).

HOOFDSTUK V

NOG IETS OVER HET KARAKTER DER HISTORISCHE KIDUNGS

Hiermee zijn wij aan het einde gekomen van onze behandeling van de voornaamste van de in de Inleiding opgesomde geschriften. Na in de vorige hoofdstukken de mededeelingen van historisch belang — historisch in ruimen zin genomen — beschouwd en ze zooveel mogelijk aan beschikbaar vergelijkingsmateriaal naar hun waarde getoetst te hebben, hebben wij in dit slothoofdstuk nog volgens de indeeling van dit werkje, gegeven op p. 17, de verzamelde gegevens in ruimer verband te beschouwen. Recapituleeren wij daartoe eerst de resultaten van de verschillende onderzoekingen. De Calon-Arang-verhalen hebben wij buiten beschouwing gelaten, doch daar ze met het overige niet direct samenhangen, schaadt dat het geheel slechts weinig. Ook de Pararaton-kidung hebben wij niet behandeld, omdat vergelijking met den prozatekst niets nieuws oplevert. De Pañji Wijayakrama, de Rangga Lawe, fragmenten van de Pamañcangah en de verschillende Kidung-Sunda-redacties bleken in hoofdzaak dezelfde stof te bevatten als het middenstuk van de Pararaton, doch in détails vaak belangrijk te verschillen; de overeenkomst in hoofdzaken gaf grootendeels vrijstelling van vergelijking met de bronnen [1]) der Oudjavaansche geschiedenis, daar nog onlangs Prof. Dr. N. J. Krom de gegevens der Pararaton-traditie op grondige en voortreffelijke wijze met al het overige, thans beschikbare materiaal vergeleken heeft; de détail-afwijkingen bleken deels aanvullingen van de Pararatonstof te zijn, deels producten van dichterlijke fantasie, en voor een heel klein gedeelte steun te vinden in de geschiedbronnen. De Pamañcangah bleek lacuneus, maar niet onbelangrijk materiaal te bevatten voor de geschiedenis der Javaansche kolonie op Bali, met name voor die van het rijk van Gelgel, en in waarde

1) Onder bronnen versta ik: Nāgarakṛtāgama, oorkonden, inscripties, contemporaine berichten van vreemdelingen enz.; men vindt ze in het begin van Krom, Gesch., opgesomd en toegelicht. De Pararaton echter reken ik niet tot de bronnen, maar tot de traditie.

de Usana Jawa verre te overtreffen. Aan de hand van mededeelingen in dit geschrift konden wij eenig licht doen vallen op het belang van het Gelgelsche litteraire leven voor de Javaansche litteratuurgeschiedenis, kwamen tot de conclusie, dat de Middeljavaansche historische traditie op Bali moet ontstaan zijn, en achtten het aannemelijk, dat de beoefening der Javaansche letteren, die wij in de 16de eeuw daar constateeren, niet pas in het begin van die eeuw opgeschoten was, maar zich gedurende de geheele 15de eeuw rustig ontwikkeld had als een zelfstandig geworden stek, in den bloeitijd uit den Majapahitschen stam genomen. Wij mogen dus de Middeljavaansche historische traditie beschouwen als een verzameling van verhalen betreffende de geschiedenis der Javanen, die zich in den bloeitijd van Majapahit, onder de regeering van Ayam-Wuruk of gedeeltelijk misschien reeds kort te voren, op Bali gevestigd hadden en van hun voorouders in Majapahit. Hiermee is in overeenstemming, dat het laatste verhaal, dat op Java betrekking heeft, de Kidung Sunda is, die een gebeurtenis van 1357 beschrijft, en dat volgens de Middeljavaansche historische traditie Majapahit met of kort na Ayam-Wuruk onderging. Voor den Damar-Woelan-roman echter, die uit den lateren Majapahitschen tijd stamt en wellicht herinneringen bevat aan de gebeurtenissen van 1403 tot 1406, is er in de op Bali bewaarde traditie geen plaats.

Niet zonder reden is in de Inleiding (p. 9—12) ook aan de Pararaton een plaats ingeruimd in de reeks der traditiewerken. Herhaaldelijk heb ik de gelegenheid gehad er op te wijzen, dat Brandes' opvatting, dat de Pararaton de moeder der historische kidungs is, niet juist kan zijn; uit één massa traditie zijn Pararaton-verhalen, Pañji Wijayakrama, Lawe en Kidung Sunda voortgekomen, maar niet alle op dezelfde plaats en in denzelfden tijd. Een nog niet schriftelijk vastgelegde traditiemassa is vloeibaar; dat zien we niet alleen op Java en Bali, maar ook elders ter wereld. Vijf scheppen in de Kidung-Sunda-brij brachten vijfmaal spijs naar boven van telkens weer andere samenstelling: 4 onderling verschillende redacties en het Pararaton-stukje; en zooals men bij de brij niet altijd dezelfde toespijzen gebruikt, zoo bracht men ook in de hoofdzaak van het uit de traditiemassa opgediepte telkens weer andere détails aan. Niet alleen in historische verhalen geschiedde dat, maar ook bij talrijke andere stukken der Oudjavaansche litteratuur zien we macapat-

naast tĕngahan-, tĕngahan- naast kakawin-, kakawin- naast prozaredacties. Hoe vaak is Tantri- en Pañjistof niet wéér eens opnieuw in een anderen vorm gegoten? In hoeveel verschillende gewaden treedt niet de ééne Javaansche babad op? Ook in andere deelen van den Archipel zien we, hoe fluctueerend de verhalenstof is. Wie Maleische of Atjehsche verhalen gelezen heeft, weet, hoe zelden het gebeurt, dat twee copieën van één verhaal precies hetzelfde vertellen. Niet anders is het met de verhouding tusschen Pararaton en historische kidungs; meer moet men er m.i. niet achter zoeken, behalve dan, dat men er rekening mee houden moet, dat de kidung ook door litteraire eischen gebonden was. Wanneer we aannemen, dat er in den volksmond een aantal liederen bestonden betreffende gebeurtenissen uit den Majapahitschen tijd der voorvaderen, welke liederen op een of ander tijdstip te boek zijn gesteld en op een ander tijdstip geëxcerpeerd zijn door den schrijver van de Pararaton, verklaart dat éénerzijds de groote verschillen in den inhoud en anderzijds de soms frappante overeenkomst in woordgebruik. Want naast het fluctueeren van den inhoud is bestendigheid van uitdrukking een kenmerk van deze stof, die — dat mag men niet uit het oog verliezen — altijd gezongen werd en nog gezongen wordt. Wanneer we nu deze opvatting vergelijken met de beschouwing, die Krom, Gesch., p. 22—25, en later nog enkele malen, b.v. p. 368—369, aan de Pararaton en haar samenstelling wijdt, dan zien we, dat het bovenstaande Krom's opvatting steunt en gedeeltelijk aanvult, en er in elk geval niet mee in strijd is. Krom's meening komt hierop neer, dat de bewerker van het middenstuk van de Pararaton zijn mededeelingen putte uit een kroniek met gegevens over de koningen van Singhasāri en Majapahit éénerzijds en anderzijds uit twee verhalencomplexen, in het eerste waarvan Wijaya de centrale persoon was, terwijl Gajah-Mada in het middelpunt van het tweede stond. Deze verklaring lijkt mij zeer aannemelijk, onder dit voorbehoud, dat ik den zin „Er waren dus klaarblijkelijk beide bovenomschreven historische romans, die omtrent Wijaya's genooten en die omtrent Gajah Mada" (p. 23) te eng vind, en liever zou spreken van „beide bovenomschreven cyclussen van historische romans" of van „verhaalcomplexen", zooals verderop ook geschiedt. Tot deze cyclussen behooren dan de in de vorige hoofdstukken behandelde historische kidungs — voor zoover ze op de geschiedenis van Majapahit betrekking hebben — en andere stukken,

die niet meer of nog niet bekend zijn; dat het tot dusverre bekende en in de Inleiding van dit boek opgesomde traditiemateriaal niet compleet is, blijkt reeds hieruit, dat vermoedelijk ook de Sorāntaka of Sorāndaka er haar plaats nog in zal moeten innemen [1]), en bovendien kunnen particuliere Balische boekerijen nog verrassingen bevatten (Krom, Gesch., p. 13).

Intusschen moge het bovenstaande meer opgevat worden als een „Anregung" tot verder onderzoek en verdere gedachtenwisseling dan als pretendeerende, nu alle moeilijkheden opgelost te hebben. Want daarvan zijn er nog heel wat over. Noemen wij slechts de figuur van Mahāpati, die volgens de Pararaton naast Lawe de hoofdpersoon was in diens opstand en die in de kidung niet eens vermeld wordt; die meer dan de helft van Kala-Gĕmĕt's regeeringsperiode, de jaren 1309—1319, domineerde, en nog geen 50 jaar na zijn dood — waarvan het verslag in de Pararaton al buitengewoon duister is (Krom, Gesch., p. 372—373) — voor Prapañca (Nāgarakṛtāgama, 1365) een onbekende was. Een andere moeilijkheid is de kwestie, waar de Pararaton ontstaan kan zijn. De handschriften er van zijn van Bali afkomstig, naar alle waarschijnlijkheid althans. Dat de taal Middeljavaansch is, kan nauwelijks als argument voor een of andere opvatting dienen, omdat het gebied daarvan zoo groot en wat den tijd betreft zoo moeilijk af te bakenen is. Stellig is het geen toeval, dat met de Pasunda-Bubat, die aan de laatste Majapahitsche kidung stof verstrekt heeft, ook het middenstuk van de Pararaton sluit. Doch men wordt huiverig om de conclusie, die hieruit getrokken zou kunnen worden, ook werkelijk te trekken, wanneer men ziet, dat in de kroniek, die dan in de Pararaton volgt, een lijst van jaartallen en genealogieën (zie g op p. 12), de beschrijving van de Parĕgrĕg (31, 5-15; 1403—1406 A.D.) plotseling uit den toon valt en harmonieert met het Pararaton-middenstuk. Gissenderwijze zou men kunnen denken aan een op Java samengestelde kroniek, die, naar Bali overgebracht zijnde in een jaar tusschen 1481 en 1600 in [2]), daar gecombineerd is aan de toen op Bali reeds bestaande geschiedverhalen.

Hierboven (p. 46) is reeds aangestipt, dat men niet moet verwachten in de Middeljavaansche historische traditie bijzonderheden aan te treffen, die zouden kunnen wijzen op verband met

1) Vergelijk het op p. 75, noot 1, opgemerkte.

2) Resp. het laatste jaartal van den tekst (1403 Ç.) en het jaartal in den colophon van handschrift C (editie, p. 3*).

de nieuwere Javaansche tradities der babad. Ook de karakteristiek, die Brandes en Djajadiningrat van ontwikkeling en wezen dier traditie gegeven hebben [1]), schijnt mij op de traditie van Bali niet van toepassing te zijn; den zoo merkwaardigen groei in zelfherhaling en de gemakkelijke assimilatie van heterogene elementen, die we op Java vinden, gedeeltelijk onder invloed van de wajang poerwa, treffen we op Bali niet aan. Uit het feit, dat op het huidige Bali ware kennis van het oude cultuurbezit niet meer voorkomt, en vermoedelijk in de dagen van Cohen Stuart al niet meer voorkwam [2]), blijkt, dat na de periode van bloei, die in hoofdstuk I behandeld is, — wanneer is moeilijk te gissen — verstarring is ingetreden. Het Javaansche element, waaraan het litteratuurbezit eigen was, is op den duur opgegaan in de oudere bevolkingslaag, en daarmee verdween de scheppende kracht; de trots echter, waarmee ook de latere Balineezen op hun Javaansche afstamming terugzagen, heeft de Javaansche litteratuur op Bali van den ondergang gered.

Wil men toch de Middeljavaansche traditie van Bali met de Nieuwjavaansche van Java met elkaar vergelijken, dan kan men zeggen, dat de kidungs het dichtst bij de Damar-Woelanromans staan, in zooverre, dat in beide groepen naar litteraire volmaaktheid gestreefd is bij het vertellen van geschiedkundige gebeurtenissen, hetgeen o.a. daaruit blijkt, dat in beide soorten geschriften het beschrijvende element van veel belang is. Om jaartallen heeft men zich daarentegen volstrekt niet bekommerd, hetgeen vooral bij het lezen van de Pamañcangah als een groot gebrek gevoeld wordt. Op de Middeljavaansche historische kidungs, ontstaan in een milieu, waarin de Oudjavaansche litteratuur vlijtig bestudeerd werd, kunnen we natuurlijk invloed van die oudere werken verwachten. Hoewel de tijd nog niet rijp is voor een diepgaande studie op dit terrein, leveren de kidungs toch af en toe interessante aanwijzingen op litterair gebied. Zoo kan men er, hoewel zij veel minder gedurfd-erotisch zijn, ja, onverbloemde erotiek zelfs in de lulungids, die ik ingezien heb, bijna niet voorkomt, laat staan in de historische werken, een niet onbelangrijken invloed van de Smaradahana in bespeuren, een kakawin, die, naar we ook uit andere gegevens weten, op Bali zeer populair geweest is. Zoo vindt men in Pamañ-

1) Resp. in Pararaton-editie, p. 208 sqq., en in Critische beschouwing van de Sadjarah Bantën, Haarlem, 1913, p. 289 sqq.

2) Zie Lekkerkerker, Bali en Lombok, p. 67.

cangah-proza, fol. 15, strophe II, 9 en misschien ook V, 5 van de kakawin aangehaald en in den tekst te pas gebracht: de schepen van den eersten koning van Gelgel, Puṣpa en Pangkajawatī genaamd, worden bij zijn tocht naar Majapahit in hun schoonheid van versiering vergeleken met Smara's paleis Ālayalatā. In P. K., II, 31—34, vinden we een verhaal van het ontstaan van Java, „zooals Mpu Dharmaja het in zijn aan het Candapurāṇa ontleende gedicht geeft": „Eens werd Kumāra's boek (pustaka, n.l. een lontarhandschrift) door Çiwa's vloek weggeslingerd uit Kaçmīra (Kasjmier) en veranderd in het (in vorm ongeveer op een lontarhandschrift gelijkende) eiland Java. Dit eiland werd schoon en dichtbevolkt: het was, als had de hemel zich daarheen verplaatst. Op dit nieuwgeschapen eiland werd Kāma gereïncarneerd op Paçupati's bevel om er als koning te heerschen. Dat hij (en zijn gemalin Ratih) zich na zijn verbranding en haar dood incarneeren konden, kwam door de voorspraak van Umā (Girisutā). Deze had n.l. op den Sumeru de nog geurige asch gevonden van den Lichaamlooze (Kāma) en had zich toen herinnerd, hoe hij de oorzaak er van geweest was, dat Çiwa, in liefde voor haar ontbrand, zich naar den Himālaya had begeven om met haar mingenot te smaken. In haar dankbaarheid voor de hulp, die Kāma haar bij die gelegenheid verleend had, ging zij aan den Heer als gunst vragen, dat Kāma en Ratih herboren mochten worden. Uit liefde voor zijn gemalin gaf Çiwa toe en zoo waren zij op Java opgetreden". — Ook dit verhaal is aan de Smaradahana ontleend (XXXVIII, 12—15), waar met Kāma's incarnatie de bekende Kadirische koning Kameçwara bedoeld wordt. [1])

---

1) Zie Poerbatjaraka, Historische gegevens uit de Smaradahana, T. B. G., 1919, deel 58, p. 461—492, en speciaal 470—472; op p. 471, noot 4, vindt men reeds op het voorkomen van een parallel in de Pamañcangah gewezen. Prof. Krom was zoo vriendelijk mij op dit artikel opmerkzaam te maken. — Merkwaardig is in het verhaal de opmerking, dat de dichter zijn stof uit het Candapurāṇa geput had, waarin van der Tuuk (K. B. W., II, 334, 335) een verbastering van Skandapurāṇa ziet. Is deze meening juist — en ze lijkt heel plausibel —, dan hebben we hier een waardevolle vingerwijzing naar de bronnen der Oudjavaansche litteratuur en bovendien een inlichting omtrent den inhoud van het Skandapurāṇa, waarover men volgens Winternitz, Geschichte der indischen Literatur, I, 476—477, geheel in het onzekere verkeert. — In de prozaredactie (fol. 16) is het verhaal veel verwarder, als volgt: „Toen de koning van Bali en zijn gevolg langs de kust van Java voeren, kwamen tallooze menschen toegesneld om hem te zien. Men wist n.l. uit het aan het Candapurāṇa ontleende verhaal van Dharmaja, dat Kāma in menschelijke gedaante steeds onder de levenden rondzwierf (vgl. de toespeling hierop in P. K., II, 29, 40, en Poerbatjaraka in bovengenoemd artikel op p. 463); immers, zijn boek, groot en lang, maar smal, was weggeslingerd en hijzelf doolde rond, volgens den

Hierboven, op p. 79, zagen we reeds, dat wellicht ook de Nāgarakṛtāgama invloed gehad heeft, en wel op het verhaal van Ayam-Wuruk's geboorte. Zonder eenigen twijfel is ook de troonrede van Ayam-Wuruk, volgens P. K., II, 62—69, gehouden op de in § 5 van hoofdstuk III vermelde rijksconferentie (zie aldaar), geschreven onder invloed van Nāgarakṛtāgama, Zang LXXXVIII en IXC, blijkens de vergelijking van de mantri's van Majapahit met den leeuw in het dichte woud in strophe 2 van Zang IXC. Ook de Singhalangghyāla-parwa schijnt litterairen invloed uitgeoefend te hebben, blijkens de vermelding in R. L., I, 7 en IV, 128, en vermoedelijk vinden we Arjunawijaya-invloed in Pam., fol. 17*a*, waar de ter rijksconferentie aanwezige vorsten vergeleken worden met Ketucandra (of Candraketu), Bajrasūrya, Singhalabāyu en Kalinggapadmagoṣa [1]). In P. K., I, 76, wordt Ayam-Wuruk's moeder vergeleken met de uit de Sumanasāntaka bekende Indumatī (Ju., Cat., I, 144), waar de tekst zelf van de vergelijking zegt: winimba parwa khanda aneng usana, çrī dewī Indumatī, sinangsiptanira („naar een vergelijking, getrokken uit oude prozageschriften en (andere) geschriften, was zij als dewī I."). Dat uit het Mahābhārata vergelijkingen voorkomen, spreekt haast vanzelf, en ik heb er dan ook in mijn Aanteekeningen bij de uitgave van Kidung Sunda B (B.K.I., 1927, deel 83) herhaaldelijk op kunnen wijzen, maar het is niet altijd duidelijk, of die vergelijkingen op den Sanskrt of op den Oudjavaanschen tekst teruggaan. Ook invloed van Pañji-stof in het algemeen is merkbaar, b.v. in het opsommen der hofjuffers in K.S.b, I, 35*b*, p. 137—138 in de Aanteekeningen bij de editie, in den naam van den tuin Warāpsari te Gelgel (P. K., IV, 188, 218, 223, Pam., fol. 39*b*, 42*a*) en vooral in beschrijvingen van prinsessen, van kleeding, van paleizen enz., doch bepaalde namen van Pañji-verhalen heb ik niet genoemd gevonden.

Andere geschriften worden in de teksten af en toe genoemd; zoo de Tantri in R. L., I, 140, en de Kamandaka (Ju., Cat., II, 240—243) in P. K., IV, 192, Pam., fol. 40*a* (= Rājanīti), de

wensch en op bevel van de zegevierende Umā. Ayam-Wuruk nu was de volmaakte Parameçwara". De slotopmerking volgt heel vreemd op het verhaal; wil de schrijver zeggen, dat op bevel en naar den wensch van Ayam-Wuruk de vorst van Bali de reis langs Java's kust naar Majapahit maakte, zooals Kāma door Çiwa's (= Parameçwara's) wil over Java zwierf?

1) Candraketu is de uit de Arjunawijaya bekende vorst van Awantipura, de bondgenoot van Arjuna-Sasrabāhu.

Saroddhṛta [1]) in P. K., II, 64, de Çlokāntara (zie B.K.I., 1927, deel 83, p. 137) en niet te vergeten de Nawanatya, waarover op p. 17 reeds gesproken is. Dat zulke aanwijzingen bij verdere bestudeering van de groote massa nog onuitgegeven werken van de Oud- en Middeljavaansche litteratuur van belang kunnen zijn, behoeft geen nader betoog.

Ik kan, aan het einde van dit werkje gekomen, niet als de Javaansche schrijvers de clementie der lezers inroepen wegens de leelijke vormen der letters — dat beletten mij de goede zorgen van uitgever en drukker —, wèl voor de geringe voortreffelijkheid van den inhoud. Moge die clementie mij geworden. En hiermee, mĕnawi sampoen tĕrang, koela pamit.

---

1) Naam van een leerboek of wetboek? Volgens K. B. W., II, 707a, regel 1, houdt het de tattwa kaparamārthan in. Onder de handschriften in de bibliotheek van I goesti Poetoe Djlantik te Singaradja (Bali) (Oudheidk. Verslag 1921, p. 69) komt een Çāsana Saroddhṛta voor.

LIJST DER MEEST GEBRUIKTE AFKORTINGEN

Bal. Balineesch.

B. K. I. Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, den Haag, Martinus Nijhoff.

Brandes, Beschrijving enz. Dr. J. Brandes, Beschrijving der Javaansche, Balineesche en Sasaksche Handschriften, aangetroffen in de nalatenschap van Dr. H. N. van der Tuuk, en door hem vermaakt aan de Leidsche Universiteitsbibliotheek, deel I—III. Batavia, Landsdrukkerij, 1901, 1903, 1915.

cod. Handschrift van de Leidsche Universiteitsbibliotheek.

Ç. Çāka (jaartal volgens Hindu-jaartelling).

diss. dissertatie.

Encycl. N. I. Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, tweede druk, Leiden—den Haag, 1917 sqq., met Aanvullingen en Wijzigingen, 1922 sqq.

Friederich, V. V. R. Friederich, Voorloopig Verslag van het eiland Bali, Verh. B. G., deel 22 en 23, Batavia, 1848—49. Het vaak geciteerde artikel De Oesana Bali van dezen schrijver vindt men in T. N. I., Jrg. 9, deel 3, p. 245 sqq.

Gedenkschr. K. I. Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan (van het onder B. K. I. genoemde Instituut) op 4 Juni 1926.

Goris, diss. R. Goris, Bijdrage tot de kennis der Oud-Javaansche en Balineesche Theologie, Leiden, 1926.

Jav. Javaansch.

Ju., Cat., I—III. Dr. H. H. Juynboll, Supplement op den Catalogus van de Javaansche en Madoereesche Handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek, I en II, Leiden, 1907 en 1911. Met Cat., III wordt bedoeld het Supplement op den Catalogus van de Sundaneesche Handschriften en Catalogus van de Balineesche en Sasaksche handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek, Leiden, 1912.

Ju., Wrdl. Oudjavaansch-Nederlandsche Woordenlijst, Leiden, 1923, van denzelfden schrijver.

K B W. of K. B. W. Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek door Dr. H. N. van der Tuuk, I—IV, Batavia, Landsdrukkerij, 1897—1912.

Kern, V. G. Prof. H. Kern, Verspreide Geschriften, den Haag, Nijhoff (nog niet compleet).

Krom, Gesch. Dr. N. J. Krom, Hindoe-Javaansche Geschiedenis, den Haag, Nijhoff, 1926.

Krom, Inleiding. Dr. N. J. Krom, Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst, tweede, herziene druk, I—III, den Haag, Nijhoff, 1923.

K. S. Kidung Sunda, in redacties A, B, C en D.

Lekk., Bali en Lombok. C. Lekkerkerker, Bali en Lombok. Overzicht der litteratuur omtrent deze eilanden tot einde 1919, Rijswijk (Z. H.), 1920.

Nāg. (ed.) Het Oud-Javaansche Lofdicht Nāgarakṛtāgama van Prapañca (1365 A. D.). Tekst, vertaling en bespreking, overgedrukt uit de Verspreide Geschriften, dl. VII—VIII, van Prof. Dr. H. Kern. Met aanteekeningen van Dr. N. J. Krom, den Haag, Nijhoff, 1919.

N. J. Nieuwjavaansch.

O. J. Oudjavaansch.

O. J. O. Oud-Javaansche Oorkonden. Nagelaten Transscripties van wijlen Dr. J. L. A. Brandes. Uitgegeven door Dr. N. J. Krom. Verh. B. G., deel 60, Batavia, 1913.

Oudheidk. Versl. Oudheidkundig Verslag (van den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch-Indië), uitgegeven door het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (jaarlijks), Weltevreden—den Haag.

Pam. Pamañcangah. Prozatekst van cod. 5054.

Parar., Par. Pararaton (Ken Arok) of Het Boek der Koningen van Tumapël en van Majapahit, uitgegeven en toegelicht door Dr. J. L. A. Brandes. Tweede druk, bewerkt door Dr. N. J. Krom e.a., Verh. B. G., deel 62, Batavia—den Haag, 1920. De Jav. tekst wordt hier met cijfer van pagina en regel van de eerste editie geciteerd, het overige naar de pagina der tweede editie.

Pigeaud, diss. Th. G. Th. Pigeaud, De Tantu Panggĕlaran, den Haag, 1924.

P. K. Pamañcangah-Kidung.

R. L. Rangga Lawe (met Pañji Wijayakrama).

S. en Sk. Sanskṛt.

T. B. G. Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Weltevreden—den Haag.

T. N. I. Tijdschrift voor Nederlandsch Indië. Elke jaargang bestaat uit twee deelen. N. S. = Nieuwe Serie.

U. B. Usana Bali.

U. J. Usana Jawa.

Verh. B. G. Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Uitgave zie onder T. B. G.

V. G. Zie onder Kern.

v. l., v. l. l. varia lectio, variae lectiones.

Vreede, Cat. Catalogus van de Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek, door A. C. Vreede, Leiden, 1892.

Wrdl. Zie onder Ju., Wrdl.

Verbeter:

p. 23, regel 29; er staat panī; lees: patnī.

INHOUD

Pag.

INLEIDING 7

HOOFDSTUK I

De beoefening van de Javaansche letteren op Bali in den bloeitijd van Gelgel 18

HOOFDSTUK II

Pañji Wijayakrama 47

HOOFDSTUK III

Verhalen uit de geschiedenis van Majapahit 66
§ 1. De opstand van rangga Lawe 66
§ 2. De dood van Kala-Gĕmĕt. Ayam-Wuruk . . 76
§ 3. De Pasunda-Bubat 79
§ 4. Gajah-Mada's verdwijning 87
§ 5. De rijksconferentie te Majapahit 89
§ 6. De ondergang van Majapahit 92

HOOFDSTUK IV

De geschiedenis van het rijk Gelgel 93
§ 1. Bali vóór de expeditie van 1343 93
§ 2. De Javaansche expeditie van 1343 = De oorlog tegen koning Pasungrigih van Badahulu en de pacificatie van Bali 103
§ 3. Samprangan en Gelgel vóór Batu-Renggong 121
§ 4. De regeering van Batu-Renggong 138
§ 5. De regeering van Bĕkung 144
§ 6. De periode van Saganing en Di-Made . . . 156

HOOFDSTUK V

Nog iets over het karakter der historische kidungs . . 168

STELLINGEN

I

In zijn streven den Islām op een basis te stellen, die voor alle richtingen in de Muslimsche wereld aanvaardbaar is, ruimt Muḥammad 'Abduh (Risālat al-Tawhīd, Cairo 1343 H.; Exposé de la religion musulmane, par B. Michel et Moustapha Abdel Razik, Paris, 1925) aan de ratio een te groote plaats in zijn systeem in, en geeft daardoor een scheeve voorstelling van de wording en van de historische ontwikkeling van den Islām.

II

Ten onrechte meent Schreiner (Z. D. M. G., 52, p. 561), dat al-Mar'ī's bewering, dat Ibn Taimīya niettegenstaande zijn verbod tot shadd al-riḥāl toch grafbezoek goedkeurde, een apologetisch kunststukje van den biograaf van Ibn Taimīya is.

III

Onder de Sulusche tradities, die betrekking hebben op de verspreiding van den Islām over de Zuidelijke Philippijnen, verdient die, welke Palembang als stamland noemt, de voorkeur (deze tradities in N. Saleeby's „The History of Sulu", en „Studies in Moro History, Law and Religion", Ethnological Survey Publications, Manila 1905); de mededeelingen betreffende de staatkundige verhouding tusschen de Philippijnen en de rest van den Maleischen Archipel vóór 1500 in „Condition in Philippine Islands. Report of the special Mission etc." (House of Representatives, doc. 325, Washington 1922), p. 12 sqq., zijn gedeeltelijk onjuist.

IV

De door N. Saleeby voorgestelde oplossing van het Philippijnsche taalprobleem (The Language of Education of the P. I., Manila 1924; vgl. F. R. Blake in J. A. O. S., 46, p. 61 sqq.) is ook van waarde voor Nederlandsch-Indië.

V

Ten onrechte hebben Kern, v. d. Tuuk en Brandstetter den huidigen woordenschat van het Tagalog en de Bisaya-talen tot basis hunner taalkundige vergelijkingen met andere Indonesische talen genomen.

VI

Met F. R. Blake's „A New Method of Syntactical Arrangement" (J. A. O. S., 41, p. 467 sqq.) behoort bij het samenstellen van nieuwere I. N. spraakkunsten rekening te worden gehouden.

VII

Invloed van het Sanskrt op het Oudjavaansche proza openbaart zich ook in het z.g. creoliseeringsverschijnsel.

VIII

De hypertrophische ontwikkeling van de Krama × Ngoko-uitgangen in modern-Javaansche woorden is sterk beïnvloed door de eischen van de Javaansche metriek.

IX

De k van Jav. tjilik is anorganisch.

X

H. Kraemer houdt bij zijn verklaring van den term soeloek — naar hij meent, ontleend aan den naam der Javaansch-Muslimsche mystieke liederen; „Een Javaansche primbon uit de Zestiende Eeuw", diss. Leiden, 1921, p. 61, noot 4 — te weinig rekening met het feit, dat voor de Javanen het verschil tusschen Voor-Indische en Javaansche versmaten zeer belangrijk is.

XI

Wong alang taga (Poestaka radja poerwa, in J. Kats, Papĕṭikkan saking sĕrat Djawi, II, 47; eerste editie, Weltevreden, 1910) is uit w. wanāntara verbasterd. Ot iliran in Pamañcangah, fol. 6a, is een wisselterm voor wot sari, wegens de gelijkheid in klank van santun en santĕn.

XII

Naar eenheid van methode en naar uitwisseling van gegevens en resultaten behoort door wetenschappelijke instellingen in Z. O. Azië meer dan tot dusverre gestreefd te worden.

XIII

Grondige en blijvende belangstelling in de Amerikaansch-Philippijnsche bestuursmethoden en de resultaten daarvan is ook voor Nederlandsch-Indië dringend vereischt.